

ความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502-2561
LAND USE CHANGES OF THE MAHAKAN COMMUNITY 1959-2018

เครือข่าย มจร

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

2563

ความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502-2561

ปริญญานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ปีการศึกษา 2563
ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

LAND USE CHANGES OF THE MAHAKAN COMMUNITY 1959-2018

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of MASTER OF ARTS
(History)

Faculty of Social Sciences, Srinakharinwirot University

2020

Copyright of Srinakharinwirot University

ปริญญานิพนธ์
เรื่อง
ความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502-2561
ของ
เครือมาศ มารอด

ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้นับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

(รองศาสตราจารย์ นายแพทย์ฉัตรชัย เอกปัญญาสกุล)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการสอบปากเปล่าปริญญานิพนธ์

..... ที่ปรึกษาหลัก	..... ประธาน
(รองศาสตราจารย์ ดร.ศิริพร ดาบเพชร)	(รองศาสตราจารย์ ดร.วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.โดม ไกรปกรณ์)

ชื่อเรื่อง	ความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502-2561
ผู้วิจัย	เครือมาศ มารอด
ปริญญา	ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
ปีการศึกษา	2563
อาจารย์ที่ปรึกษา	รองศาสตราจารย์ ดร. ศิริพร ดาบเพชร

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬในช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2502 - 2561 และผลกระทบด้านพื้นที่ วิถีชีวิต และผู้คน ที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านหลังจากย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬ โดยค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง รวมทั้งใช้หลักฐานประเภทแผนที่ ภาพถ่าย และข้อมูลสัมภาษณ์จากเอกสารต่างๆ ผลการศึกษา พบว่าพื้นที่ที่เคยเป็นที่ตั้งของชุมชนป้อมมหากาฬมีพัฒนาการสืบเนื่องมาจากชุมชนชานพระนครในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นและดำรงอยู่เรื่อยมาจนกระทั่งประสบกับการเปลี่ยนแปลงด้านการใช้พื้นที่ครั้งสำคัญใน พ.ศ. 2502 ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นของความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬ เนื่องจากรัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีแนวคิดที่จัดซื้อที่ดินบริเวณนี้เพื่อสร้างสวนสาธารณะพร้อมกับส่งเสริมให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวแห่งใหม่ของกรุงเทพมหานคร และนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นหน่วยงานหลักที่มีหน้าที่ดูแลโครงการจัดสร้างสวนสาธารณะได้เข้ามาใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬเรื่อยมาผ่านโครงการต่างๆ ที่สำคัญ อาทิ การจัดทำโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2525 การออกพระราชกฤษฎีกาเวนคืนที่ดิน พ.ศ. 2535 ซึ่งนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับกรุงเทพมหานครที่มีมาอย่างยาวนานถึง 26 ปี การต่อสู้เพื่อปกป้องชุมชนป้อมมหากาฬของชาวบ้านสิ้นสุดลงใน พ.ศ. 2561 ถือเป็นจุดสิ้นสุดการใช้พื้นที่เพื่อยุติอาศัยของชาวบ้าน และเป็นจุดเริ่มต้นการใช้พื้นที่ของกรุงเทพมหานครเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะที่เปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปเข้าใช้บริการ หลังจากย้ายออกจากชุมชน ชาวบ้านได้รับผลกระทบทั้งด้านพื้นที่ วิถีชีวิต และผู้คน อย่างไรก็ตาม ทุกคนต่างไม่สิ้นหวัง พร้อมเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นและปรับตัวเพื่อดำเนินชีวิตต่อไปในแหล่งที่อยู่ใหม่

คำสำคัญ : การใช้พื้นที่ ชุมชนชานพระนคร ชุมชนป้อมมหากาฬ สวนสาธารณะ

Title	LAND USE CHANGES OF THE MAHAKAN COMMUNITY 1959-2018
Author	KRUEMAS MAROD
Degree	MASTER OF ARTS
Academic Year	2020
Thesis Advisor	Associate Professor Siriporn Dabphet

This research examines land use changes in the Mahakan community from 1959 to 2018, the impact of government intervention on these areas, and the way of life after moving out of the Mahakan community. This study researched both primary and secondary documents. In addition, evidence, maps, photos and interview information were also examined. The results revealed that the Mahakan community is located in a suburb of Chan Phra Nakhon, which was established in the early Rattanakosin period and continued until when there were significant changes in terms of land use, which marked the beginning of the use of the Mahakan community. This was due to the fact that the government of Field Marshal Sarit Thanarat had purchased the land with the intention of building a public park as a new tourist attraction in Bangkok. Since then, the main unit responsible for overseeing the park building project has been continuously used by the Mahakan community area through various important projects, such as the Rattanakosin Project in 1982 and the issuance of a land decree in 1992. This has led twenty-six years of conflict between the villagers and the authorities. The struggle to protect the Mahakan community of villagers ended in 2561 and marked the end of an era for the residents and the beginning of the use of this area of as a public city park being displaced, their way of life. After moving out of the community, the villagers were affected in terms of areas, ways of life and people. However, not everyone has abandoned the area, while others have adapted to living in a new place.

Keyword : Land use Chan Phra Nakorn community Mahakan community Park

กิตติกรรมประกาศ

ปริญญาานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยได้รับคำแนะนำและความช่วยเหลือจากรองศาสตราจารย์ ดร. ศิริพร ดาบเพชร อาจารย์ที่ปรึกษาปริญญาานิพนธ์ ซึ่งท่านได้ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการทำวิจัย นอกจากนี้ยังดูแลและเอาใจใส่ด้วยการรับฟังข้อคิดเห็นต่างๆ รวมทั้งตรวจงานที่ผู้วิจัยส่งไปอย่างรวดเร็วและละเอียดรอบคอบ ขอขอบคุณเป็นอย่างสูง และขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร. วรารัตนา นิตยภัตสุขกิจ อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ประธานกรรมการสอบปากเปล่าปริญญาานิพนธ์ ที่ให้คำแนะนำในการปรับปรุงงานวิจัยให้ออกมาสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ขอขอบพระคุณอาจารย์ทุกท่านของภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. โดม ไกรปกรณ์ ที่ให้ความช่วยเหลือและคำแนะนำด้านแหล่งที่มาของข้อมูลต่างๆ ได้เป็นอย่างดี

สุดท้ายนี้ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณครอบครัวที่น่ารัก โดยเฉพาะคุณแม่และคุณยายที่คอยรับฟังปัญหาและให้กำลังใจเสมอมา ขอขอบคุณนางสาวสรวรยา มงคลวรเดช เพื่อนร่วมชั้นเรียนที่ให้คำปรึกษาและคำแนะนำเกี่ยวกับการทำปริญญาานิพนธ์ และขอขอบคุณกำลังใจที่ดีจากคนรอบข้างบุคคลที่กล่าวมานี้มีส่วนทำให้ปริญญาานิพนธ์เล่มนี้ประสบความสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี หากมีความผิดพลาดประการใด ผู้วิจัยขออภัยมา ณ ที่นี้

เครือมาศ มารอด

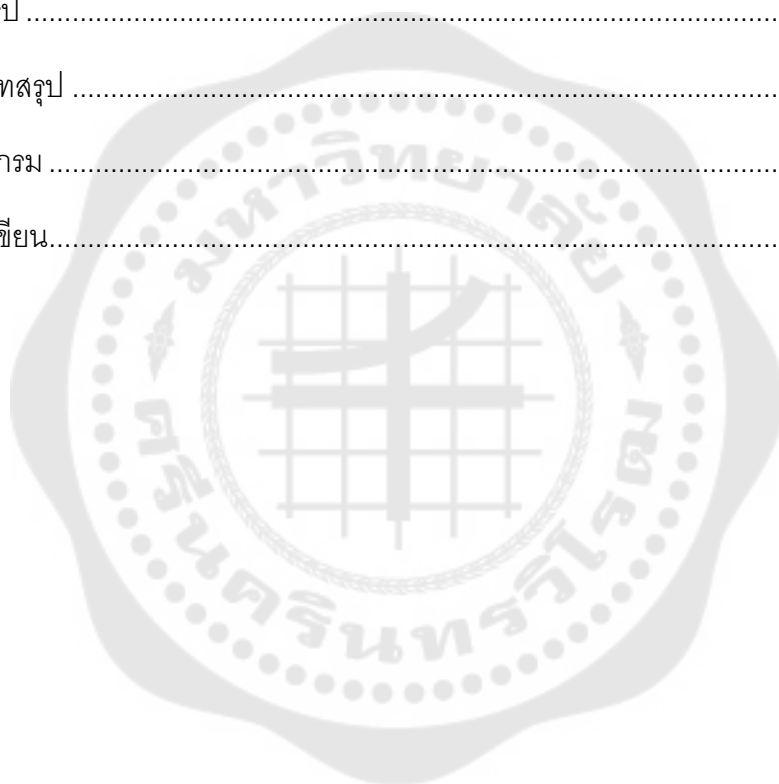
สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ	ช
สารบัญภาพ	ญ
บทที่ 1 บทนำ.....	11
1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหาการวิจัย.....	11
1.2 จุดมุ่งหมายของการศึกษาวิจัย.....	17
1.3 ความสำคัญของการศึกษาวิจัย.....	17
1.4 ขอบเขตการวิจัย	17
1.5 วิธีการศึกษาค้นคว้า	17
1.6 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	18
1.6.1 งานด้านประวัติความเป็นมาและการอนุรักษ์ชุมชนป้อมมหากาฬ	18
1.6.2 งานด้านแนวทางในอนุรักษ์และพัฒนาบริเวณป้อมมหากาฬและพื้นที่อื่นๆ โดย รัฐบาล	21
1.6.3 งานด้านความขัดแย้งระหว่างกรุงเทพมหานครกับชุมชนป้อมมหากาฬ.....	23
1.6.4 งานเกี่ยวกับแนวทางการจัดสร้างสวนสาธารณะ.....	25
1.7 แหล่งที่มาของข้อมูล	26
บทที่ 2 ความเป็นมาของชุมชนป้อมมหากาฬ	27
2.1 ป้อมมหากาฬ : ความเป็นมาและความสำคัญ	27
2.2 การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬ	30

2.2.1 ช่วงแรก : ชุมชนชานพระนครสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	30
2.2.2 ช่วงที่สอง : ย่านศิลปวัฒนธรรมและแหล่งที่พักอาศัยของข้าราชการ	34
2.2.3 ช่วงที่สาม : ถนนราชดำเนินกับการเป็นพื้นที่ทางเศรษฐกิจและการบุกเบิกที่ดินใน ทศวรรษ 2480 - 2500	40
2.3 สรุป	43
บทที่ 3 ความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502 – 2561	45
3.1 แนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานและสร้างสวนสาธารณะ พ.ศ. 2502 กับผลกระทบต่อ ชุมชนป้อมมหากาฬ	45
3.1.1 แนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์แบบมุ่งเน้นความสำคัญของ สถาบันมหากษัตริย์	45
3.1.2 ทางวางผังเมืองรวมเพื่อแก้ไขชุมชนแออัดในเกาะรัตนโกสินทร์	52
3.1.3 การอนุรักษ์เพื่อส่งเสริมเศรษฐกิจและการท่องเที่ยว	54
3.2 แผนการดำเนินงานเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะป้อมมหากาฬ	56
3.2.1 โครงการกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2525	56
3.2.2 แผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2537	59
3.3 การดำเนินงานของกรุงเทพมหานครและการต่อสู้ของชาวบ้าน	63
3.3.1 เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนป้อมมหากาฬตั้งแต่ พ.ศ. 2502 - 2546	63
3.3.2 ชุมชนป้อมมหากาฬตั้งแต่ พ.ศ. 2547	67
3.3.3 การต่อสู้ของคนในชุมชนป้อมมหากาฬระยะสุดท้าย พ.ศ. 2560	69
3.4 สรุป	72
บทที่ 4 ผลกระทบที่เกิดขึ้นกับชุมชนป้อมมหากาฬจากการถูกไล่รื้อ	74
4.1 ผลกระทบที่เกิดขึ้นกับชุมชนป้อมมหากาฬจากการถูกไล่รื้อ	74
4.1.1 ด้านพื้นที่	74
4.1.2 ด้านวิถีชีวิต	85

4.1.3 ด้านผู้คน	88
4.2 ความแตกต่างระหว่างชุมชนหลังวัดราชนั้ดดาบ้ชุมชนบ้อมมหากาฟ้ที่ส่่งผลต่อการคงอยู่ และการหายไปของชุมชนโบราณในเกาะรัตนโกสินทร์	92
4.2.1 ประวัติความเป็นมาของชุมชนหลังวัดราชนั้ดดา	92
4.2.2 ความแตกต่างระหว่างชุมชนหลังวัดราชนั้ดดาบ้ชุมชนบ้อมมหากาฟ้ที่ส่่งผลต่อการ คงอยู่และการหายไปของชุมชนโบราณในเกาะรัตนโกสินทร์	95
4.3 สรุป	98
บทที่ 5 บทสรุป	99
บรรณานุกรม	106
ประวัติผู้เขียน	116

สารบัญภาพ

ภาพประกอบ 1 ป้อมมหากาฬ	29
ภาพประกอบ 2 วิถีชีวิตริมคลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่าง) ของชุมชนป้อมมหากาฬ	33
ภาพประกอบ 3 แผนที่คลองโอ่งอ่างและสถานที่สำคัญ	33
ภาพประกอบ 4 โรงภาพยนตร์ศาลาเฉลิมไทย	51
ภาพประกอบ 5 แผนการจัดสร้างสวนสาธารณะป้อมมหากาฬ	62
ภาพประกอบ 6 บ้านเลขที่ 97 บ้านไม้โบราณเรือนไทยเดิมได้ทุนสูง สมัยก่อนรัชกาลที่ 5	76
ภาพประกอบ 7 บ้านเลขที่ 125 บ้านไม้โบราณเรือนไทยอิทธิพลตะวันตก สมัยรัชกาลที่ 5 - 7	77
ภาพประกอบ 8 บ้านเลขที่ 99 ในชุมชนป้อมมหากาฬ ขณะที่เจ้าหน้าที่และชาวบ้านกำลังรื้อถอน	78
ภาพประกอบ 9 สวนสาธารณะป้อมมหากาฬ	85
ภาพประกอบ 10 การปั่นเดี่ยวพ่วงแกว่	87

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหาการวิจัย

พื้นที่สวนสาธารณะป้อมมหากาฬที่พบเห็นในปัจจุบัน เดิมเป็นที่ตั้งของ **ชุมชนป้อมมหากาฬ** ชุมชนโบราณที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และมีพัฒนาการสืบเนื่องมาตั้งแต่กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยตั้งอยู่บริเวณป้อมมหากาฬและกำแพงเมืองที่สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (พ.ศ. 2325 – 2352) ซึ่งเป็นช่วงแรกของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีของสยาม พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์ชาวลาวเมืองเวียงจันทน์ ตลอดจนชาวลาวริมฝั่งแม่น้ำโขงปากตะวันตก 5,000 คน เข้ามาขุดราก¹ กำแพงรอบพระนครและสร้างป้อมไว้เป็นระยะห่างกัน 10 เส้น (400 เมตร) บ้างไม่ถึง 10 เส้นบ้าง รอบพระนคร² เพื่อป้องกันข้าศึกมีจำนวนทั้งหมด 14 แห่ง ประกอบไปด้วย ป้อมพระสุเมรุ ป้อมยุคลธร ป้อมมหากาฬ ป้อมมหาปราบ ป้อมหมื่นทอง ป้อมเสือหยาด ป้อมมหาไชย ป้อมจักรเพชร ป้อมผีเสื้อ ป้อมมหาฤกษ์ ป้อมมหาภัย ป้อมพระจันทร์ ป้อมพระอาทิตย์ และป้อมอิศาน³

พื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬและกำแพงเมืองถูกใช้เป็นหน้าด่านป้องกันข้าศึกที่จะยกทัพมาทางตะวันออกเฉียงเหนือ พื้นที่ระหว่างคลองและกำแพงเมืองดังกล่าวเรียกว่า ชานพระนคร ซึ่งมีลักษณะเป็นพื้นที่ค่อนข้างกว้างและสะดวกในการคมนาคม⁴ สภาพพื้นที่ในระยะแรกสร้างป้อมและกำแพงเมืองปกคลุมไปด้วยป่ารกชัฏยังไม่มีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัย โดยผู้คนส่วนใหญ่เริ่มเข้ามาสร้างบ้านเรือน ณ บริเวณด้านนอกของแนวกำแพงป้อมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367 – 2394) เนื่องจากพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์ไพร่พลมาสร้างวัดราชนัดดาและพระราชทานที่ดินจำนวนหนึ่งบริเวณป้อมมหากาฬให้กับข้าราชการบริพารที่ถวายงานแด่พระองค์เพื่อสร้างที่อยู่อาศัย ถือเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้คนเข้ามาใช้พื้นที่สร้างบ้านเรือนนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ชุมชนป้อมมหากาฬจึงเริ่มก่อตัวขึ้นอย่างช้าๆ ทำให้พื้นที่เดิมที่เคยรกร้างเปลี่ยนเป็น

---

¹ คือ การขุดหลุม และนำท่อนไม้ ท่อนซุงไปขัดเป็นแพแล้วเททรายหรือซีเมนต์แบบละเอียดๆ อัดให้แน่นเพื่อทำเป็นรากฐานของสิ่งก่อสร้าง จากนั้นค่อยก่ออิฐถือปูนขึ้นไปเป็นอาคาร กำแพง และปราสาท ซึ่งท่อนซุงท่อนไม้เรียกว่า ฐาน เช่น รากเจดีย์ รากอุโบสถ รากกำแพง เป็นต้น

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค). (2531). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1*. หน้า 64.

³ กรมศิลปากร. (2525ก). *จดหมายเหตุการณอนุรักษกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 168.

⁴ ปราณี กล้าส้ม. (2552). *ย่านเก่าในกรุงเทพฯ เล่ม 2*. หน้า 231.

ชุมชนชาวนพระนครที่ผู้คนส่วนใหญ่จะสร้างบ้านเรือนอยู่ริมคลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่างและคลองบางลำพู) ซึ่งเป็นคลองที่ตัดผ่าน จากสภาพที่ตั้งที่เหมาะสมสำหรับการเป็นชุมทางน้ำ ส่งผลให้พื้นที่บริเวณชุมชนบ่อมหากาฬมีเรือสินค้าจากต่างเมืองในแถบลุ่มแม่น้ำภาคกลางบรรทุกสินค้าจำพวกข้าวและเครื่องปั้นดินเผาเข้ามาค้าขาย นอกจากนี้ ยังมีเรือของชาวบ้านละแวกนั้นนำสินค้าจำพวกข้าว ปลา และผลไม้ต่างๆ มาแลกเปลี่ยนซื้อขายกันภายหลังพื้นที่บริเวณนี้เรียกว่า ท่าเรือสะพานผ่านฟ้า⁵ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 – 2411) ได้โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองคูเมืองเพิ่มเติม คือ คลองผดุงกรุงเกษม ส่งผลให้พื้นที่บริเวณชุมชนบ่อมหากาฬซึ่งเคยเป็นชุมทางน้ำที่คึกคักในอดีตกลายเป็นศูนย์กลางการคมนาคมทางน้ำและตลาดการค้าขนาดใหญ่ขึ้นจากเดิม ประกอบกับการจัดงานภูเขาทองในช่วงเวลาดังกล่าว ส่งผลให้วัดสระเกศ (ภูเขาทอง) กลายเป็นศูนย์กลางเมืองแห่งใหม่ของพระนคร ผู้คนต่างเดินทางมาอย่างคึกคัก ด้วยเหตุนี้ทำให้ชุมชนบ่อมหากาฬซึ่งอยู่ติดกับบริเวณวัดสระเกศและคลองรอบกรุงเกิดการขยายตัวตามไปด้วย

แม้ว่าชุมชนบ่อมหากาฬจะขยายตัวอย่างคึกคักจากการเป็นชุมทางน้ำที่สำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ต่อมาพื้นที่บริเวณแนวกำแพงเมืองและบ่อมหากาฬกลับถูกลดความสำคัญลงเนื่องจากเมื่อบ้านเมืองขยายตัวขึ้น บ่อมหากาฬจึงไม่ได้เป็นบ่อมหานพระนครอีกต่อไป ความสำคัญทางด้านการทหารจึงหมดลง นอกจากนี้ การที่สยามได้รับอิทธิพลตะวันตกที่เข้ามาอย่างต่อเนื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 – 2453) ซึ่งบ้านเมืองได้รับการพัฒนาให้ทันสมัยใหม่ในหลายด้านหนึ่งในนั้นคือด้านการทหารที่มีประสิทธิภาพแบบตะวันตก พระองค์ได้รับแนวคิดการใช้ยุทธวิธีที่ทันสมัยและการสงครามแบบใหม่มาจากยุโรป ส่งผลให้อูเรือ ตึกดิน และป้อมแบบเก่าไม่จำเป็นอีกต่อไป⁶ ในช่วงเวลาเดียวกันนี้พื้นที่ชุมชนบ่อมหากาฬได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ กล่าวคือพื้นที่ชุมชนบ่อมหากาฬเปลี่ยนจากการเป็นศูนย์กลางการคมนาคมทางน้ำที่มีคลองหลายสายไหลผ่านสู่การเป็นชุมชนที่ถูกปิดล้อมด้วยกำแพงเมือง ถนน และแม่น้ำที่ถูกลดความสำคัญลง เนื่องจากมีการตัดถนนราชดำเนินกลางผ่านชุมชนบ่อมหากาฬทางทิศเหนือ ประกอบกับในช่วงเวลาดังกล่าวมีการตัดถนนสายต่างๆ ในกรุงเทพมหานครเป็นจำนวนมาก ทำให้การสัญจรบริเวณนี้เปลี่ยนเป็นทางบกเป็น

⁵ (โปรดดู) ชาตรี ประทีปนทการ. (2549). *โครงการวิจัยเพื่อจัดทำแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาชุมชนบ้านไม้โบราณ "บ่อมหากาฬ"*. หน้า 3/4.

⁶ (โปรดดู) ธนกร วัฒนกุล. (2550). *การเมืองเรื่องพื้นที่ : พลวัตทางสังคมของชุมชน (กรณีศึกษา : ชุมชนบ่อมหากาฬ)*. หน้า 142-143.

หลัก ซึ่งส่งผลต่อวิถีชีวิตริมคลองของชุมชนป้อมมหากาฬเป็นอย่างมาก จากคลองที่เป็นเสมือนหน้าบ้านกลายเป็นหลังบ้านเมื่อคนในชุมชนให้ความสำคัญกับถนนมากขึ้น อย่างไรก็ตาม คลองรอบกรุงยังคงถูกใช้เป็นเส้นทางสำคัญในการสัญจรของบรรดาเจ้านายในโอกาสต่างๆ ปรากฏชัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468) บริเวณหลังป้อมมหากาฬได้มีการสร้างอาคารท่าเรือขึ้นใน พ.ศ. 2458 โดยปลัดพระยาญาณประกาศ (เลื่อน สุพศิริวัฒน์) ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรธิการ ท่าเรือแห่งนี้ใช้เป็นเส้นทางสำหรับเจ้านายและข้าราชการที่เดินทางไปเฝ้าสมเด็จพระศรีสุรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอมาตย์เจ้า ซึ่งทรงย้ายไปประทับที่วังสระปทุม ริมคลองแสนแสบตั้งแต่ พ.ศ. 2459 นอกจากนี้ ยังมีเรื่องเล่าว่าอาคารท่าเรือแห่งนี้ยังใช้เป็นที่พักของเจ้านายที่เสด็จมาทอดพระเนตรการเล่นสัควาในคลองโอ่งอ่าง ซึ่งนิยมเล่นกันในช่วงงานภูเขาทอง⁷

ชุมชนป้อมมหากาฬที่มีความเป็นมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและก่อตัวขึ้นเป็นชุมชนริมคลองรอบกรุงดำรงอยู่เรื่อยมาจนกระทั่งสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พ.ศ. 2502 - 2506) ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่ครั้งสำคัญของชุมชนป้อมมหากาฬ โดยรองประธานชุมชนป้อมมหากาฬให้สัมภาษณ์ความว่า

“...จุดเริ่มต้นของความเปลี่ยนแปลงจริงๆ มีมานานแล้ว ตั้งแต่ พ.ศ. 2502 รัฐบาลของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ประกาศเวนคืนที่ดินเพื่อการอนุรักษ์ ตอนแรกชาวบ้านก็ยังไม่เชื่อ จนกระทั่งกรุงเทพมหานครเข้าซื้อที่ดินจาก 21 แปลง ได้ไปประมาณ 10 เหลืออีก 11 แปลง เป็นที่ของวัดของขุนนางซึ่งเขาไม่ขาย เขา (กทม.) เลยมาเวนคืนปี 2535...”⁸

ชาวชุมชนป้อมมหากาฬถือว่าช่วงเวลาดังกล่าว (พ.ศ. 2502) เป็นจุดเริ่มต้นของความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬ เนื่องจากกรุงเทพมหานครหันมาให้ความสำคัญกับพื้นที่บริเวณชุมชน โดยการจัดซื้อที่ดินเพื่อสร้างสวนสาธารณะและส่งเสริมให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของกรุงเทพมหานคร ซึ่งปรากฏว่ามีชาวบ้านบางส่วนยินยอมขายที่ดินและย้ายออกจากชุมชน เหลือเพียงที่ดินบางส่วนที่เจ้าของที่ไม่ยินยอมขายและปล่อยให้ชาวบ้านคนอื่นๆ เช่าอยู่อาศัย นอกจากนี้ นับตั้งแต่ประเทศไทยได้ประกาศใช้แผนพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 พ.ศ. 2504 เศรษฐกิจที่เติบโตอย่างรวดเร็วของกรุงเทพมหานครได้ดึงดูดผู้คนจากต่างจังหวัดโยกย้ายเข้ามาเป็นแรงงานในพื้นที่เมืองหลวง เช่นเดียวกับชุมชนป้อม

⁷ ปราณี กล้าส้ม. (2545). เล่มเดิม. หน้า 238.

⁸ พรเทพ บุรณ์บุรีเดช. (2561, 1 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย เครือมาศ มารอด ที่ สหกรณ์เคหสถาน กัลยาณมิตร เขตบางซื่อ.

มหากาฬที่เริ่มมีผู้คนต่างถิ่นเข้ามาอยู่อาศัยในชุมชนมากขึ้น ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬอีกครั้ง โดยเฉพาะหลังเหตุการณ์ไฟไหม้ครั้งใหญ่ในชุมชนเมื่อประมาณ พ.ศ. 2511 - 2513 ซึ่งเกิดจากดอกไม้เพลิง ทำให้สิ่งปลูกสร้างอาคารขนาดเล็กภายในพื้นที่ซึ่งมีลักษณะเป็นบ้านเช่ามีจำนวนเพิ่มมากขึ้น นอกจากนี้ ยังเกิดความเปลี่ยนแปลงด้านประชากรที่อยู่อาศัยภายในชุมชน กล่าวคือผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมถูกแทนที่ด้วยคนกลุ่มใหม่ที่อพยพมาจากต่างจังหวัด ต่อมาใน พ.ศ. 2515 รัฐบาลมีแนวคิดที่จะใช้พื้นที่บริเวณชุมชนป้อมมหากาฬเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะ เนื่องจากพิจารณาเห็นว่าป้อมมหากาฬเป็นพื้นที่สำคัญแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้จากสภาพที่ตั้งของป้อมมหากาฬที่เป็นจุดเด่น ตั้งอยู่ริมถนนราชดำเนิน ซึ่งเป็นเส้นทางสายสำคัญในการเสด็จพระราชดำเนินของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ เป็นเส้นทางที่ใช้ต้อนรับการมาเยือนของแขกบ้านแขกเมืองและราชอาคันตุกะอยู่เสมอ

ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลจึงดำเนินการจัดซื้อที่ดินส่วนที่เหลือบริเวณหลังป้อมมหากาฬเพื่อปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์และเพื่อเป็นการอนุรักษ์โบราณสถานและสถาปัตยกรรมของไทยให้เป็นเกียรติประวัติของประเทศชาติ ดังนั้น รัฐบาลจึงได้แต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินการจัดซื้อที่ดินบริเวณหลังป้อมมหากาฬขึ้น และเริ่มดำเนินการใน พ.ศ. 2516 การซื้อที่ดินในพื้นที่ป้อมมหากาฬทำให้ชุมชนป้อมมหากาฬมีลักษณะทางกายภาพเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก กล่าวคือบ้านเรือนขนาดใหญ่หลายหลังกลายเป็นบ้านที่ไร้ผู้อยู่อาศัย เนื่องจากคนกลุ่มนี้ได้ขายที่ดินให้กับรัฐบาลและย้ายที่อยู่อาศัยไป ทำให้พื้นที่ดังกล่าวกลายเป็นพื้นที่สำหรับกลุ่มใหม่และชาวบ้านคนอื่นๆ ในชุมชนขยายขยายเข้ามาสร้างบ้านในที่ดินส่วนนี้ สภาพพื้นที่นับจากนั้นเป็นต้นมาเริ่มมีความหนาแน่นขึ้นตามลำดับและกลายเป็นชุมชนแออัดหรือสลัมตามนิยามของรัฐบาล อาจกล่าวได้ว่าพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬได้กลายเป็นพื้นที่เช่าอาศัยของคนมีรายได้น้อยนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา⁹ การอพยพเข้ามาของคนกลุ่มใหม่ในชุมชนป้อมมหากาฬ ถือเป็นจุดเริ่มต้นของกลุ่มอาชีพใหม่ที่เข้ามาแทนที่กลุ่มอาชีพดั้งเดิม คือ การทำเครื่องดนตรีไทยที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยหลายอาชีพได้กลายมาเป็นเอกลักษณ์สำคัญของชุมชนป้อมมหากาฬ ได้แก่ การปั้นถ้วยดินเผา การทำทรงนกเขา และการหลอมทอง เป็นต้น¹⁰

โครงการปรับปรุงพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬให้เป็นสวนสาธารณะดำเนินมาอย่างต่อเนื่องและปรากฏเด่นชัดมากขึ้นจากการจัดทำ “โครงการกรุงรัตนโกสินทร์” โครงการดังกล่าวเกิดขึ้นเนื่องจากใน พ.ศ. 2525 กรุงรัตนโกสินทร์จะครบรอบ 200 ปีแห่งการเป็นราชธานีของสยาม รัฐบาล

⁹ ธนภน วัฒนกุล. (2550). เล่มเดิม. หน้า 164 - 166.

¹⁰ ชาตรี ประทีปนันทการ. (2549). เล่มเดิม. หน้า 3/7.

จึงได้ตระหนักถึงความสำคัญในการอนุรักษ์และบูรณะฟื้นฟูโบราณสถาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งโบราณสถานทั้งในและนอกเกาะรัตนโกสินทร์ซึ่งบางส่วนทรุดโทรมลงอย่างเห็นได้ชัด โดยรัฐบาลได้จัดตั้งคณะกรรมการกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเมื่อวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2521 เพื่อดูแลโครงการและเป็นหน่วยงานในการดูแลภาพรวมของการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ต่อไปในอนาคต รัฐบาลมีแนวคิดที่จะจัดทำโครงการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์จำนวน 20 โครงการ¹¹ ซึ่งแผนงานหลัก คือ การจัดระเบียบกรุงเทพมหานครให้เป็นเมืองที่สวยงาม เป็นระเบียบเรียบร้อย รวมไปถึงการจัดระเบียบย่านต่างๆ ให้มีความชัดเจนเพื่อพัฒนาเมืองและผังเมือง หนึ่งใน 20 โครงการที่รัฐบาลวางแผนจะจัดทำขึ้น คือ การอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่บริเวณชานกำแพงพระนคร บ่อมหากาฬ เปิดเป็นพื้นที่สีเขียวและจัดทำเป็นสวนสาธารณะเพื่อการพักผ่อนและการท่องเที่ยว อย่างไรก็ตาม นโยบายดังกล่าวยังไม่ได้ส่งผลกระทบต่อการใช้ที่ดินชุมชนบ่อมหากาฬมากนัก เนื่องจากช่วงเวลาดังกล่าวอยู่ระหว่างกระบวนการพิจารณาและดำเนินการตามแผนงานของโครงการ จนกระทั่งใน พ.ศ. 2535 รัฐบาลได้ออกกฎหมายเวนคืนที่ดินบริเวณชานกำแพงพระนคร บ่อมหากาฬทั้งหมด นำมาสู่การเร่งรัดจัดซื้อที่ดินภายในชุมชนบ่อมหากาฬ ซึ่งแผนงานดังกล่าวของรัฐบาลถือเป็นจุดเปลี่ยนครั้งสำคัญที่ทำให้ชุมชนบ่อมหากาฬเกิดความเปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง กล่าวคือพื้นที่ชุมชนบ่อมหากาฬได้กลายเป็นพื้นที่แห่งความขัดแย้งระหว่างกรุงเทพมหานครที่ต้องการใช้พื้นที่ดังกล่าวเพื่อสร้างประโยชน์ให้แก่สาธารณะชนกับชาวชุมชนบ่อมหากาฬที่ต้องการรักษาชุมชนโบราณแห่งนี้ไว้ให้คงอยู่สืบไป

การดำเนินการตามโครงการฯ ของรัฐบาลเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยใน พ.ศ. 2536 กรุงเทพมหานครได้แต่งตั้งคณะทำงานเข้ารีดถอนชุมชนบ่อมหากาฬ¹² ชาวบ้านพยายามต่อต้านโดยมีกลุ่มนักวิชาการ อาจารย์ และนักศึกษาที่ไม่เห็นด้วยกับการไล่รื้อชุมชนเข้ามาช่วยเหลือซึ่งปรากฏในรูปแบบการต่อสู้ในทางกฎหมายและการปรับตัวให้อยู่ร่วมกับโบราณสถาน พร้อมกับยื่นข้อเสนอดังกล่าว แต่ก็ประสบผลเพียงชั่วคราวเท่านั้น ความขัดแย้งระหว่างชาวชุมชนบ่อมหากาฬกับกรุงเทพมหานครดำเนินเรื่อยมาจนกระทั่ง พ.ศ. 2560 ซึ่งเป็นระยะสุดท้ายของการต่อสู้ของชาวบ้าน ในช่วงเวลาดังกล่าวชาวบ้านได้แบ่งแยกออกเป็น 2 กลุ่ม เนื่องจากชาวบ้านกลุ่มแรกยินยอมรับข้อเสนองานจัดหาที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ของกรุงเทพมหานครพร้อมกับย้ายออกจากชุมชนบ่อมหากาฬไปพักอาศัยชั่วคราวที่ชุมชนบ้านอิมใจ สำนักงานการประปาสาขาแม่น้ำศรี

¹¹ (โปรดดู) สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม; และ บริษัทชินคอร์ปกรุ๊ป. (2540). *แผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 49-50.

¹² ธนภน วัฒนกุล. (2550). *เล่มเดิม*. หน้า 180.

เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย ในเดือนตุลาคมปีเดียวกัน ส่วนชาวบ้านที่เหลืออยู่ยังคงได้รับแรงกดดันจากทั้งชาวบ้านที่ย้ายออกไปและรัฐบาลที่ส่งกองอำนาจการรักษาความมั่นคงภายในของกรุงเทพมหานคร (กอ.รมน.กทม.) เข้ามาเฝ้าตรวจตราชุมชนอย่างใกล้ชิด ประกอบกับความเหนื่อยล้าจากการต่อสู้มาอย่างยาวนานถึง 26 ปี¹³ ทำให้ท้ายที่สุดแล้ว ชาวบ้านกลุ่มสุดท้ายยินยอมออกจากชุมชนป้อมมหากาฬในวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2561 ถือเป็นการปิดตัวลงอย่างสมบูรณ์ของชุมชนป้อมมหากาฬและเป็นจุดสิ้นสุดของการใช้พื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬอีกด้วย โดยชาวบ้านที่ย้ายออกไปขอพักอาศัยชั่วคราวอยู่กับชุมชนกัลยาณมิตร เขตบางซื่อ เพื่อรอการสร้างบ้านแห่งใหม่บริเวณพุทธมณฑลสาย 2 จังหวัดนครปฐม ซึ่งหลังจากย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬที่เคยเป็นบ้านที่อยู่อาศัยมานานหลายชั่วอายุคน ได้ส่งผลกระทบทั้งด้านจิตใจที่รักและผูกพันกับชุมชนป้อมมหากาฬ ด้านวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปจากการย้ายที่อยู่ ด้านอาชีพ และด้านการศึกษาของเด็กในชุมชน อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านได้ร่วมมือกันระหว่างกลุ่มในชุมชนเพื่อสร้างบ้านพักอาศัยแห่งใหม่ โดยได้รับความช่วยเหลือบางส่วนจากกรุงเทพมหานคร ส่วนบริเวณชุมชนป้อมมหากาฬเดิม กรุงเทพมหานครได้เข้ามาใช้พื้นที่ต่อจากชุมชนเพื่อปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์เป็นสวนสาธารณะซึ่งแล้วเสร็จและเปิดอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ. 2561¹⁴ แม้ว่าพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬจะถูกใช้เพื่อสาธารณะประโยชน์ แต่สวนสาธารณะป้อมมหากาฬที่สร้างขึ้นโดยกรุงเทพมหานครได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากสังคมอย่างมากในเรื่องความไม่เหมาะสมด้านสถานที่ เช่น พื้นที่มีกำแพงหนาทึบและแสงไฟส่องสว่างไม่เพียงพออาจจะนำมาซึ่งปัญหาอาชญากรรมและแหล่งมั่วสุมยาเสพติด แก้วอีและสิ่งอำนวยความสะดวกยังมีจำนวนน้อย ประกอบกับเป็นสวนสาธารณะที่ไม่เอื้อประโยชน์ให้กับคนชุมชนมากนัก เนื่องจากผู้ที่มาเยี่ยมชมส่วนใหญ่เป็นนักท่องเที่ยวต่างชาติ

งานวิจัยชิ้นนี้มุ่งศึกษาความเป็นมาและความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬในช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2502 - 2561 และศึกษาผลกระทบที่เกิดขึ้นตามมากับคนที่เคยอาศัยอยู่ในชุมชนป้อมมหากาฬ ทั้งด้านพื้นที่ วิถีชีวิต และผู้คน รวมทั้งแนวทางการแก้ไขปัญหาของผู้คนที่เคยอาศัยอยู่ในชุมชนป้อมมหากาฬหลังจากโยกย้ายออกจากพื้นที่ การศึกษาในประเด็นที่กล่าวมานี้จะทำให้ทราบถึงช่วงเวลาในการก่อตัวและพัฒนาการของชุมชนป้อมมหากาฬ สามารถวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬในช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2502 - 2561 ได้เป็น

¹³ พรเทพ บุรณบุรีเดช. (2561, 1 พฤศจิกายน). แหล่งเดิม. หน้า 1180-1181.

¹⁴ เวิร์คพอยท์นิวส์. (2561). กทม.เปิด“สวนสาธารณะป้อมมหากาฬ” อย่างเป็นทางการวันนี้. (ออนไลน์).

อย่างดี รวมทั้งวิเคราะห์สาเหตุที่ทำให้รัฐบาลในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีความต้องการอนุรักษ์โบราณสถานป้อมมหากาฬและกำแพงเมืองพร้อมกับเข้าใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬเพื่อสร้างสวนสาธารณะ ทำายที่สุดคือสามารถวิเคราะห์ผลกระทบที่เกิดจากการเข้าใช้พื้นที่ของรัฐบาลและกรุงเทพมหานครเพื่อจัดระเบียบพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬ ซึ่งส่งผลต่อชาวบ้านที่เคยอาศัยอยู่ในชุมชนป้อมมหากาฬเป็นอย่างยิ่ง

1.2 จุดมุ่งหมายของการศึกษาวิจัย

- 1) ศึกษาความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬในช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2502 - 2561
- 2) ศึกษาผลกระทบด้านพื้นที่ วิถีชีวิต และผู้คน ที่เกิดขึ้นหลังจากการย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬ

1.3 ความสำคัญของการศึกษาวิจัย

- 1) ทำให้สามารถอธิบายความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬในช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2502 - 2561 ได้อย่างถูกต้อง
- 2) ทำให้ทราบผลกระทบด้านพื้นที่ วิถีชีวิต และผู้คน ที่เกิดขึ้นหลังจากการย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬได้เป็นอย่างดี

1.4 ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ ตั้งแต่ พ.ศ. 2502 เนื่องจากช่วงเวลาดังกล่าวเป็นจุดเริ่มต้นของความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬ โดยกรุงเทพมหานครหันมาให้ความสำคัญกับพื้นที่ดังกล่าว พร้อมกับดำเนินการจัดซื้อที่ดินเพื่อสร้างสวนสาธารณะและส่งเสริมให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวแห่งใหม่ของกรุงเทพมหานคร การศึกษาในช่วงเวลาดังกล่าวดำเนินมาจนกระทั่ง พ.ศ. 2561 เนื่องจากเป็นปีที่ชุมชนป้อมมหากาฬเกิดความเปลี่ยนแปลงด้านการใช้พื้นที่ครั้งใหญ่ กล่าวคือพื้นที่ที่เคยเป็นที่ตั้งของชุมชนป้อมมหากาฬถูกรื้อถอนและจัดสร้างสวนสาธารณะแทนที่ ชาวชุมชนป้อมมหากาฬทั้งหมดถูกย้ายออกในที่สุด

1.5 วิธีการศึกษาค้นคว้า

ปริญญานิพนธ์นี้ศึกษาค้นคว้าโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ ศึกษาจากเอกสารชั้นต้น เช่น พระราชพงศาวดาร พระราชกฤษฎีกา และจดหมายเหตุ เอกสารชั้นรอง เช่น วิทยานิพนธ์

วารสาร และหนังสือทั่วไป เอกสารประกอบการวิเคราะห์ เช่น แผนที่ ภาพถ่าย และหนังสือพิมพ์ นอกจากนี้ยังเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ผู้ที่ให้สัมภาษณ์เป็นคนที่อาศัยอยู่ในชุมชน โดยเก็บข้อมูลสัมภาษณ์จากบุคคลทั้งสองฝ่ายในชุมชนหลังเกิดเหตุการณ์ขัดแย้ง รวมทั้งข้อมูลสัมภาษณ์ที่มาจากวิจัยอื่นๆ โดยเรียบเรียงเชิงพรรณนาวิเคราะห์และใช้ข้อมูลเชิงคุณภาพในการตีความและวิเคราะห์

1.6 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ ตั้งแต่ พ.ศ. 2502 – 2561 พบงานวิจัยที่เกี่ยวข้องซึ่งสามารถนำข้อมูลมาเชื่อมโยงและใช้ประกอบการอธิบายในประเด็นความเป็นมาของชุมชนป้อมมหากาฬ นโยบายของรัฐบาลที่ส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงของชุมชนป้อมมหากาฬ รวมไปถึงเหตุการณ์ความเปลี่ยนแปลงและการต่อสู้เพื่อปกป้องชุมชนป้อมมหากาฬของชาวชุมชน โดยผู้วิจัยจัดกลุ่มประเภทของเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ งานด้านประวัติความเป็นมาและการอนุรักษ์ชุมชนป้อมมหากาฬ งานด้านแนวทางในการอนุรักษ์และพัฒนาบริเวณป้อมมหากาฬและพื้นที่อื่นๆ โดยรัฐบาล งานเกี่ยวกับแนวทางในการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ งานด้านความขัดแย้งระหว่างกรุงเทพมหานครกับชาวชุมชนป้อมมหากาฬ และงานเกี่ยวกับแนวทางการจัดสร้างสวนสาธารณะ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

1.6.1 งานด้านประวัติความเป็นมาและการอนุรักษ์ชุมชนป้อมมหากาฬ

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546, มิถุนายน). เมืองประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ กับ ป้อมมหากาฬ และ สงกรานต์ “คิดใหม่-ทำมั่ว” *ศิลปวัฒนธรรม*. 24(8): 116-135. ผู้เขียนกล่าวถึงความเป็นมาของพื้นที่ชานกำแพงเมืองบริเวณป้อมมหากาฬว่า เป็นพื้นที่ที่เคยเป็นท่าเรือและมีบ้านเรือนอาศัยอยู่สืบมาช้านาน บริเวณป้อมมหากาฬ ทั้งตัวป้อมและชุมชนโดยรอบจึงมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และเป็นโครงสร้างทางวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงให้เห็นถึงอดีต แสดงให้เห็นภาพสืบเนื่องของกรุงเทพมหานครได้เป็นอย่างดี ผู้เขียนเห็นว่าการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬมุ่งไปที่การอนุรักษ์ตัวป้อมมหากาฬโดยไม่ให้ความสำคัญในการอนุรักษ์ชุมชนโดยรอบ โดยกล่าวเปรียบเทียบการอนุรักษ์ป้อมมหากาฬเหมือนกับประเพณีสงกรานต์ ซึ่งกรุงเทพมหานครจัดทำขึ้นเพื่อให้คนต่างจังหวัดมาท่องเที่ยวและเล่นน้ำสงกรานต์อย่างสนุกสนาน โดยไม่คำนึงถึงคนที่อาศัยมาก่อน ดังนั้น กรุงเทพมหานครจึงไร้ซึ่งร่องรอยอารยธรรมที่มีมาตั้งแต่รัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้วิจัยสามารถนำข้อมูลที่ได้มาอธิบายในหัวข้อความเป็นมาของชุมชนป้อมมหากาฬและความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของชุมชนป้อมมหากาฬ

ชาติรี ประกิตนันทการ. (2549). *โครงการวิจัยเพื่อจัดทำแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาชุมชนบ้านไม้โบราณ “ป้อมมหากาฬ”*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร. ผู้เขียนศึกษาประวัติความเป็นมาของชุมชนป้อมมหากาฬในฐานะชุมชนชาวพระนครที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเป็นชุมชนชาวพระนครที่ตั้งอยู่บริเวณริมคลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่าง-บางลำพู) มีวิถีชีวิตผูกพันกับสายน้ำ พื้นที่ดังกล่าวเป็นชุมทางการสัญจรทางน้ำที่มีพ่อค้านำสินค้าจำพวกข้าวและเครื่องปั้นดินเผาใส่เรือมาจากต่างเมืองแถบลุ่มแม่น้ำภาคกลาง และมีเรือของชาวบ้านนำข้าวปลาอาหารมาค้าขายแลกเปลี่ยนกัน ต่อมาเรียกบริเวณนี้ว่า ท่าเรือสะพานผ่านฟ้า งานวิจัยสำรวจบ้านไม้โบราณอายุไม่ต่ำกว่าหนึ่งร้อยปีในชุมชนป้อมมหากาฬ ซึ่งมีจำนวนทั้งหมด 16 หลัง แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ บ้านไม้ที่สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จำนวน 2 หลัง และสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยรับอิทธิพลการสร้างบ้านแบบตะวันตกอีกจำนวน 14 หลัง สภาพบ้านทั่วไปค่อนข้างทรุดโทรมและต้องการการบูรณะอย่างเร่งด่วน ดังนั้นโครงการวิจัยเพื่อจัดทำแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาชุมชนบ้านไม้โบราณ “ป้อมมหากาฬ” ที่จัดทำขึ้นนี้ก็เพื่อศึกษาความเป็นมาของชุมชนและเสนอแนะแนวทางในการอนุรักษ์บ้านไม้โบราณ ผู้วิจัยสามารถนำข้อมูลใช้ในการอธิบายประวัติความเป็นมาและความเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬ การอนุรักษ์บ้านไม้โบราณซึ่งเป็นสิ่งก่อสร้างที่มีความสำคัญทางด้านสถาปัตยกรรมของกรุงรัตนโกสินทร์ รวมทั้งแนวทางที่นักวิชาการและชุมชนใช้ในการต่อสู้เพื่อปกป้องบ้านโบราณและชุมชนป้อมมหากาฬจากการไถ่ของกรุงเทพมหานคร

วีรยา จยาวรรณ. (2549). *สถานภาพสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม กรณีศึกษาชุมชนป้อมมหากาฬ กรุงเทพมหานคร*. วิทยานิพนธ์ วท.ม (การวางแผนสิ่งแวดล้อมเพื่อพัฒนาชุมชนและชนบท). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร. วิทยานิพนธ์เล่มนี้ศึกษาสถานภาพสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมของชุมชนป้อมมหากาฬ โดยให้ความสำคัญกับชุมชนในฐานะที่เป็นชุมชนเก่าแก่ที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ซึ่งสะท้อนวิถีชีวิตและภูมิปัญญาของคนไทยที่มีมาอย่างยาวนาน เช่น การหลอมทอง การเพาะเลี้ยงไก่พื้นเมือง การทำเครื่องปั้นดินเผา และการทำกรงนก และเสนอแนวทางในการส่งเสริมชุมชนให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมโดยที่ชาวบ้านสามารถอาศัยอยู่ในพื้นที่เดิมได้ ผู้วิจัยสามารถนำข้อมูลที่ได้จากวิทยานิพนธ์เล่มนี้มาประกอบการอธิบายเรื่องวัฒนธรรมและภูมิปัญญาที่โดดเด่นของชุมชนป้อมมหากาฬ

จตุญาณ หัตยานันท์. (2557). *การอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2521 – 2549 : กรณีศึกษาเชิงประวัติศาสตร์*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร. อัดสำเนา. เป็นงานวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ที่ศึกษากรอบแนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์ของภาครัฐ โดยผู้วิจัยเสนอว่าภาครัฐได้ให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์โบราณสถานของชาติ ได้แก่ วัด พระราชวัง และป้อมปราการ ที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 โดยละเลยความสำคัญของอาคารหรือสิ่งก่อสร้างหลัง พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา เห็นได้จากการรื้อถอนศาลาเฉลิมไทยและศาลฎีกา ทั้งนี้ เพื่อต้องการจัดอิทธิพลของคณะราษฎรที่แฝงอยู่ในสถาปัตยกรรม นอกจากนี้ ยังมีความพยายามที่จะลดจำนวนประชากรโดย “จำกัด” และ “กำจัด” คนออกจากพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ เห็นได้ชัดจากการย้ายตลาดนัดสนามหลวงและขยายวิทยาเขตของมหาวิทยาลัยศิลปากรออกไปยังจังหวัดนครปฐม ซึ่งผู้วิจัยสามารถนำข้อมูลมาใช้ในการอธิบายกรอบแนวคิดของภาครัฐในการอนุรักษ์โบราณสถานป้อมมหากาฬและกำแพงเมืองได้เป็นอย่างดี

อรทัย พระทัด. (2558). *การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชนในพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์: กรณีศึกษา ชุมชนป้อมมหากาฬ*. วิทยานิพนธ์ ร.ม. (การบริหารการจัดการสาธารณะ). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. อัดสำเนา. ผู้วิจัยเสนอว่านโยบายของกรุงเทพมหานครที่มีต่อการจัดการพื้นที่บริเวณชุมชนป้อมมหากาฬที่ผิดพลาดและก่อให้เกิดความขัดแย้ง เป็นผลมาจากการไม่ได้รับความร่วมมือจากประชาชนอย่างเต็มที่ เนื่องจากในช่วงแรกรัฐบาลไม่เปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น แม้ภายหลังมีการพูดคุยกันระหว่างทั้งสองฝ่ายมากขึ้น แต่ผลสรุปคือประชาชนต้องรื้อย้ายที่อยู่ออกจากพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬซึ่งเป็นผลให้ชาวบ้านรู้สึกถึงความไม่เป็นธรรมของภาครัฐอย่างชัดเจน ผู้เขียนเสนอว่าการพัฒนาชุมชนป้อมมหากาฬ ควรเริ่มจากการกำหนดนโยบายจากล่างขึ้นบน ควรศึกษาความต้องการของประชาชนและมีการวางแผนบริหารจัดการดำเนินการอย่างเป็นระบบ หน่วยงานของรัฐบาลควรให้ประชาชนเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการกำหนดแนวทาง วางแผนและตัดสินใจในการพัฒนาพื้นที่ร่วมกัน

สุดจิต (เสวตจินดา) สนั่นไหว. (2559). *ชุมชนป้อมมหากาฬ : โอกาสของเศรษฐกิจสร้างสรรค์ในชุมชนประวัติศาสตร์*. วิทยานิพนธ์ ปริญญาตรี. (สถาปัตยกรรมผังเมือง). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. อัดสำเนา. ผู้วิจัยเสนอว่าพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬเป็นพื้นที่ประวัติศาสตร์ที่มีความสัมพันธ์กับการท่องเที่ยวบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์อย่างมาก กรุงเทพมหานครสามารถสร้างชุมชนป้อมมหากาฬให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ได้

โดยจัดแสดงความเป็นมาของชุมชนเพื่อสร้างอาชีพและรายได้แก่ชาวบ้าน ถือเป็นการสร้างโอกาสทางเศรษฐกิจที่ดีไม่น้อยไปกว่าการฟื้นฟูกำแพงเมือง บ້อม และวัดวาอารามในเขตเมืองเก่า งานวิจัยนี้วิเคราะห์ความสำคัญของชุมชนบ້อมมหากาฬในฐานะแหล่งท่องเที่ยวที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจ ทำให้มองเห็นแนวทางในการจัดการพื้นที่ดังกล่าวให้เป็นไปในแนวทางที่ได้รับผลประโยชน์ด้วยกันทั้งสองฝ่ายระหว่างรัฐบาลและชุมชน

สุภากร สิทธิโชค. (2561, มกราคม-มิถุนายน). ชุมชนบ້อมมหากาฬ : การต่อสู้เพื่อแก้ปัญหาการไล่รื้อที่ดิน. *อินทนิลทักษิณสาร*. 13(1): 9-29. ผู้เขียนเสนอว่าความขัดแย้งอันเนื่องมาจากการไล่รื้อชุมชนบ້อมมหากาฬเกิดขึ้นเนื่องจากความแตกต่างทางด้านวิธีการ แนวทาง และเป้าหมายที่รัฐบาลและชุมชนมีต่อการรักษาพื้นที่ประวัติศาสตร์ ดังนั้น ทุกฝ่ายจึงควรหันมาร่วมมือกันพัฒนาพื้นที่ดังกล่าวให้เกิดประโยชน์ร่วมกันทั้งสองฝ่าย งานเขียนชิ้นนี้เป็นการวิเคราะห์เพื่อหาข้อยุติความขัดแย้งระหว่างภาครัฐและชุมชน และเป็นกรณีตัวอย่างในการแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับการจัดการพื้นที่ของกรุงเทพมหานครต่อไป

1.6.2 งานด้านแนวทางในอนุรักษ์และพัฒนาบริเวณบ້อมมหากาฬและพื้นที่อื่นๆ โดยรัฐบาล

ชินครอนกรุป. (2537). *แผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และสิ่งแวดล้อม. หนังสือเล่มนี้ ให้อาไรละเอียดเกี่ยวกับวัตถุประสงค์ แนวทางในการอนุรักษ์และพัฒนา รวมถึงขั้นตอนการดำเนินงานตามแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ โดยกล่าวว่า การจัดทำแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ มีวัตถุประสงค์เพื่อการอนุรักษ์อาคารสถานที่ที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ รวมทั้งสภาพแวดล้อมโดยรอบ เพื่อให้การพัฒนาเป็นไปอย่างมีระเบียบสอดคล้องกับแนวทางการพัฒนาเชิงอนุรักษ์ โดยพื้นที่บริเวณบ້อมมหากาฬถูกจัดให้เป็นพื้นที่แรกในการดำเนินงานตามแผนฯ ภายใต้ชื่อโครงการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่บ້อมมหากาฬและบริเวณโดยรอบ มีจุดมุ่งหมายเพื่อพัฒนาพื้นที่ดังกล่าวให้เป็นสวนสาธารณะ และเป็นแหล่งท่องเที่ยวของกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอกด้านตะวันออก ผู้วิจัยสามารถนำข้อมูลดังกล่าวมาใช้ประกอบการอธิบายความเป็นมาและความสำคัญของแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ รวมทั้งโครงการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่บ້อมมหากาฬและบริเวณโดยรอบที่รัฐบาลจัดทำขึ้น

อมร บุญต่อ. (2546). *การศึกษาโครงสร้างอำนาจของชุมชนในกรุงเทพมหานคร: กรณีศึกษา ชุมชนราชผาตัดปทุมรวมใจ*. วิทยานิพนธ์ ผ.ม. (การวางแผนชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อม). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา. ผู้วิจัยเสนอว่า ชุมชนราชผาตัดปทุมรวมใจ เขตดุสิต เป็นชุมชนที่มีอำนาจในการต่อรองกับรัฐบาลน้อยที่สุด เนื่องจากสภาพชุมชนที่มีขนาดเล็กและผู้คนที่ยึดฐานะยากจนจึงทำให้กลายเป็นผู้เสียเปรียบในสังคมตลอดมา อย่างไรก็ตาม ชุมชนนี้สามารถเอาตัวรอดและดำรงอยู่ท่ามกลางสภาพสังคมที่ซับซ้อนได้ ซึ่งชุมชนต้องอาศัยผู้นำของชุมชน ผู้มีบทบาทสำคัญในการกำหนดทิศทางการเป็นอยู่ของชุมชน ซึ่งการศึกษางานดังกล่าวสามารถนำมาเชื่อมโยงกับชุมชนป้อมมหากาฬได้คือการเป็นชุมชนแออัดและชาวบ้านมีฐานะยากจนส่งผลให้มีอำนาจต่อรองกับกรุงเทพมหานครน้อย จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องการผู้นำที่เข้มแข็งและนำพาชาวบ้านต่อสู้อย่างสันติ

คณะกรรมการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์และเมืองเก่า. (2547). *การอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: สำนักนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. หนังสือเล่มนี้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับวัตถุประสงค์และนโยบายการอนุรักษ์และพัฒนาบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ของรัฐบาล โดยกล่าวถึงวัตถุประสงค์ของการอนุรักษ์ว่าเป็นเพื่ออนุรักษ์โบราณสถานและสถาปัตยกรรมที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ส่งเสริมให้มีพื้นที่สีเขียว และลดความหนาแน่นของอาคาร สถานที่ และการจราจร นโยบายดังกล่าวนำไปสู่การลงมติให้ความเห็นชอบของคณะรัฐมนตรีในการจัดทำแผนแม่บทการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. 2540 ประกอบด้วย 20 โครงการ หนึ่งในนั้นคือโครงการอนุรักษ์และพัฒนาบริเวณป้อมมหากาฬ แนวกำแพงเมือง และบริเวณโดยรอบ ผู้วิจัยสามารถนำข้อมูลดังกล่าวมาใช้ประกอบการอธิบายในหัวข้อวัตถุประสงค์และแนวทางในการดำเนินนโยบายของภาครัฐเกี่ยวกับการอนุรักษ์และพัฒนาบริเวณป้อมมหากาฬ ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจวัตถุประสงค์และนโยบายของภาครัฐในการเวนคืนที่ดินบริเวณป้อมมหากาฬเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะมากยิ่งขึ้น

ชนินทร์ วิเศษสิทธิกุล. (2547). *การเปลี่ยนแปลงชีวิตสังคมเมืองในเกาะรัตนโกสินทร์ กรุงเทพมหานคร*. วิทยานิพนธ์ ผ.ม. (การวางแผนเมือง). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา. ผู้วิจัยเสนอว่ากระบวนการเปลี่ยนแปลงชีวิตสังคมเมืองในเกาะรัตนโกสินทร์ทางด้านกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคมจะเปลี่ยนแปลงไปตามนโยบายของรัฐ ซึ่งนำมาสู่ข้อเสนอแนวทางการพัฒนาและอนุรักษ์พื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ โดยการพิจารณาสภาพชีวิตสังคมเมืองให้มีความสอดคล้องกันระหว่างผู้คน กิจกรรม และการใช้พื้นที่เพื่อยังคงไว้ซึ่งชีวิตสังคมเมือง จุดเด่นของงานชิ้นนี้คือข้อเสนอของงานวิจัยที่ต้องการให้เกาะรัตนโกสินทร์พัฒนาไป

พร้อมกับการเติบโตเป็นเมืองสมัยใหม่ ซึ่งแตกต่างจากงานชิ้นอื่นๆ ที่เน้นการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนในการอนุรักษ์พื้นที่ในฐานะชุมชนโบราณทางประวัติศาสตร์ ผู้วิจัยยังเห็นว่าการพัฒนาเมืองให้ทันสมัยแบบสังคมเมืองโดยไม่คำนึงถึงประชาชนในพื้นที่อาจนำไปสู่ความขัดแย้งที่ตามมา

เดือนเต็มดวง บุญคง. (2548). *การคงอยู่ของชุมชนพักอาศัยสำหรับพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ : กรณีศึกษาชุมชนหลังวัดราชนั้ดดา*. วิทยานิพนธ์ คพ.ม. (เคหการ). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา. ผู้วิจัยเสนอว่าการคงอยู่ของชุมชนหลังวัดราชนั้ดดา ซึ่งเป็นชุมชนหนึ่งที่ได้รับผลกระทบจากแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ และแผนแม่บทการพัฒนาพื้นที่ถนนราชดำเนินและพื้นที่บริเวณต่อเนื่อง เป็นผลอันเนื่องมาจากที่ตั้งของพื้นที่มีพร้อมทางด้านกายภาพ คือ สาธารณูปโภค สาธารณูปการ และการเข้าถึงแหล่งงาน ในทุกช่วงเวลาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันและชาวบ้านเป็นกลุ่มที่อยู่มาเนานครอบครัวรุ่นต่อมามีความรู้สึผูกพันต่อที่อยู่อาศัยและชุมชน ซึ่งสามารถนำมาใช้ในการศึกษาชุมชนป้อมมหากาฬได้เป็นอย่างดี เนื่องจากเป็นชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงและได้รับผลกระทบจากแผนแม่บทฯ เช่นเดียวกัน แต่แตกต่างกันที่ชุมชนหลังวัดราชนั้ดดารามสามารถคงความเป็นชุมชนไว้ได้สืบต่อไปเนื่องจากปัจจัยความชัดเจนของกรรมสิทธิ์ที่ดิน จุดเด่นของงานวิจัยชิ้นนี้คือการศึกษาชุมชนที่ยังคงไว้ซึ่งกรรมสิทธิ์ในพื้นที่และวัฒนธรรมความเก่าแก่ของชุมชนไว้ได้ท่ามกลางกระแสการไล่รื้อชุมชนใกล้เคียงโดยเฉพาะชุมชนป้อมมหากาฬ งานวิจัยชิ้นนี้จึงเป็นประโยชน์แก่ชุมชนอื่นที่ได้รับผลกระทบได้เป็นอย่างดี

กษิมา เพ็ชฌุไพศิษฐ์. (2555). *กฎหมายการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์*. วิทยานิพนธ์ น.ม. (กฎหมายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. อัดสำเนา. ผู้วิจัยเสนอว่าการจัดการพื้นที่บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ รวมทั้งการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ ภาครัฐควรร่วมมือกับชุมชนโดยรอบเพื่อให้การพัฒนาเมืองใหม่เป็นไปในทิศทางเดียวกันและสอดคล้องต่อความต้องการของประชาชนส่วนมาก โดยผู้วิจัยเน้นการใช้กฎหมายรวมทั้งข้อกำหนดต่างๆ ที่จัดทำขึ้นโดยภาครัฐเพื่อปรับปรุงพื้นที่ อนุรักษ์ และดูแลโบราณสถานให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อยของเมืองมากขึ้น

1.6.3 งานด้านความขัดแย้งระหว่างกรุงเทพมหานครกับชุมชนป้อมมหากาฬ

ภูริทัต ไชยเศรษฐ์. (2547). *ชุมชนป้อมมหากาฬ : การสร้างและต่อรองความหมายในพื้นที่ทางสังคม*. วิทยานิพนธ์ พท.ม (สังคมสงเคราะห์). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร. วิทยานิพนธ์เล่มนี้ วิจัยศึกษาความขัดแย้งระหว่างกรุงเทพมหานครกับชาวชุมชนป้อมมหากาฬซึ่งเป็นผลมาจากโครงการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ ทำให้เกิดการไล่รื้อชุมชน

และเกิดความขัดแย้งในเวลาต่อมา ซึ่งผู้วิจัยสามารถนำข้อมูลที่ได้มาอธิบายเกี่ยวกับสาเหตุและผลกระทบของความขัดแย้งที่เกิดขึ้นตามมาหลังจากการเปิดตัวโครงการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ของรัฐบาล นอกจากนี้ยังได้ทราบถึงกระบวนการของประชาชนในการต่อต้านการไล่รื้อในพื้นที่และทราบถึงกระบวนการที่รัฐบาลใช้จัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นจากการต่อต้านของประชาชนในพื้นที่ของอีกด้วย

ธนภณ วัฒนกุล. (2550). *การเมืองเรื่องพื้นที่ พลวัตทางสังคมของชุมชน (กรณีศึกษา : ชุมชนป้อมมหากาฬ)*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสถาบันวิชาการ 14 ตุลา. ผู้เขียนมุ่งเสนอประวัติความเป็นมาและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากโครงการสร้างสวนสาธารณะของกรุงเทพมหานคร ตามแผนโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ของรัฐบาล โดยสถานการณ์ดังกล่าวนำมาซึ่งการต่อสู้และการต่อรองของชาวชุมชนป้อมมหากาฬกับกรุงเทพมหานครในช่วงเวลาต่างๆ ตั้งแต่รัฐบาลออกกฎหมายเวนคืนที่ดิน พ.ศ. 2535 จนกระทั่ง พ.ศ. 2549 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่นักวิชาการและผู้เกี่ยวข้องร่วมกันรณรงค์และชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของชุมชนป้อมมหากาฬในฐานะที่เป็นพื้นที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ไทย โดยงานศึกษาชิ้นนี้สามารถอธิบายกระบวนการต่อสู้และความเปลี่ยนแปลงของชุมชนป้อมมหากาฬได้อย่างละเอียดและชัดเจน ผู้วิจัยสามารถนำข้อมูลดังกล่าวมาใช้ประกอบการอธิบายกระบวนการการต่อสู้ของชาวชุมชนป้อมมหากาฬเพื่อต่อต้านการไล่รื้อชุมชนโดยภาครัฐ นอกจากนี้ยังทราบถึงเหตุการณ์สำคัญในช่วงเวลาต่างๆ ที่ทำให้ชุมชนป้อมมหากาฬกลายเป็นพื้นที่แห่งความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับกรุงเทพมหานครที่ดำเนินมาอย่างยาวนาน

ภาวิณี ไชยภาค. (2551). *การต่อสู้ของผู้หญิงชุมชนป้อมมหากาฬในการต่อต้านการไล่รื้อ*. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม (สตรีศึกษา). กรุงเทพฯ: วิทยาลัยสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร. งานวิจัยชิ้นนี้ ผู้วิจัยวิเคราะห์การเข้ามามีส่วนร่วมของผู้หญิงในการต่อต้านการเวนคืนที่ดินบริเวณป้อมมหากาฬโดยรัฐบาล ผู้หญิงที่อาศัยอยู่ในชุมชนป้อมมหากาฬมีบทบาทในการต่อรองกับรัฐบาลด้วยการขออาศัยอยู่ที่เดิม และการต่อสู้ด้วยข้อกฎหมายคือการเรียกร้องไปยังคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติว่าด้วยเรื่องของการละเมิดที่อยู่อาศัยซึ่งสามารถะงับการไล่รื้อไว้ได้ชั่วคราว ถึงแม้ว่าชุมชนป้อมมหากาฬจะถูกปิดตัวลง แต่การกระทำดังกล่าวหาญของผู้หญิงชาวชุมชนป้อมมหากาฬได้แสดงให้เห็นถึงบทบาทของผู้หญิงในการต่อสู้เพื่อปกป้องบ้านเกิดของตนอย่างเต็มกำลัง งานวิจัยชิ้นนี้ ผู้วิจัยสามารถนำข้อมูลต่างๆ มาประกอบการศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการการต่อสู้ของประชาชนในพื้นที่ป้อมมหากาฬในการต่อต้านการไล่รื้ออันเนื่องมาจากโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ที่มุ่งอนุรักษ์และฟื้นฟูป้อมมหากาฬ

1.6.4 งานเกี่ยวกับแนวทางการจัดสร้างสวนสาธารณะ

อมรรัตน์ กฤตยานวิช. (2526). การศึกษาเพื่อวางแผนทางจัดหาสวนสาธารณะ ใน กรุงเทพมหานครในแง่ของการผังเมือง. วิทยานิพนธ์ ผ.ม. (วิชาการผังเมือง). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา. ผู้วิจัยเสนอว่านโยบายการเพิ่มพื้นที่สวนสาธารณะของภาครัฐ ซึ่งปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) กำหนดให้เพิ่มพื้นที่สำหรับการกีฬา และการพักผ่อนหย่อนใจสำหรับประชาชน ด้วยเหตุนี้ ทั้งภาครัฐและเอกชน รวมทั้งประชาชนผู้มีส่วนเกี่ยวข้องควรร่วมมือกันพัฒนากรุงเทพมหานครให้เป็นระเบียบ ร่มรื่น และมีสภาพแวดล้อมที่ดี แผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ ส่งผลกระทบต่อการปรับปรุงและพัฒนาพื้นที่บริเวณชุมชนบ่อมหากาฬให้เป็นระเบียบและสวยงาม โดยการจัดสร้างเป็นสวนสาธารณะบ่อมหากาฬในที่สุด จุดเด่นของงานคือการวิเคราะห์ปัจจัยด้านกายภาพ เพื่อเพิ่มพื้นที่สวนสาธารณะในกรุงเทพมหานครโดยคำนึงถึงหลักการด้านผังเมืองเป็นสำคัญ

พรชัย จิตติวิสุรัตน์. (2552). แนวทางการออกแบบเพื่อเพิ่มพื้นที่สีเขียวของชุมชนเมืองในเขตชั้นในของกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ สด.ม. (การออกแบบชุมชนเมือง). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา. ผู้วิจัยเสนอว่าการออกแบบทางกายภาพของสวนสาธารณะควรเปิดพื้นที่โล่งโดยคำนึงถึงการส่งเสริมให้เกิดกิจกรรมนันทนาการในสภาพแวดล้อมและบรรยากาศที่ดี ให้ความสำคัญกับระบบสัญจรทางเดินเท้า จัดพื้นที่องค์ประกอบและสิ่งอำนวยความสะดวกอย่างเพียงพอและเหมาะสม และออกแบบพื้นที่ให้สอดคล้อง กลมกลืน เชื่อมโยง และต่อเนื่องกับบริบทโดยรอบ ซึ่งสามารถนำมาศึกษาเพื่อหาแนวทางในการปรับปรุงและพัฒนาสวนสาธารณะบ่อมหากาฬให้เกิดประโยชน์ใช้สอยสูงสุดสำหรับประชาชนมากขึ้น เนื่องจากในปัจจุบันกระแสสังคมได้ออกมาวิพากษ์วิจารณ์การจัดการสวนสาธารณะบ่อมหากาฬของกรุงเทพมหานครที่ขาดประสิทธิภาพทั้งด้านการความสวยงามและประโยชน์ใช้สอย จุดเด่นของงานวิจัยคือการศึกษาศึกษาเพื่อตอบสนองแนวคิดการจัดการสวนสาธารณะของรัฐบาลให้เป็นไปในทิศทางที่ดีมากยิ่งขึ้น

กล่าวโดยสรุป เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชุมชนบ่อมหากาฬส่วนใหญ่เป็นการศึกษาประวัติความเป็นมาและ พัฒนาการของชุมชนบ่อมหากาฬ วิถีชีวิตชุมชน สิ่งก่อสร้างที่สำคัญอย่างกำแพงเมืองและบ่อมหากาฬ รวมทั้งบ้านไม้โบราณที่อยู่คู่กับชุมชนมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น งานที่ศึกษาส่วนใหญ่เป็นไปในทิศทางเดียวกันคือ ชุมชนบ่อมหากาฬเป็นชุมชนชาวพระนครที่มีความเป็นมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยผู้วิจัยได้ใช้หลักฐานชั้นต้นประเภทแผนที่และภาพถ่ายประกอบการอธิบายเพื่อชี้ให้เห็นถึง พัฒนาการของชุมชนบ่อมหากาฬ

ได้อย่างชัดเจนมากขึ้น นอกจากนี้ยังมีงานศึกษาเกี่ยวกับนโยบายของภาครัฐในการอนุรักษ์และพัฒนาบริเวณป้อมมหากาฬ และการศึกษากระบวนการการต่อสู้ของคนในชุมชนเพื่อต่อต้านการไล่รื้ออันเนื่องมาจากโครงการการอนุรักษ์และพัฒนาบริเวณป้อมมหากาฬของภาครัฐ การศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการการต่อสู้ของคนในชุมชนที่ผ่านมา มีช่วงเวลาการศึกษาเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2537 จนถึงประมาณ พ.ศ. 2551 (แต่งงานศึกษาเกี่ยวกับแนวทางการอนุรักษ์ชุมชนยังมีอยู่) ซึ่งทำให้ยังขาดประเด็นเกี่ยวกับความขัดแย้งภายในชุมชนและกระบวนการต่อสู้ระยะสุดท้าย (ตั้งแต่ พ.ศ. 2560) ของชาวชุมชนป้อมมหากาฬกับกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้ชุมชนป้อมมหากาฬต้องปิดตัวลงอย่างสมบูรณ์ใน พ.ศ. 2561 ซึ่งงานวิจัยเรื่องความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502 – 2561 จะนำเสนอประเด็นที่ยังขาดในเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องอื่นๆ ดังที่กล่าวมาข้างต้น โดยจะชี้ให้เห็นพัฒนาการของชุมชนป้อมมหากาฬและจุดเริ่มต้นของความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนตั้งแต่ พ.ศ. 2502 จนกระทั่งชุมชนป้อมมหากาฬปิดตัวลงพร้อมกับการสร้างสวนสาธารณะที่เสร็จสมบูรณ์ใน พ.ศ. 2561 นอกจากนี้ยังนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับผลกระทบที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านหลังจากย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬอีกด้วย โดยผู้วิจัยจะใช้หลักฐานประเภทบทสัมภาษณ์มาใช้ประกอบการอธิบายเหตุการณ์ความขัดแย้งและผลกระทบที่ชาวชุมชนป้อมมหากาฬได้รับหลังจากโยกย้ายออกจากพื้นที่ชุมชนเดิมเพื่อให้งานวิจัยสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

1.7 แหล่งที่มาของข้อมูล

- 1) สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
- 2) สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
- 3) หอสมุดวังท่าพระ สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร
- 4) หอสมุดพระราชวังสนามจันทร์ สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร
- 5) สำนักหอสมุดแห่งชาติ
- 6) หอสมุดปรีดี พนมยงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วิทยาเขตท่าพระจันทร์
- 7) แหล่งข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

บทที่ 2

ความเป็นมาของชุมชนป้อมมหากาฬ

บทนี้ศึกษาความเป็นมาของชุมชนป้อมมหากาฬในฐานะชุมชนโบราณที่มีพัฒนาการมาจาก ชุมชน “ชานพระนคร”¹⁵ สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พื้นที่ดังกล่าวค่อยๆ ก่อตัวขึ้นเป็นชุมชนในสมัยรัชกาลที่ 3 จากการที่พระองค์พระราชทานที่ดินให้กับข้าราชการบริพารที่สร้างวัดเพื่ออยู่อาศัย เนื่องด้วยตำแหน่งที่ตั้งซึ่งอยู่บริเวณป้อมมหากาฬและกำแพงเมืองติดกับคลองรอบกรุง ได้ส่งผลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชนให้ผูกพันกับคลอง มีการค้าขายทางเรือจากต่างเมือง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ชุมชนคึกคักและเกิดการขยายตัว เนื่องจากตั้งอยู่ใกล้กับภูเขาทอง วัดสระเกศซึ่งเป็นศูนย์กลางของพระนครในขณะนั้น นอกจากนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ชุมชนยังเป็นพื้นที่แห่งวัฒนธรรมจากการเปิดวิกลิเกพระยาเพชรปราณี ต่อมาวิถีชีวิตริมคลองถูกลดความสำคัญเนื่องจากการตัดถนนราชดำเนินผ่านชุมชน ประกอบกับการขยายตัวของบ้านเมืองทำให้พื้นที่ชุมชนไม่ได้เป็นชุมชนชานพระนครอีกต่อไป แต่ในสมัยรัชกาลที่ 6 พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬยังคงมีความสำคัญในฐานะเป็นที่ตั้งท่าเรือของเจ้านายที่จะสัญจรทางเรือไปยังวังสระปทุมและยังเป็นถิ่นของช่างทำเครื่องดนตรีไทยของกรุงรัตนโกสินทร์อีกด้วย

2.1 ป้อมมหากาฬ : ความเป็นมาและความสำคัญ

ชุมชนป้อมมหากาฬ เป็นชุมชนโบราณที่มีความเป็นมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชุมชนแห่งนี้ตั้งอยู่ใกล้กับบริเวณป้อมมหากาฬและกำแพงเมือง ที่สร้างขึ้นหลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (พ.ศ. 2325 - 2352) ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกในราชวงศ์จักรี พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายศูนย์กลางพระนครจากฝั่งธนบุรีมาอยู่บนพื้นที่ฝั่งพระนคร และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมและกำแพงเมืองโดยเกณฑ์ชาวลาวเมืองเวียงจันทน์ ตลอดจนชาวลาวริมฝั่งแม่น้ำโขงปากตะวันตก 5,000 คน เข้ามาขุดราก¹⁶ กำแพงรอบพระนครและ

---

¹⁵ พื้นที่ตั้งแต่กำแพงเมืองไปจนถึงแม่น้ำหรือลำคลองคูเมือง เป็นท่าเรือสำหรับเรือแพจอด และเป็นที่ปลูกเรือนอยู่อาศัยของผู้คนซึ่งสร้างขึ้นรายรอบตัวเมือง

¹⁶ คือ การขุดหลุม และนำท่อนไม้ ท่อนซุงไปขีดเป็นแพแล้วเททรายหรือซีเมนต์แบบละเอียดๆ อัดให้แน่นเพื่อทำเป็นรากฐานของสิ่งก่อสร้าง จากนั้นค่อยๆ ก่ออิฐถือปูนขึ้นไปเป็นอาคาร กำแพง และปราสาท ซึ่งท่อนซุงท่อนไม้เรียกว่า ฐาน เช่น รากเจดีย์ รากอุโบสถ รากกำแพง เป็นต้น

กระทรวงมหาดไทย ขอสงวนป้อมมหากาฬไว้เป็นโบราณสถานสำหรับชาติ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2478 กรมศิลปากรขอให้กรมโยธาเทศบาลช่วยดูแลรักษา ใน พ.ศ. 2481 นายกเทศมนตรีนครกรุงเทพ แจ้งมายังกรมศิลปากรว่ามีผู้ขอเช่าป้อมมหากาฬเพื่อจัดเป็นรมณีสถาน เป็นสถานที่ให้ความรื่นรมย์ หรือความบันเทิงใจ โดยรับรองว่าจะไม่ปลูกสร้างสิ่งใดๆ บนตัวป้อม กรมศิลปากรพิจารณาแล้วเห็นว่าป้อมมหากาฬมิใช่ปูชนียสถานอันเป็นที่เคารพบูชา ประกอบกับผู้ขอเช่ารับรองจะซ่อมแซมตัวป้อมให้กลับมามีสภาพดีอีกครั้ง ดังนั้น จึงอนุญาตตามที่เทศบาลเสนอ แต่เกิดเหตุขัดข้องขึ้นจึงมิได้ทำสัญญาเช่าในครั้งนั้น²⁰ จนกระทั่งวันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2492 กรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนป้อมมหากาฬพร้อมด้วยกำแพงเมืองเป็นโบราณสถานสำคัญของชาติ ในฐานะโบราณสถานทรงคุณค่าของกรุงรัตนโกสินทร์ ตามพระราชบัญญัติว่าด้วยโบราณสถานศิลปวัตถุ และการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พุทธศักราช 2477 โดยประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 66 ตอนที่ 64²¹ ปัจจุบันป้อมมหากาฬเป็นหนึ่งในป้อมที่ยังคงเหลืออยู่ระหว่างป้อมกับกำแพงเมือง (อีกแห่งคือป้อมพระสุเมรุ) ตัวป้อมมหากาฬและกำแพงเมืองทั้งหมดได้รับการบูรณะส่วนที่ชำรุดและทาสีใหม่หลายครั้งเนื่องจากตั้งอยู่ในที่ชุมชน มีแขกเมืองและนักท่องเที่ยวผ่านอยู่เสมอ

ภาพประกอบ 1 ป้อมมหากาฬ

ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ 49M/1

²⁰ ศูนย์ข้อมูลเกาะรัตนโกสินทร์. (2563). *ป้อมมหากาฬและกำแพงเมือง*. (ออนไลน์).

²¹ กรมศิลปากร. (2525ก). *แหล่งเดิม*. หน้า 572.

2.2 การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬ

2.2.1 ช่วงแรก : ชุมชนชานพระนครสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การก่อตัวของชุมชนบนพื้นที่ชานพระนครของกรุงรัตนโกสินทร์เกิดขึ้นหลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคูพระนครเพื่อป้องกันพระนครอีกชั้นหนึ่ง โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์เขมรจำนวน 10,000 คน เข้ามาขุดคลองคูพระนครด้านตะวันออก ตั้งแต่บางลำพูตลอดมาออกแม่น้ำข้างใต้เหนือวัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) ยาว 85 เส้น 13 วา กว้าง 10 วา ลึก 5 ศอก พระราชทานชื่อว่า คลองรอบกรุง²² แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่มักเรียกชื่อคลองแตกต่างกันตามสถานที่สำคัญที่คลองผ่าน เช่น ตอนต้นเรียกว่า คลองบางลำพู เมื่อผ่านสะพานหันเรียกว่า คลองสะพานหัน เมื่อผ่านวัดบพิตรพิมุขวรวิหาร (วัดเชิงเลน) เรียกว่า คลองเชิงเลน และช่วงสุดท้ายเรียกว่า คลองโ่งอ่าง เนื่องจากเคยเป็นแหล่งขายโ่ง อ่าง กระถาง และภาชนะดินเผาที่ปั้นโดยชาวมอญและชาวจีน²³ โดยความยาวตั้งแต่ปากคลองรอบกรุงด้านเหนือลงมาถึงด้านใต้ยาว 91 เส้น 16 วา รวมเป็นความยาวของทางน้ำรอบพระนครใหม่ได้ 177 เส้น 9 วา หรือ 7.2 กิโลเมตร²⁴ คลองรอบกรุงนี้เองที่ทำให้กรุงรัตนโกสินทร์กลายเป็นเมืองที่มีน้ำล้อมรอบ จนได้รับการขนานนามว่า เกาะรัตนโกสินทร์ คล้ายกับพระนครศรีอยุธยาที่มีคลองรอบกรุงเป็นแนวป้องกันพระนครชั้นแรกขนานไปกับป้อม โดยพื้นที่ระหว่างคลองและกำแพงเมืองดังกล่าวเรียกว่า ชานกำแพงพระนคร หรือ ชานพระนคร

ในช่วงแรกของการสร้างกำแพงและป้อมมหากาฬ สันนิษฐานว่าพื้นที่ชานกำแพงพระนครบริเวณดังกล่าวยังคงไม่มีบ้านเรือนอาศัยอยู่มากนัก ดังที่ท่านกาญจนาศุภพันธุ์ (ขุนวิจิตรมาตรา) กล่าวถึงบริเวณสะพานผ่านฟ้าฯ และพื้นที่บริเวณชานพระนครว่าเป็นที่โล่งกว้าง ข้างสามารถเดินได้สะดวก คำกล่าวนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือชื่อ *เด็กคลองบางหลวง เล่ม 1* ความว่า

“...ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมาใช้ข้างมาก ข้างที่เอบากรุงเทพมหานคร นั้นเป็นข้างมาจากเมืองนครนายก ซึ่งเป็นเมืองที่มีโขลงข้างมาก พวกกองข้างนำข้างจากนครนายกเดินทางตรงมากรุงเทพฯ ซึ่งรวบรัดเอวามาทับปัจจุบันเป็นถนนหลานหลวง ริมคลองบางลำภู ตอนจะโค้งมาเป็นคลองโ่งอ่าง นำข้างข้ามคลองมาขึ้นแถวสะพานผ่านฟ้าฯ แล้วเดินเลียบกำแพงมาที่ประตูผี

²² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค). (2531). *เล่มเดิม*. หน้า 63.

²³ ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (2546). *ชื่อบ้านนามเมือง ใน กรุงเทพฯ*. หน้า 192-194.

²⁴ แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี; และคนอื่นๆ. (2534). *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 19.

(สำราญราษฎร์) กำแพงเมืองนั้นตั้งอยู่ห่างจากคลองมาก ...ที่ริมกำแพงด้านนอกนั้นเป็นที่กว้าง
ข้างเดินได้สะดวก...” 25

พื้นที่ชุมชนช่วงแรกสร้างเมืองจะเกาะกลุ่มอยู่บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา ริมคูคลองที่สำคัญ ด้วยตำแหน่งวัดที่สร้างใหม่ หรือบูรณะใหม่ ทำให้ผู้คนส่วนใหญ่อาศัยอยู่เฉพาะบริเวณดังกล่าว ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352 - 2367) เขตชุมชนได้ขยายตัวออกมาทิศตะวันออกบ้างและบริเวณช่วงปากคลองบางกอกใหญ่ แต่เขตชุมชนยังคงอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เขตชุมชนขยายตัวอย่างมากโดยเฉพาะในเขตกำแพงพระนครและยังขยายตัวออกมานอกเขตกำแพงเมืองด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตกฝั่งธนบุรี ทิศตะวันออกและทิศใต้มาจนถึงชุมชนจีนที่สำเพ็ง พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดสองแห่งต่อเนื่องกัน คือ วัดเทพธิดารามวรวิหาร สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2379 เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระราชทานแด่พระองค์เจ้าหญิงวิลาส ซึ่งภายหลังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นทรงกรมเป็นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ พระองค์ทรงเป็นพระราชธิดาที่พระบรมชนกนาถทรงโปรดปรานยิ่งนัก เพราะทรงเป็นพระราชธิดารับราชการใกล้ชิดของพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริให้สร้างถาวรวัตถุไว้เฉลิมพระเกียรติยศจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นภูมินทรภักดี (พระองค์เจ้าชายอลดาลัย) เป็นแม่กองอำนวยการสร้าง ในการสร้างวัดนี้ พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพได้ทรงบริจาคทุนส่วนพระองค์ร่วมด้วย ด้วยเหตุนี้จึงพระราชทานนามว่า วัดเทพธิดาราม อีกแห่งคือวัดราชนันทารามวรวิหาร เพื่อพระราชทานเป็นเกียรติแก่พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมนัสวัฒนาวดี ต่อมาได้ดำรงตำแหน่งเป็นพระอัครมเหสีองค์แรกของรัชกาลที่ 4 มีพระนามว่า สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี โดยทั้งสองพระองค์เสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. 2389 วัดทั้งสองแห่งนี้ตั้งอยู่ริมกำแพงเมือง ด้านหนึ่งใกล้กับประตูสำราญราษฎร์ อีกด้านหนึ่งใกล้กับป้อมมหากาฬ โดยหันหน้าวัดออกสู่กำแพงเมืองริมคลองรอบกรุง นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างภูเขาทองขึ้นเช่นเดียวกับเจดีย์ภูเขาทองที่กรุงศรีอยุธยาเพื่อให้เป็นปูชนียสถานที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ จึงได้ทรงกำหนดให้ตั้งอยู่ริมคลองมหานาคใกล้เคียงกับวัดสระเกศ แต่ด้วยปัญหาของสภาพพื้นที่ที่เคยเป็นทะเลมาก่อน ประกอบกับความรอบรู้ของช่างยังไม่เพียงพอส่งผลให้การก่อสร้างไม่สำเร็จ อย่างไรก็ตาม การก่อสร้างพระเจดีย์ภูเขาทองขนาดใหญ่สันนิษฐานได้ว่าคงจะมี

²⁵ กาญจนาคพันธุ์ (ขุนวิจิตรมาตรา). (2540). 100 ปี ขุนวิจิตรมาตรา เด็กลองบางหลวง เล่ม 1. หน้า 221.

²⁶ กรมศิลปากร. (2525ก). เล่มเดิม. หน้า 285.

ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้เพิ่มมากขึ้น ผนวกกับชุมชนชาวต่างชาติ คือชุมชนบ้านครัว มีชาวจามที่อพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 กลายเป็นชุมชนที่หนาแน่นขึ้นด้วย²⁷

การขยายตัวของเมืองบริเวณดังกล่าวจากการขุดคลอง สร้างวัด และสร้างเจดีย์ภูเขาทองขึ้นที่วัดสระเกศ ส่งผลให้ชุมชนป้อมมหากาฬที่ตั้งอยู่ด้านทิศตะวันออกใกล้กับป้อมมหากาฬและกำแพงเมืองจึงค่อยๆ ก่อตัวและขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานที่ดินบริเวณชานกำแพงพระนครป้อมมหากาฬให้กับข้าราชการบริพาร ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับการสร้างวัดทั้งสองเพื่อเป็นที่อยู่อาศัยจำนวน 2 หลัง (บ้านเลขที่ 97 และ บ้านเลขที่ 98 ในชุมชนป้อมมหากาฬ)²⁸ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ความว่า

“...ได้ทีส่วนผลไม่ริมกำแพงพระนคร ทางตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง เนื้อที่ประมาณ 25 ไร่ เขตติดต่อกับบ้านของพวกพระภิกษุณักรักษ์ พระรามวิไชย และนางจันทร์ ภรรยาหลวงอภัยพิทักษ์ (อยู่) จึงทำแผนที่ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ปรากฏว่าเป็นที่พอพระราชหฤทัย...”²⁹

ผลจากการขยายตัวของเมือง ประกอบกับการพระราชทานที่ดินให้กับข้าราชการบริพารที่ถวายงานเพื่ออยู่อาศัย ทำให้พื้นที่ชานกำแพงพระนครบริเวณป้อมมหากาฬเริ่มมีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่เป็นชุมชน ในบริเวณดังกล่าวเป็นจุดรวมทางสัญจรสำคัญหลายสาย ได้แก่ คลองรอบกรุง คลองมหานาค และคลองหลอดวัดเทพธิดาราม โดยผู้คนในชุมชนป้อมมหากาฬจะปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ริมคลองรอบกรุง หรือคลองโอง่างซึ่งสามารถเชื่อมต่อออกแม่น้ำเจ้าพระยาและชุมชนอื่นๆ ใกล้เคียงได้สะดวก ดังนั้น คลองจึงมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตชุมชนเป็นอย่างมาก ในสมัยก่อนจะมีเรือสินค้าจากต่างหัวเมือง เช่น อยุธยา สิงห์บุรี และอ่างทอง บรรทุกสินค้าจำพวกข้าว เครื่องปั้นดินเผา มีเรือแม่ค้าขายข้าวปลาอาหารและผลไม้จากสวนต่างๆ มาที่คลองโอง่างบางลำพูแห่งนี้ ส่งผลให้บริเวณดังกล่าวเป็นท่าเรือที่พ่อค้าแม่ค้านำสินค้ามาค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า บ้างก็ใช้เป็นสถานที่พักสินค้า นอกจากนี้ยังมีเรือถ่าน หรือ เรือหัวเดียว ซึ่งเป็นเรือจ้างขนถ่านจากหัวเมืองขนถ่านใส่ชะลอมใส่กระสอบมาขาย โดยมาขึ้นที่ท่าเรือบริเวณหลังป้อมมหากาฬ ถ่านจำนวนมากจะถูกนำมาเก็บไว้ในตรอกใกล้กับท่าเรือ ต่อมาจึงเรียกตรอกนี้ว่า ตรอกถ่าน และเรียกสะพานข้ามคลองหลอดวัดราชบพิธว่า สะพานถ่าน (ปัจจุบันคือสะพาน

²⁷ แ่งน้อย ศักดิ์ศรี; และคนอื่นๆ. (2534). *เล่มเดิม*. หน้า 409.

²⁸ ชาตรี ประทีตธนทการ. (2549). *เล่มเดิม*. หน้า 3/4.

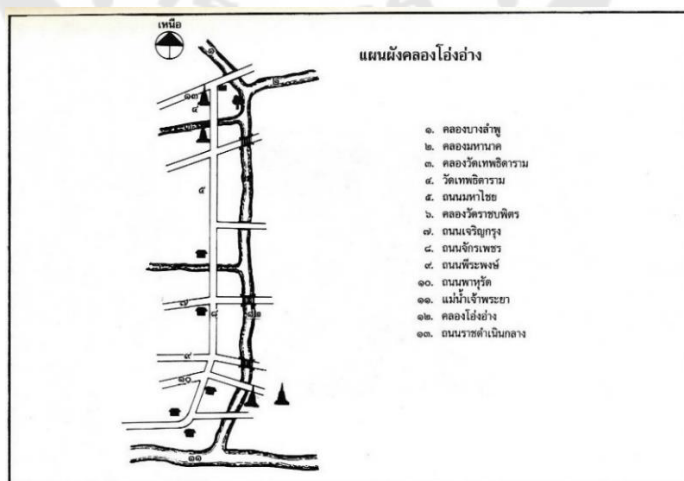
²⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค). (2531). *เล่มเดิม*. หน้า 67.

เฉลิมวัง 47) เนื่องจากเป็นย่านที่มีเรือถ่านมาจอดขาย หลังจากนั้นจะมีรถเจ๊กมารับถ่านไปขายใน
พระนคร ราคาชะลอมละ 5 - 10 สตางค์ ตามขนาดชะลอมเล็กใหญ่³⁰

ภาพประกอบ 2 วิถีชีวิตริมคลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่าง) ของชุมชนป้อมมหากาฬ

ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ภ.002 หวญ.39/20

ภาพประกอบ 3 แผนที่คลองโอ่งอ่างและสถานที่สำคัญ

ที่มา : กองสำรวจและแผนที่ที่ดิน. (2563). คลองโอ่งอ่าง. (ออนไลน์).

³⁰ ปราณี กล้าส้ม. (2549). ย่านเก่าในกรุงเทพฯ (เล่ม 2). หน้า 241.

กล่าวโดยสรุปคือชุมชนป้อมมหากาฬก่อตัวขึ้นบนพื้นที่ขานพระนครตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้คนเข้ามาสร้างบ้านเรือนอยู่ริมคลองรอบกรุง ด้วยสภาพที่อุดมสมบูรณ์ติดกับแม่น้ำลำคลอง สะดวกในการเดินทางติดต่อค้าขาย ส่งผลให้ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานและสร้างวิถีชีวิตที่ผูกพันกับสายน้ำ ต่อมาชุมชนเกิดการขยายตัวเนื่องจากการขยายตัวของเมืองทางด้านทิศตะวันออกในสมัยรัชกาลที่ 3 ประกอบกับมีการขุดคลอง สร้างวัด และเจดีย์ภูเขาทอง ทำให้พื้นที่บริเวณดังกล่าวมีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยมากขึ้นจนกระทั่งพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬกลายเป็นชุมชนขานพระนครของกรุงรัตนโกสินทร์อย่างสมบูรณ์

2.2.2 ช่วงที่สอง : ย่านศิลปวัฒนธรรมและแหล่งที่พักอาศัยของข้าราชการ

หลังจากชุมชนได้ก่อตัวขึ้นบนพื้นที่หลังป้อมมหากาฬและกำแพงเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ต่อมาพื้นที่บริเวณนี้ได้เกิดการขยายตัวอันเป็นผลมาจากปัจจัยด้านที่ตั้งที่เหมาะสมคือ ตั้งอยู่ริมคลองรอบกรุง ทำให้เป็นพื้นที่แห่งการค้าและคมนาคมทางน้ำที่สำคัญของพระนคร ดึงดูดให้ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานมากขึ้น ประกอบกับในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2411) ได้มีการบูรณะพระเจดีย์ภูเขาทองที่วัดสระเกศจนกลายเป็นศูนย์กลางของพระนครในเวลานั้น³¹ โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒน์ฯ เป็นแม่กอง พระยาราชสงครามเป็นนายช่างทำการซ่อมแซมพระปรางค์ใหญ่ที่สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็นภูเขา ก่อเจดีย์ไว้บนยอด พระราชทานนามใหม่ว่า บรมบรรพต เป็นจุดเด่นเพิ่มขึ้นและมีถนนบำรุงเมืองเป็นถนนใหญ่ผ่านวัด ทำให้มีการคมนาคมสะดวกทั้งทางบกและทางน้ำ จึงมีผู้คนมากราบไหว้พระเจดีย์อย่างไม่ขาดสาย เช่นเดียวกับชุมชนป้อมมหากาฬที่ตั้งอยู่บริเวณใกล้เคียงติดกับคลองรอบกรุงทำให้สามารถเดินทางไปยังวัดสระเกศและชุมชนอื่นๆ ได้สะดวก ต่อมา การจัดงานประจำปีภูเขาทองซึ่งไม่ทราบอย่างแน่ชัดว่าจัดขึ้นครั้งแรกเมื่อใดก็ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งการจัดงานดังกล่าวได้ส่งผลให้พื้นที่บริเวณชุมชนป้อมมหากาฬและบริเวณใกล้เคียงขยายตัวคึกคักมากยิ่งขึ้น มีผู้คนเดินทางไป-มาอย่างไม่ขาดสาย พื้นที่บริเวณดังกล่าวจึงคึกคักและดึงดูดให้ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานและทำการค้าเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏในบทกลอนที่แต่งขึ้นใน พ.ศ. 2433 โดยหลวงพรหมประกาศ (วร) เกี่ยวกับผู้คนที่เดินทางมากราบไหว้พระเจดีย์ภูเขาทอง ความว่า

“เรื่องบูรณการเก่าภูเขาทอง	ริมเขตคลองมหานาคปากอาราม
แต่ก่อนเป็นที่สำราญการกุศล	ประชุมชนชาวเราชาวสยาม
ไม่ว่าใครไพร่ผู้ดีและชีพรามณ์	มาประณามนอบน้อมจอมเจดีย์

³¹ ชาตรี ประทีปนันทกร. (2549). เล่มเดิม. หน้า 3/4.

สัปบุรุษสุดศรัทธาก็มากมาย
ทั้งบนน้ำเฮฮาเสียงพาที

ดูหลากหลายเหนือใต้ในกรุงศรี
ถึงการปีแล้วมาเล่นเป็นอัตรา”³²

หลังจากชุมชนบ๊อมมหากาฬขยายตัวเนื่องจากตำแหน่งที่ตั้งซึ่งอยู่ใกล้กับพื้นที่ศูนย์กลางของพระนครได้ไม่นานนัก พื้นที่แห่งนี้เริ่มเข้าสู่การเป็นพื้นที่แห่งศิลปวัฒนธรรมจากการเป็นต้นกำเนิดวิกิเกพระยาเพชรปราณี ก่อตั้งโดยพระยาเพชรปราณี (ตรี ไม่ปรากฏนามสกุล) ราชปลัดทูลฉลอง สังกัดกระทรวงนครบาล ทำหน้าที่รับหรือกราบทูลพระมหากษัตริย์ในเรื่องที่เกี่ยวกับกระทรวงนครบาลทั้งหมด วิกิเกพระยาเพชรปราณีถือเป็นวิกิเกแห่งแรกของสยาม ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองตรงข้ามวัดราชนัสดารามหรือพื้นที่ที่เคยเป็นตรอกพระยาเพชร ในชุมชนบ๊อมมหากาฬ เริ่มแสดงตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2440³³ โดยสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทูล สมเด็จพระ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ลงวันที่ 9 เมษายน 2483 “เมื่อพระยาเพชรปราณี (ตรี) ตั้งโรงเล่นยี่เกให้คนดูอยู่ที่บ้านหน้าวัดราชนัสดารามแกเชิญหม่อมฉันไปดูครั้ง 1 และมานั่งอยู่ด้วยตลอดเวลาเล่น”³⁴ การแสดงลิเกของพระยาเพชรปราณีเป็นที่นิยมมากในขณะนั้น มีการดัดแปลงโดยนำเครื่องแต่งกายข้าราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 มาดัดแปลงเพื่อให้ตัวละครสวมใส่ มีการสวมเครื่องยอดที่เรียกว่า ปันจุหรือยอด สวมเสื้อเยียรบับ นุ่งผ้ายก สวมถุงเท้าขาว ประดับบนพริตน์ ราชวรารมณีกัมมะลอ ใส่สังวาล แพรสายสะพาย และโบว์แพรที่ปาก เป็นต้น สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงถามพระยาเพชรปราณีเกี่ยวกับการแต่งกายว่า “เหตุไฉนจึงคิดทำเครื่องเล่นยี่เกหรูหราจนกรีดต่าง ๆ ... แกบอกอธิบายว่าแต่งอย่างนั้นผู้หญิงเห็นว่าสวย มักติดใจชอบไปดู มีผู้หญิงไปดูมาก พวกผู้ชายก็มักพากันไปดูพวกผู้หญิง”³⁵ นอกจากการแต่งกายที่ดึงดูดผู้คนให้เข้ามาชมการแสดงลิเกแล้ว ยังมีการแต่งหน้า และจัดแต่งทรงผมที่แปลกตา ทำให้ในภายหลังคนจึงเรียกลิเกของพระยาเพชรปราณีว่า ลิเกทรงเครื่อง ด้วยการแต่งกายที่แปลกใหม่ได้กลายเป็นกลวิธีหลักในการดึงดูดผู้คนให้เข้ามาชมลิเกที่ชุมชนบ๊อมมหากาฬเพิ่มมากขึ้น อย่างไรก็ตาม วิกิเกของพระยาเพชรปราณีได้สูญหายไปจากชุมชนบ๊อมมหากาฬโดยที่ไม่สามารถระบุช่วงเวลาที่ย้ายไปอย่างแน่ชัด เนื่องจากไม่ทราบนามสกุลของพระยาเพชรปราณี ผู้ก่อตั้งวิกิเกแห่งแรกของสยาม จึงยากที่จะสืบหาทายาทผู้สืบทอดสกุลของท่าน³⁶

32 สมบัติ พลายน้อย. (2552, มีนาคม). เทียบงานภูเขาทอง. *ความรู้คือประทีป*. 52(4): 3-7.

33 ปรีชา ชิงห์. (2559). ลิเก กับชุมชนบ๊อมมหากาฬ. (ออนไลน์).

34 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์; และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2505). *สารานุกรมไทย เล่ม 17*. หน้า 67.

35 แหล่งเดิม. หน้า 68.

36 ปรีชา ชิงห์. (2559). แหล่งเดิม. (ออนไลน์).

ขณะที่การแสดงลักษณะของพระยาเพชรปรางค์ทำให้ชุมชนป้อมมหากาฬคึกคักและเป็นที่รู้จักของคนทั่วไป ในทางตรงกันข้ามกำแพงเมืองและป้อมมหากาฬกลับถูกลดความสำคัญลง เนื่องมาจากการขยายตัวบ้านเมืองและการรับเทคโนโลยีทางการทหารรูปแบบใหม่จากชาติตะวันตก ส่งผลให้ป้อมมหากาฬไม่ได้เป็นป้อมชานกำแพงพระนครอีกต่อไป ความสำคัญด้านการทหารหมดลง เช่นเดียวกับป้อมและกำแพงเมืองแห่งอื่นที่ถูกรื้อตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ในช่วงเวลาดังกล่าวไม่มีการขยายเขตเมืองหรือการป้องกันภัยจากข้าศึกด้วยการขุดคูเมือง สร้างป้อมปราการ หรือกำแพงพระนครอีกต่อไป เนื่องจากกรุงรัตนโกสินทร์ในเวลานั้นได้รับอิทธิพลจากชาติตะวันตกที่แผ่เข้ามา สยามจึงเริ่มเข้าสู่ความเจริญด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ เมืองเติบโตและขยายกว้างไกลออกไปด้วยการขุดคลองตัดถนน และขยายถนนเดิมทั้งภายในและภายนอกพระนคร กำแพงพระนครที่มีอยู่บางส่วนกลายเป็นสิ่งไม่จำเป็น เริ่มเป็นที่กีดขวางความต่อเนื่องของพื้นที่ ดังนั้นจึงปรากฏว่าเริ่มมีการรื้อกำแพงและป้อมปราการพระนครบางจุดลงด้วยสาเหตุต่างๆ กัน คือ การรื้อเพื่อสร้างตึกแถว การรื้อเพื่อสร้างอาคารและย่านการค้าสมัยใหม่ และการรื้อเพื่อตัดหรือขยายถนน ตัวอย่างเช่น การขยายถนนมหาธาตุ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของถนนรอบพระนครชั้นใน จึงได้รื้อประตูและกำแพงเมืองบริเวณนี้ลงไปด้วย การรื้อประตูสำราญราษฎร์ เดิมประตูนี้มีความสำคัญมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงสร้างประตูนี้เพื่อให้ประชาชนได้ออกมาเล่นสัควาและการละเล่นอื่นๆ ที่คลองมหานาค ต่อมาได้มีการรื้อกำแพงและประตูพยุหิบาลเพื่อตัดถนนราชดำเนินใน พ.ศ. 2442 แต่ยังคงเหลือป้อมมหากาฬซึ่งอยู่ใกล้กันไว้เพราะไม่อยู่ในแนวทางของถนน³⁷ และใน พ.ศ. 2455 ได้มีการรื้อประตูเพื่อขยายถนนและทำสะพานคอนกรีตข้ามคลองรอบกรุงไปอีกฟากหนึ่งชื่อว่า สะพานสมมติอมรมารค

นอกจากการเปลี่ยนยุทธวิธีการรบรูปแบบใหม่ไม่มีป้อมและกำแพงเมืองแล้ว อิทธิพลตะวันตกที่แผ่เข้ามาในสยามได้เข้ามามีบทบาทต่อการเปลี่ยนแปลงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก และมีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬด้วย กล่าวคือ หลังเสด็จฯ กลับจากการเสด็จประพาสยุโรปใน พ.ศ. 2440 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนราชดำเนินใน พ.ศ. 2442 เพื่อเชื่อมต่อระหว่างพระราชวังดุสิตกับพระบรมมหาราชวัง เพื่อเป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินที่กว้างขวางและสง่างามตามแบบฉบับที่ได้ทอดพระเนตรมาแล้วจากยุโรป จึงออกประกาศเรื่องการตัดถนนราชดำเนินดังต่อไปนี้

³⁷ แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี; และคนอื่นๆ. (2534). *เล่มเดิม*. หน้า 132.

“...ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่า ท้องที่ตำบลบ้านพานถมตรงตลอดไป ถึงท้องที่ตำบลบ้อมหักกำลังดังกรณัั้น เปนที่เรือกลสวนเปลี่ยวอยู่ในระหว่างถนนพยุหิบาล กับถนนสามเสน ยังไม่เปนที่สมบูรณทันเสมอท้องที่ตำบลอื่น เพราะเหตุด้วยยังไม่มีถนนหลวง อันสำหรับชักนำให้มหาชนได้กระทำการค้าขายให้เปนการสะดวกขึ้น...”³⁸

ถนนราชดำเนินมีจุดเริ่มต้นจากพระราชวังดุสิตมาจนถึงพระบรมมหาราชวังแบ่งเป็น 3 ตอน ได้แก่ ถนนราชดำเนินนอก ตั้งแต่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมพระราชวังดุสิตตรงมายังประตูพยุหิบาลเนื่องจากแนวถนนมีบ้อมทำลายปรักษ์ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 4 กีดขวางอยู่จึงรื้อบ้อมลงและเอาอิฐมาใช้ในสวนดุสิต ถนนราชดำเนินกลาง เริ่มต้นต่อมาจากถนนราชดำเนินนอกที่เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ หักเลี้ยวขึ้นมาจนถึงเชิงสะพานผ่านพิภพลีลา ถนนราชดำเนินใน ต่อมาจากถนนราชดำเนินกลาง หักเลี้ยวมาตามแนวท้องสนามหลวงจนถึงมุมพระบรมมหาราชวังที่บ้อมเผด็จดัสกร เป็นจุดบรรจบของถนน 3 สาย คือ ถนนหน้าพระลาน ถนนราชดำเนิน และถนนสนามไชย³⁹ จุดประสงค์หลักของการตัดถนนราชดำเนิน คือ เพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมวังสวนดุสิต ที่ประทับแห่งใหม่เข้ากับพระบรมมหาราชวัง นอกจากนี้ ถนนราชดำเนินยังเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความศิวิไลซ์ ความโอ่อ่า และเจริญรุ่งเรืองของกรุงรัตนโกสินทร์ที่เกิดจากการรับวิทยาการการผังเมืองที่ทันสมัยจากตะวันตกในช่วงเวลาดังกล่าว อย่างไรก็ตาม การตัดถนนราชดำเนินยังมีนัยยะสำคัญเพื่อเชื่อมต่อระหว่างพระราชวังดุสิตกับพระบรมมหาราชวังซึ่งเป็นแนวทางการสร้างศูนย์กลางอำนาจใหม่โดยยังไม่มีพื้นฐานอำนาจที่เดิมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁴⁰ และเพื่อให้เป็นสถานที่สำหรับพระราชพิธีของราชสำนักเพื่อแสดงถึงพระราชอำนาจของสถาบันกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์อีกด้วย⁴¹

ส่วนพื้นที่สองฝั่งถนนได้รับการวางไว้สำหรับการพักผ่อนของคนชั้นสูงและเพื่อการลงทุนพัฒนาอสังหาริมทรัพย์ ตามความในพระราชหัตถเลขาที่รัชกาลที่ 5 พระราชทานพระราชวงศ์พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร) ความว่า

“...เพราะที่เหล่านั้นเป็นแต่สวนไม่มีบ้านเรือนมากนัก และอยู่ตรงหน้าพระที่นั่งออกมาจะเป็นที่งดงาม เปนถนนแพตชนเนบอสำหรับขี่รถวนไปวนมา ที่สองข้างนั้นต่อไปจะต้องเปนวังเปนออฟฟิศใหญ่ๆ ฤาบ้านผู้มั่งมี ที่จะตั้งร้านหยุดๆ หยมๆ ไม่ได้เพื่อแก้ไขเปนการใหญ่

³⁸ ประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน. (2542, 27 สิงหาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 16. หน้า 276.

³⁹ แ่งน้อย ศักดิ์ศรี; และคนอื่นๆ. (2534). เล่มเดิม. หน้า 19.

⁴⁰ กนกวรรณ ชัยทัต. (2548). การสร้างความเป็นสมัยใหม่ด้วยมิติวัฒนธรรม : มุมมองเรื่องพื้นที่ศึกษาจากพระราชวังดุสิต-วัดเบญจมบพิตร-ถนนราชดำเนิน ในสมัยรัชกาลที่ 5. หน้า 74.

⁴¹ แหล่งเดิม. หน้า 98 - 99.

สำหรับการประชุมคนไปเที่ยวเช่นนี้ คงจะกลับเป็นทางคนไปมาเที่ยวเตร่ดีขึ้น นับว่าเป็นราชสีของเมืองไทยสักแห่งหนึ่ง...”⁴²

ผลที่ตามมาคือ พื้นที่ชุมชนบริเวณสองฝั่งถนนราชดำเนินกลายเป็นที่พักอาศัยของข้าราชการ ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่เกิดขึ้นใหม่จากการปฏิรูประบบการบริหารราชการแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า การตั้งกระทรวงต่างๆ ที่เป็นการบริหารประเทศแบบใหม่นี้ทำให้รัฐบาลมีความต้องการคนเข้ามาทำงานในหน่วยงานที่ตั้งขึ้นใหม่ซึ่งเป็นบุคคลที่นอกเหนือไปจากเชื้อพระวงศ์ โดยขยายไปสู่การรับสมัครประชาชนทั่วไป ดังนั้นจึงมีการตั้งโรงเรียนสำหรับฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือนเมื่อ พ.ศ. 2442 และเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนมหาดเล็กเมื่อ พ.ศ. 2445 เพื่อผลิตบุคลากรเข้ารับราชการ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามใหม่ ว่า โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาทรงให้ตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือนฯ ขึ้นเป็นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. 2459 เพื่อผลิตคนมาเป็นข้าราชการตามกระทรวงต่างๆ ส่วนสถานที่ทำงานนั้น เมื่อแรกตั้งนั้นมักจะตั้งขึ้นใกล้กับพระบรมมหาราชวัง เช่น กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหม กรมสรรพากร เป็นต้น ทำให้ภายในเกาะรัตนโกสินทร์เปรียบได้กับการเป็นศูนย์ราชการ ด้วยเหตุนี้จึงสันนิษฐานว่าข้าราชการส่วนใหญ่ในสมัยนั้นคงจะหาบ้านเรือนที่ใกล้กับสถานที่ทำงานของตนซึ่งสามารถใช้ถนนราชดำเนินเดินทางไปยังสถานที่ทำงานที่ตั้งอยู่ไม่ไกลได้อย่างสะดวกและรวดเร็ว ประกอบกับข้าราชการบางคนได้รับพระราชทานที่ดินให้สร้างบ้าน เห็นได้ชัดจากการตั้งถิ่นฐานของข้าราชการและขุนนางในชุมชนหลังวัดราชนัคดาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น บ้านเลขที่ 63 ของพันตรีชิต ชิตช่วง ข้าราชการทหารบกในกรมพลธิการ บ้านเลขที่ ของหลวงธรรมานุวัติจ้านงค์ (จุ้ย ผลพันธุ์) ข้าราชการตำแหน่งเปรียญในกรมราชบัณฑิต เป็นต้น⁴³

ด้านชุมชนป้อมมหากาฬ ซึ่งมีพื้นที่อยู่ใกล้กับถนนราชดำเนินทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือและใกล้กับชุมชนราชนัคดาทางทิศตะวันตก ได้กลายเป็นพื้นที่อยู่อาศัยของข้าราชการเช่นเดียวกัน โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานที่ดินบริเวณป้อมมหากาฬพร้อมกับสร้างบ้านเรือนให้กับข้าราชการบริพารตำรวจวัง ซึ่งต่อมาผู้คนคงเข้าไปปลูกสร้าง

⁴² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2507). *ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดินระหว่าง พ.ศ. 2424-2453*. หน้า 78.

⁴³ กนิษฐา ชิตช่วง. (2562). *งานวิจัยเรื่อง ถนนราชดำเนินกับการเปลี่ยนแปลง พ.ศ. 2457 – 2557 : ศึกษากรณีชุมชนหลังวัดราชนัคดา*. หน้า 20 – 21.

บ้านเรือนเพิ่มขึ้นอีกจำนวนหนึ่ง ทำให้ชุมชนมีลักษณะขนานไปกับแนวกำแพงเมือง ซึ่งท่านกาญจนาภรณ์ กล่าวไว้ในหนังสือ กรุงเทพฯ เมื่อ 70 ปีก่อน ความว่า “...จากป้อมเป็นกำแพงเมืองตลอดไปจนจดถนนบำรุงเมืองกำแพงเมืองตอนนี้มีประตูช่องกุฎี 2 - 3 แห่ง ซึ่งข้างในเป็นบ้านเรือนคนอยู่ทั้งนั้นอยู่ติดกับคลองโอ่งอ่าง”...⁴⁴ จากหลักฐานพบว่าในชุมชนป้อมมหากาฬมีบ้านเรือนที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 (ไม่ระบุปีที่สร้าง) คือ บ้านเลขที่ 123 บ้านหลังนี้เป็นบ้านไม้ 2 ชั้น ทรงปั้นหยา หลังคาทรงจั่ว มุมหลังคาไม่สูงชัน ชายคาก็ไม่ยื่นออกมายาวมาก ซึ่งเมื่อพิจารณาจากรูปลักษณะภายนอกตลอดจนรายละเอียดบางส่วน แสดงให้เห็นว่าเป็นบ้านที่ปลูกขึ้นในแบบที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกในช่วงเวลาดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม ถนนราชดำเนินได้ส่งผลกระทบต่อพื้นที่และวิถีชีวิตของชุมชนบริเวณโดยรอบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนป้อมมหากาฬ กล่าวคือ การตัดถนนราชดำเนินผ่านชุมชนป้อมมหากาฬทางทิศเหนือ ทำให้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬเปลี่ยนจากการเป็นศูนย์กลางการคมนาคมทางน้ำที่สามารถเชื่อมต่อกับคลองรอบกรุง คลองมหานาค และคลองแสนแสบ กลายเป็นชุมชนที่มีพื้นที่ถูกปิดล้อมด้วยกำแพงเมือง ถนน และแม่น้ำที่ต่อมาถูกลดความสำคัญลงเนื่องจากคนหันไปให้ความสำคัญกับถนนมากขึ้น ประกอบกับในช่วงเวลาดังกล่าวมีการตัดถนนสายต่างๆ ในกรุงเทพมหานครเป็นจำนวนมาก ทำให้การสัญจรบริเวณนี้เปลี่ยนเป็นทางบกเป็นหลัก ด้วยเหตุนี้ นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาจึงไม่ปรากฏว่ามีการขุดคลองเพิ่มขึ้นอีกทั้งในบริเวณเขตพื้นที่ของกรุงรัตนโกสินทร์และเขตกรุงเทพมหานคร การขุดข้อมคลองเดิมที่ตื้นเขินนั้นมีบ้างแต่เน้นหนักไปทางฝั่งธนบุรี การสัญจรด้านคลองมีน้อยลงแต่คลองยังเป็นเส้นเลือดใหญ่ในการสาธารณูปโภค แม้ว่าวังจะตั้งอยู่ริมถนนใดๆ ก็ดี ก็ยังยึดถือคลองและแม่น้ำเป็นสำคัญ เห็นได้ชัดจากคลองรอบกรุงยังคงถูกใช้เป็นเส้นทางสำคัญในการสัญจรของบรรดาเจ้านายในโอกาสต่างๆ ปรากฏชัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468) บริเวณหลังป้อมมหากาฬได้มีการสร้างอาคารท่าเรือขึ้นใน พ.ศ. 2458 โดยปลัดพระยาญาณประกาศ (เลื่อน สุพศิริวัฒน์) ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตราธิการ ท่าเรือแห่งนี้ใช้เป็นเส้นทางสำหรับเจ้านายและข้าราชการที่เดินทางไปเฝ้าสมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ซึ่งทรงย้ายไปประทับที่วังสระปทุม ริมคลองแสนแสบตั้งแต่ พ.ศ. 2459 นอกจากนี้ พื้นที่บริเวณอาคารท่าเรือริมคลองโอ่งอ่างแห่งนี้ยังมีการเล่นสัควาซึ่งสามารถถ่ายทอดความงดงามทางด้านศิลปวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ ใช้เป็นที่ประทับของเจ้านายที่เสด็จมาทอดพระเนตรการเล่นสัควาในคลองโอ่งอ่าง ซึ่งนิยมเล่นกันในช่วงงานภูเขาทอง ที่จัดขึ้นช่วง

⁴⁴ กาญจนาภรณ์ (ขุนวิจิตรมาตรา). (2520). กรุงเทพฯ เมื่อ 70 ปีก่อน. หน้า 78.

กลางเดือนสิบสองของไทย นับตั้งแต่วันลอยกระทงเป็นเวลา 10 วัน งานภูเขาทองเป็นประจำปีของชาวบ้านที่ได้มาไหว้พระทำบุญตามศรัทธา หนุ่มสาวได้มีโอกาสมาพบปะและใกล้ชิดสนิทสนมกันมากขึ้น เด็กๆ ได้ดูการเล่นตามอัธยาศัย ซึ่งในเวลาต่อมามีเรือแจวจากที่ต่างๆ ผู้หญิงแต่งตัวงดงาม นุ่งผ้าขึ้น สวมเสื้อแขนกระบอกสามส่วน แต่งหน้าทาปากอย่างสวยงาม มาลอยเรือเล่นสัปดาห์บริเวณด้านหน้าตึกโบราณ (ตึกพระยาญาณประกาศ) ในเรือจะมีทั้งคนร้องสัปดาห์ คนตีกรับ ตีกลอง ต่างร้องเกี่ยวพาราสีเป็นที่สนุกสนาน จากนั้นขึ้นไปนมัสการพระบรมสารีริกธาตุบนภูเขาทองวัดสระเกศ⁴⁵

ในช่วงเวลาดังกล่าวชุมชนบ่อหมมหากาฬยังมีความสำคัญในฐานะถิ่นของช่างทำเครื่องดนตรีไทย โดยนายธวัชชัย วรมหาคุณ (อดีตประธานชุมชนบ่อหมมหากาฬ) เล่าว่าบรรพบุรุษที่ชื่อ นายอู่ ไม่เสื่อมสุข เป็นช่างทำเครื่องดนตรีไทยที่มีฝีมือมากคนหนึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งยังสนิทสนมกับหลวงประดิษฐไพเราะ (จางวางสร ศิลปบรรเลง) ครูดนตรีไทยที่มีชื่อเสียง แต่เนื่องจากการทำดนตรีต้องใช้อวัยวะของร่างกายหลายส่วน เช่น การขึ้นหน้ากลองต้องใช้ขาและเท้าเข้าช่วยจึงไม่นิยมให้ผู้หญิงทำเครื่องดนตรีไทยเพราะถือเป็นของสูง ทั้งยังเชื่อกันว่าหากผู้หญิงทำดนตรีไทยจะประสบความวิบัติได้ ดังนั้น หากครอบครัวใดมีแต่ลูกผู้หญิงก็เท่ากับว่าอาชีพนี้ต้องเลิกราไป อย่างไรก็ตาม นายอู่ได้ฝากฝีมือการทำกลองขนาดใหญ่ไว้ให้คนรุ่นหลังได้ชื่นชม นั่นคือ เจ้าพ่อหอกลอง ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ที่กรมรักษาดินแดนข้างกระทรวงมหาดไทย มีจารึกชื่อนายอู่ นางบุญส่ง ไม่เสื่อมสุข ไว้เป็นอนุสรณ์สถาน ถือเป็นกลองใบสุดท้ายที่ท่านฝากฝีมือไว้⁴⁶

2.2.3 ช่วงที่สาม : ถนนราชดำเนินกับการเป็นพื้นที่ทางเศรษฐกิจและการบุกรุกที่ดินในทศวรรษ 2480 - 2500

ถนนราชดำเนิน ถือเป็นถนนสายสำคัญที่นำความเปลี่ยนแปลงมาสู่ชุมชนที่ตั้งอยู่บริเวณโดยรอบ โดยเฉพาะชุมชนบ่อหมมหากาฬที่ถนนราชดำเนินตัดผ่านทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือส่งผลให้พื้นที่ชุมชนล้อมรอบไปด้วยถนนและคลองที่ค่อยๆ ลดความสำคัญลง ซึ่งนับตั้งแต่มีการตัดถนนราชดำเนินใน พ.ศ. 2442 เป็นต้นมา การสัญจรบนถนนยังไม่ค่อยได้รับความนิยมมากนัก คนทั่วไปยังคงใช้คลองสัญจรและนิยมการเดิน หรือนั่งรถลากที่เรียกกันว่ารถแจ็ก⁴⁷ รวมถึง

⁴⁵ ปราณี กล้าส้ม. (2549). เล่มเดิม. หน้า 238.

⁴⁶ แหล่งเดิม. หน้า 236.

⁴⁷ บรรจบสิน พันธุ์มสุต. (2553). สัมภาษณ์โดย กนิษฐา ชิตช่วง. อ้างใน กนิษฐา ชิตช่วง. (2562). งานวิจัยเรื่อง ถนนราชดำเนินกับการเปลี่ยนแปลง พ.ศ. 2457 – 2557 : ศึกษากรณีชุมชนหลังวัดราชนาค. หน้า 49.

รถสามล้อเป็นหลัก รถยนต์อาจมีสัญจรบ้างแต่เป็นของชนชั้นสูง เช่น รถของสมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพ การคมนาคมบนถนนราชดำเนินเริ่มคึกคักอีกครั้งในสมัยจอมพลป. พิบูลสงคราม
ทศวรรษ 2480 หลังมีการปรับปรุงภูมิทัศน์และการสร้างอาคารพาณิชย์ตลอดแนวถนนราชดำเนิน
สำเร็จใน พ.ศ. 2483⁴⁸

การปรับปรุงภูมิทัศน์และการสร้างอาคารพาณิชย์ริมถนนราชดำเนิน เป็นผลมาจาก
นโยบายชาตินิยมในการสร้างความมั่นคงทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจของรัฐบาลสมัยจอมพลป.
พิบูลสงคราม ที่ส่งเสริมความเจริญทางด้านเศรษฐกิจทั้งเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และพาณิชย์
กรรม ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งในการพัฒนาถนนราชดำเนินให้มีความเจริญทันสมัยแบบ
ตะวันตกคือมีถนนกว้างขนาดใหญ่ มีศูนย์การค้า โรงแรม และอาคารพาณิชย์เรียงรายอยู่สองฝั่ง
ถนน โครงการปรับปรุงถนนราชดำเนินกลางเริ่มขึ้นใน พ.ศ. 2480 โดยเริ่มจากการเวนคืนที่ดินทั้ง
สองฝั่งข้างละ 40 เมตร และตัดถนนออกกานี้ซึ่งปลูกในสมัยรัชกาลที่ 5 ลงจากนั้นก็ทำการขยาย
ถนน สร้างอาคารพาณิชย์ โรงแรม และศูนย์การค้าขึ้น โดยได้รับการออกแบบโดยสถาปนิกหลาย
ท่าน ได้แก่ ม.ล.ป๋ม มาลากุล นายหิวน อภัยวงศ์ ซึ่งใช้แนวคิดในการออกแบบจาก Champ
Elysees ย่านธุรกิจในกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส มีระยะเวลาก่อสร้างระหว่าง พ.ศ. 2480 - 2491
มีอาคารจำนวน 15 หลัง และใช้งบประมาณการก่อสร้าง 10 ล้านบาท⁴⁹

นอกจากความต้องการพัฒนาถนนราชดำเนินให้เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจแล้ว
รัฐบาลของจอมพลป. พิบูลสงคราม ยังก่อสร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยขึ้นบริเวณกึ่งกลางถนน
เป็นวงเวียนใหญ่ในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2482 เป็นเวลา 7 ปีหลังจากการเปลี่ยนแปลงการ
ปกครอง ใน พ.ศ. 2475 โดยเป็นผลงานการออกแบบของหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ซึ่งได้ออกแบบ
โดยการนำสถาปัตยกรรมแบบไทยมาผสมผสานเข้าด้วยกัน และควบคุมการก่อสร้างจนแล้วเสร็จ
โดยศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี บิดาแห่งศิลปกรรมสมัยของไทย กลายเป็นสถานที่ที่มีความ
สวยงามและสำคัญแห่งหนึ่งในประเทศไทย ทั้งนี้ ยังเป็นสัญลักษณ์ของการเปลี่ยนแปลงการ
ปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย โดยรัฐบาลมีจุดประสงค์
เพื่อเป็นศูนย์กลางแห่งความเจริญก้าวหน้าทำหน้าที่เป็นสัญลักษณ์ศูนย์รวมและศูนย์กลางของ

⁴⁸ กนิษฐา ชิตช่าง. (2562). เล่มเดิม. หน้า 50.

⁴⁹ ศูนย์ข้อมูลเกาะรัตนโกสินทร์. (2563). อาคารริมถนนราชดำเนินกลาง. (ออนไลน์).

ประเทศไทยในอีกทางหนึ่ง โดยเป็นต้นทางของถนนสายต่างๆ ที่จะออกจากกรุงเทพมหานครไปยังหัวเมือง (กิโลเมตรที่ศูนย์) จากอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยนี้ทั้งหมด⁵⁰

การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของคนในชุมชนที่ตั้งอยู่โดยรอบถนนราชดำเนิน โดยเฉพาะชุมชนป้อมมหากาฬเกิดขึ้นอย่างเด่นชัด นับตั้งแต่ถนนราชดำเนินกลายเป็นพื้นที่ศูนย์กลางด้านเศรษฐกิจ และเป็นพื้นที่สัญลักษณ์ทางการเมือง ซึ่งการก่อสร้างอาคารพาณิชย์ริมสองข้างทางของถนนราชดำเนินตลอดสายโดยเฉพาะริมถนนราชดำเนินกลาง ทำให้ในเวลาต่อมาได้มีกลุ่มนายทุนมาเช่าอาคารเพื่อดำเนินกิจการต่างๆ ยกตัวอย่างเช่น ธุรกิจสิ่งทอ โรงละคร และโรงเรียนสอนลีลาศ เป็นต้น ความเจริญจากการเป็นย่านเศรษฐกิจที่สำคัญของประเทศอีกแห่งหนึ่ง ประกอบกับนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ที่เน้นการลงทุนภาคอุตสาหกรรมของประเทศโดยมีศูนย์กลางความเจริญอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ส่งผลให้เกิดการอพยพเข้ามาของคนกลุ่มต่างๆ จากต่างจังหวัดเพื่อทำงานในพื้นที่เมืองหลวง โดยส่วนหนึ่งได้มาเช่าบ้านเพื่อพักอาศัยในชุมชนโดยรอบถนนราชดำเนิน โดยเฉพาะชุมชนป้อมมหากาฬนับตั้งแต่ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ได้เผชิญกับการอพยพเข้ามาภายในพื้นที่ของคนต่างจังหวัด ทำให้ในเวลาต่อมามีบ้านเรือนตั้งอยู่เต็มพื้นที่เกิดสภาพที่แออัดและขาดความเป็นระเบียบเรียบร้อย กล่าวคือในช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. 2500 - 2503 มีผู้คนจำนวนหนึ่งที่อพยพเข้าตั้งบ้านเรือนเพื่ออยู่อาศัยในชุมชนป้อมมหากาฬ โดยการบุกรุกที่ดินของวันราชันดดาและของนายเล็ก นานา ซึ่งอยู่ติดไปอีกจำนวน 25 หลังคาเรือน ทางวัดราชันดดาและนายเล็กนานาจึงเริ่มเก็บค่าเช่าที่ดินและทำการปลูกบ้านให้เช่าในส่วนพื้นที่ว่างอีกส่วนหนึ่งทางทิศใต้ของชุมชนประมาณ 10 หลังคาเรือน โดยเก็บค่าเช่าในอัตราหลังละ 18 - 30 บาทต่อเดือน ต่อมาใน พ.ศ. 2513 นายเล็ก นานา ยกเลิกการเก็บค่าเช่า คาดว่าน่าจะเกิดจากความยากลำบากในการเก็บเงินค่าเช่าจากชาวบ้าน ซึ่งมีรายได้ต่ำ นับตั้งแต่นั้นจึงมีคนกลุ่มใหม่อพยพเข้ามาอีกประมาณ 10 หลังคาเรือน⁵¹

ใน พ.ศ. 2511 - 2513 ได้เกิดเพลิงไหม้ในชุมชน หลังเหตุการณ์ไฟไหม้เจ้าของบ้านจำนวนหนึ่งไม่ได้กลับมาอยู่อาศัยในพื้นที่ แต่ได้ปล่อยเช่าที่ดินหรือสร้างบ้านเรือนขนาดเล็กเพื่อปล่อยเช่า ทำให้ในชุมชนมีอาคารขนาดเล็กซึ่งมีลักษณะเป็นบ้านเช่ามากขึ้น และเกิดการเปลี่ยนแปลงด้านประชากรที่อยู่อาศัยภายในชุมชน กล่าวคือผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมถูกแทนที่ด้วยคน

⁵⁰ ชาตรี ประทีตธนทการ. (2561). *คณะราษฎรฉลองรัฐธรรมนูญ : ประวัติศาสตร์การเมืองหลัง 2475 ผ่านสถาปัตยกรรม “อำนาจ”*. หน้า 86 - 87.

⁵¹ เมธี พะยอมยงค์. (2533). *ลักษณะการขยายตัวของชุมชนแออัดในเขตพระนคร กรุงเทพมหานคร*. หน้า 41.

กลุ่มใหม่ที่อพยพมาจากต่างจังหวัด บ้านเรือนขนาดใหญ่หลายหลังกลายสภาพเป็นพื้นที่เปิดให้คนกลุ่มใหม่และชาวบ้านคนอื่นๆ ในชุมชนขยายพื้นที่เข้ามาสร้างบ้านในที่ดินส่วนนี้ สภาพพื้นที่เริ่มมีความหนาแน่นขึ้นตามลำดับและกลายสภาพเป็นชุมชนแออัดหรือสลัม อาจกล่าวได้ว่าพื้นที่ชุมชนบ่อมหากาฬได้กลายเป็นพื้นที่เช่าอาศัยของคนมีรายได้น้อยนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา⁵²

นอกจากความเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่อันเป็นผลมาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจของกรุงเทพมหานครแล้ว คนในชุมชนบ่อมหากาฬยังได้รับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงด้านวัฒนธรรมและวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ นับตั้งแต่ ทศวรรษ 2500 – 2520 เกิดการหลั่งไหลของอิทธิพลอเมริกันตั้งแต่ จากการที่ประเทศไทยอนุญาตให้สหรัฐอเมริกาเข้ามาตั้งฐานทัพในประเทศไทยยุคสงครามเย็นตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมานั้น มีผลต่อการที่คนไทยได้ซึมซับวัฒนธรรมการกินอยู่ การพักผ่อนหย่อนใจ ของชาวอเมริกันเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะกลุ่มคนที่อยู่อาศัยย่านถนนราชดำเนินและพื้นที่เขตพระนคร รวมทั้งชุมชนบ่อมหากาฬที่เริ่มจับจ่ายซื้อสินค้าในบริเวณใกล้เคียงกับถนนราชดำเนิน เช่น ย่านบางลำพู วังบูรพา ลำเพ็ง และเยาวราช นอกจากนี้ ยังเกิดความนิยมการชมภาพยนตร์ไทยและต่างประเทศ อาจกล่าวได้ว่าโรงภาพยนตร์ศาลาเฉลิมไทยคือศูนย์รวมของผู้คนในเมืองหลวงที่มาใช้เวลาพักผ่อนหย่อนใจสูงสุดเป็นระดับต้นๆ ของกรุงเทพมหานคร เนื่องจากการเดินทางที่สะดวกสบายเพราะหน้าโรงภาพยนตร์จะมีป้ายรถโดยสารสาธารณะ นอกจากนี้ ภายในวัดราชนัสดารามวรวิหารยังมีพื้นที่สำหรับให้เช่าจอดรถได้อีกด้วยและให้เช่าจอดรถยนต์มาจนถึงปัจจุบัน ครั้นเมื่อชมภาพยนตร์แล้วประชาชนก็สามารถเลือกรับประทานอาหารได้อย่างหลากหลาย เช่น ก๋วยเตี๋ยวและข้าวราดแกงที่เปิดขายในตึกแถวส่วนที่สร้างต่อเติมด้านหลังของอาคารริมถนนราชดำเนินนับตั้งแต่ พ.ศ. 2513 เป็นต้นมา⁵³ ความเจริญทางเศรษฐกิจในพื้นที่ทำให้มีผู้คนอพยพจากต่างจังหวัดเข้ามาทำงานในเมืองหลวงโดยเข้าบ้านหรือห้องเช่าอยู่ในพื้นที่ชุมชนบ่อมหากาฬ ทำให้ชุมชนบ่อมหากาฬเริ่มมีสภาพเป็นชุมชนแออัด

2.3 สรุป

ความเป็นมาของชุมชนบ่อมหากาฬมีพัฒนาการสืบเนื่องมาอย่างยาวนาน นับตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การตั้งถิ่นฐานของผู้คนในชุมชนสามารถแบ่งได้เป็นสามช่วง ช่วงแรกเป็นช่วงก่อร่างสร้างชุมชนบนพื้นที่ขานพระนคร จากการพระราชทานที่ดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

⁵² ธนภน วัฒนกุล. (2550). เล่มเดิม. หน้า 164 - 166.

⁵³ กนิษฐา ชิตช่วง. (2562). เล่มเดิม. หน้า 77.

เจ้าอยู่หัว บริเวณป้อมมหากาฬให้กับข้าราชการที่สร้างวัดราชนัคดาเพื่ออยู่อาศัยจนกระทั่งชุมชนเกิดการขยายตัวอันเนื่องมาจากตำแหน่งที่ตั้งที่อยู่ใกล้กับพระเจดีย์ภูเขาทอง วัดสระเกศ ซึ่งเป็นศูนย์กลางพระนครในสมัยนั้น ในช่วงที่สองชุมชนป้อมมหากาฬเข้าสู่การเป็นพื้นที่แห่งศิลปวัฒนธรรมโดยเป็นที่รู้จักในฐานะถิ่นกำเนิดลิเกแห่งแรกของสยาม และเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของข้าราชการที่สามารถเดินทางไปทำงานได้อย่างสะดวกโดยใช้ถนนราชดำเนินในการสัญจร เมื่อชุมชนป้อมมหากาฬเข้าสู่ช่วงที่สาม คือความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากถนนราชดำเนินและการบุกรุกที่ดิน ในช่วงเวลานี้เองที่ความเจริญทางเศรษฐกิจของถนนราชดำเนินส่งผลให้ชุมชนมีวัฒนธรรมและวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป เกิดการอพยพของผู้คนเข้ามาทำงานในเมืองหลวงจนกระทั่งพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬกลายเป็นพื้นที่รองรับผู้คนจำนวนมากจากต่างจังหวัด และนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาชุมชนป้อมมหากาฬจึงกลายเป็นชุมชนแออัดตามคำนิยามของรัฐบาล ซึ่งจะส่งผลต่อการสิ้นสุดของชุมชนชานพระนครแห่งสุดท้ายของกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย

บทที่ 3

ความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502 – 2561

พ.ศ. 2502 – 2561 เป็นความเปลี่ยนแปลงช่วงสุดท้ายของการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬที่นำไปสู่การสิ้นสุดการมีอยู่ของชุมชน โดยเกิดความพยายามเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนโดยรัฐบาลและกรุงเทพมหานคร เริ่มจากสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พ.ศ. 2502 - 2506) ที่ต้องการอนุรักษ์โบราณสถานและเข้าใช้พื้นที่บริเวณชุมชนป้อมมหากาฬมาจัดสร้างสวนสาธารณะ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์แบบมุ่งเน้นความสำคัญของสถาบันมหากษัตริย์ที่ปรากฏอย่างเด่นชัดในทศวรรษ 2500 นอกจากนี้ ยังสอดคล้องกับแนวทางการวางผังเมืองรวมเพื่อแก้ไขชุมชนแออัดในเกาะรัตนโกสินทร์ ซึ่งนับตั้งแต่ พ.ศ. 2504 ชุมชนป้อมมหากาฬถูกจัดอยู่ในกลุ่มชุมชนแออัดในเขตพระนคร และสอดคล้องกับการอนุรักษ์โบราณสถานเพื่อส่งเสริมเศรษฐกิจและการท่องเที่ยว โดยรัฐบาลมีความประสงค์ที่จะเปิดมุมมองโบราณป้อมมหากาฬและโบราณสถานใกล้เคียงพร้อมทั้งจัดสร้างสวนสาธารณะเพื่อการพักผ่อนและประโยชน์ด้านการท่องเที่ยวซึ่งทำรายได้เป็นจำนวนมาก การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬเริ่มขึ้นเมื่อรัฐบาลดำเนินการตามแผนงานจัดสร้างสวนสาธารณะผ่านการซื้อที่ดินในชุมชนตั้งแต่ พ.ศ. 2502 ต่อมา มีการแต่งตั้งคณะกรรมการจัดซื้อที่ดินชุมชนป้อมมหากาฬ ใน พ.ศ. 2515 ตามด้วยการจัดทำโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2525 และการออกพระราชบัญญัติกำหนดเขตที่ดินในบริเวณที่ที่จะทำการเวนคืนฯ พ.ศ. 2535 การดำเนินการต่างๆ เหล่านี้ส่งผลกระทบต่อคงอยู่ของชุมชนป้อมมหากาฬเป็นอย่างมาก แม้ว่าชาวบ้านจะถูกขึ้นต่อสู้เพื่อปกป้องชุมชนของตน แต่ท้ายที่สุดแล้วการต่อสู้ไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร เนื่องจากเกิดความขัดแย้งขึ้นระหว่างคนในชุมชนและความเหนียวแน่นจากการต่อสู้มานานกว่า 26 ปี ดังนั้น พื้นที่ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งของชุมชนป้อมมหากาฬ ชุมชนชาวพระนครสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงถูกใช้เป็นพื้นที่สวนสาธารณะแห่งใหม่ของกรุงเทพมหานคร ใน พ.ศ. 2561

3.1 แนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานและสร้างสวนสาธารณะ พ.ศ. 2502 กับผลกระทบต่อชุมชนป้อมมหากาฬ

3.1.1 แนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์แบบมุ่งเน้น

ความสำคัญของสถาบันมหากษัตริย์

กล่าวได้ว่าการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์เกิดขึ้นมานับตั้งแต่แรกสร้างเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โดยมีกรอบแนวคิดการอนุรักษ์

เป็นไปตามความเชื่อและความศรัทธา กล่าวคือ การบูรณปฏิสังขรณ์วัดและพระราชวังเป็นราชประเพณีของกษัตริย์ ที่ปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาตามความเชื่อทางศาสนาเพื่อเสริมสร้างแสนยานุภาพและเพิ่มพูนความเชื่อความศรัทธาต่อผู้ถูกปกครอง แนวคิดเช่นนี้ดำรงอยู่เรื่อยมาจนกระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรอบแนวคิดการอนุรักษ์ถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นไปตามรูปแบบสากลมากขึ้น กล่าวคือ การบูรณปฏิสังขรณ์วัดและพระราชวังเป็นราชประเพณีของกษัตริย์เพื่อสะท้อนบารมีของกษัตริย์เช่นเดิม แต่เพิ่มแนวคิดด้านการแสดงออกถึงความศิวิไลซ์ของชาติบ้านเมือง⁵⁴ เนื่องจากช่วงเวลาดังกล่าวสยามกำลังเผชิญหน้ากับภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกที่จะเข้ามาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสยามให้มีความทันสมัยมากยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปประเทศเพื่อให้เท่าทันและทัดเทียมชาติตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างความคิดวิไลผ่านสถาปัตยกรรมและโบราณสถาน เช่น การบูรณะวัดเบญจมบพิตรซึ่งเป็นวัดเก่าและการตกแต่งพระอุโบสถอย่างปราณีตเพื่อแสดงถึงออกความคิดวิไลของสถาปัตยกรรมสยามผสมผสานกับความทันสมัยด้วยการใช้ระบบพิกัดในการออกแบบและใช้วัสดุก่อสร้างจากตะวันตก เช่น หินอ่อนจากอิตาลี และกระจกสีจากต่างประเทศ⁵⁵ ต่อมา ใน พ.ศ. 2397 ออกกฎหมายเพื่อไม่ให้เกิดการบุกรุกทำลายโบราณสถาน เกิดแนวคิดการบูรณะโบราณสถานให้ใกล้เคียงกับของที่มีอยู่เดิมหรือให้เข้ากับสุนทรียภาพรวมทั้งรักษาของเดิมไว้ตามประวัติศาสตร์ เป็นต้น

ต่อมาแนวคิดดังกล่าวได้นำกลับมาใช้ในการอนุรักษ์โบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์อีกครั้งนับตั้งแต่ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ซึ่งถือเป็นช่วงเวลาที่แนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานแบบมุ่งเน้นความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ อันเนื่องมาจากบรรยากาศทางสังคมและการเมืองที่มีลักษณะอนุรักษนิยม สถาบันพระมหากษัตริย์ได้รับการฟื้นฟูสถานะ อำนาจ และบทบาทใหม่อีกครั้ง หลังจากถูกลดบทบาทลงนับตั้งแต่ที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบประชาธิปไตยใน พ.ศ. 2475 โดยนโยบายหลักของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ คือเชิดชูสถาบันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ เพื่อปลุกสำนึกชาตินิยมในการต่อสู้กับลัทธิคอมมิวนิสต์ในช่วงสงครามเย็น รัฐบาลได้กล่อมเกล่าให้ประชาชนตระหนักถึงภัยคอมมิวนิสต์พร้อมกับเริ่มกระบวนการสร้างสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนในชาติ เนื่องจากสามารถจับต้องได้แตกต่างจากสถาบันชาติและศาสนาที่เป็น

⁵⁴ (โปรดดู) จตุฎญาณ หัทยานันท์. (2557). การอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2521 – 2549 : กรณีศึกษาเชิงประวัติศาสตร์. หน้า 38 - 42.

⁵⁵ กนกวรรณ ชัยทัต. (2548). เล่มเดิม. หน้า 68.

นามธรรม ดังนั้น สำหรับผู้คนแล้ว สถาบันพระมหากษัตริย์มีฐานะเป็นศูนย์กลางทางการเมือง ศูนย์รวมจิตใจของชาติ ศูนย์กลางความเป็นไทย และศูนย์กลางของมรดกวัฒนธรรมของชาติ⁵⁶ โดยรัฐบาลได้ฟื้นฟูพระราชพิธีต่างๆ ของราชสำนัก จัดการเสด็จ เยี่ยมวัดหลวงของ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพล อดุลยเดชฯ (พ.ศ. 2489 - 2559) ทั้งในกรุงเทพมหานคร และต่างจังหวัด⁵⁷ เริ่มจากจังหวัดพระนครศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2500 เพื่อทอดพระเนตรเครื่องทองที่ ค้นพบที่กรุวัดราชบูรณะและทรงมีพระราชดำรัสเรื่องการรักษาดูแลโบราณวัตถุ ว่า

“...โบราณวัตถุและศิลปวัตถุที่พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะขณะนี้ สมควรจะได้ มีพิพิธภัณฑสถานเก็บรักษา และตั้งแสดงให้ประชาชนชมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา นี้ ควรนำไป เก็บรักษาและตั้งแสดง ณ ที่อื่นไม่ โบราณวัตถุและศิลปวัตถุของท้องถิ่นใด ก็ควรเก็บรักษาและตั้ง แสดงไว้ในพิพิธภัณฑสถานของจังหวัดนั้น ๆ...”⁵⁸

ต่อมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพล อดุลยเดชฯ เสด็จประพาส ต่างประเทศ ระหว่างวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2503 ถึง 17 มกราคม พ.ศ. 2504 โดยเสด็จพระราช ดำเนินเยือนประเทศในทวีปอเมริกาและทวีปยุโรปจำนวน 13 ประเทศ ได้แก่ สหรัฐอเมริกา อังกฤษ เยอรมนีตะวันตก โปรตุเกส อิตาลี สวิตเซอร์แลนด์ เดนมาร์ก นอร์เวย์ สวีเดน อิตาลี เบลเยียม ฝรั่งเศส ลักเซมเบิร์ก เนเธอร์แลนด์ และสเปนตามลำดับ⁵⁹ ระหว่างทางเสด็จพระราชดำเนิน ได้ ทอดพระเนตรเห็นความสวยงามของโบราณสถานตามเมืองเก่าที่ได้รับการดูแลรักษาไว้เป็นอย่างดี ประกอบการที่ประทับอยู่ในประเทศยุโรปตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ทำให้ทรงเห็นการอนุรักษ์ โบราณสถานและโบราณวัตถุของชาติตะวันตกในฐานะที่เป็นมรดกทางประวัติศาสตร์ของชาติ พระองค์จึงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการอนุรักษ์และฟื้นฟูโบราณสถานและโบราณวัตถุในประเทศ ไทย ดังพระราชดำรัสเมื่อครั้งเสด็จเปิดพิพิธภัณฑสถานเจ้าสามพระยา พ.ศ. 2504 ที่ว่า

“...โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และโบราณสถานทั้งหลายนั้น ล้วนเป็นของมีคุณค่าและ จำเป็นแก่การศึกษาค้นคว้าในทางประวัติศาสตร์ ศิลปะ และโบราณคดี เป็นเครื่องแสดงถึงความ

⁵⁶ จตุฎาณ หทัยนันท์. (2557). เล่มเดิม. หน้า 62.

⁵⁷ วรสิทธิ์ ตันตินันท์กุล. (2561). การเปลี่ยนแปลงแนวคิดในการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดหลวง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบัน: ข้อขัดแย้งในการอนุรักษ์โบราณสถานและ วัฒนธรรมแบบ ชาตินิยม. (ออนไลน์).

⁵⁸ กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ. (2532). หนังสืออ่านเพิ่มเติมกลุ่มสังคมศึกษา: พระราชกรณียกิจ และพระมหากษัตริย์ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหาราชกับการศึกษา การศาสนา และการวัฒนธรรม. หน้า 272.

⁵⁹ ประกาศ รัชวรภรณ์. (2550). เสด็จฯ เยือน ๑๔ ประเทศ. หน้า 1.

เจริญรุ่งเรืองของชาติไทย ที่มีมาแต่อดีตกาล สมควรจะสงวนรักษาให้คงทนถาวร เป็นสมบัติส่วนรวมของชาติไว้ตลอดกาล...”⁶⁰

รัฐบาลซึ่งมีแนวคิดการนำโบราณสถานซึ่งมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทยมาใช้ต่อสู้กับคอมมิวนิสต์ในยุคสงครามเย็น ได้ส่งเสริมให้คนไทยได้ศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชาติผ่านโบราณสถาน และมีกระบวนการสร้างสำนึกในความเป็นไทยเพื่อต่อต้านอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ โดยปลูกฝังสำนึกความเป็นชาติไทยที่ยังคงมีอิสระ กินดี อยู่ดี อยู่ในชาติที่มีประวัติความเป็นมาอย่างยาวนาน และมีวัฒนธรรมที่งดงามตรงข้ามกับพวกคอมมิวนิสต์⁶¹ นอกจากนี้ ได้น้อมนำแนวพระราชดำริด้านการอนุรักษ์โบราณสถานทีกล่าวไว้ข้างต้นมาใช้ในการอนุรักษ์โบราณสถานภายในประเทศ โดยออกพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 กำหนดให้กรมศิลปากรดำเนินการประกาศขึ้นทะเบียนบัญชีมาตรา 7 เพื่อประโยชน์ในการดูแลและควบคุมรักษาโบราณสถานให้อธิบดีสามารถประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานใดๆ ก็ได้ตามสมควร ตลอดจนอำนาจที่ดินที่เกี่ยวข้องกับโบราณสถานก็สามารถให้ถือเป็นโบราณสถานด้วย นอกจากนี้ยังบัญญัติบทลงโทษในมาตรา 32 คือผู้ใดบุกรุกทำให้เสียหาย ทำลาย ทำให้เสื่อมค่า ทำให้ได้ประโยชน์ซึ่งโบราณสถาน ให้ลงโทษจำคุกหรือทั้งจำทั้งปรับ และยังห้ามมิให้ผู้ใดปลูกสร้างอาคารตามกฎหมายว่าด้วยการควบคุมการก่อสร้างอาคารภายในเขตโบราณสถานซึ่งได้ประกาศขึ้นทะเบียนไว้ เว้นแต่ได้รับอนุญาตหนังสือจากอธิบดี⁶²

กรอบแนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์แบบมุ่งเน้นให้ความสำคัญกับสถาบันพระมหากษัตริย์ปรากฏอย่างเด่นชัดอีกครั้งในทศวรรษ 2520 โดยเฉพาะบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ขึ้นในอันเป็นที่ตั้งของโบราณสถานระดับชาติที่รัฐมองว่าทรงคุณค่า นำมาสู่ *โครงการกรุงรัตนโกสินทร์* ที่จัดทำขึ้นเนื่องในโอกาสกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ 200 ปี ใน พ.ศ. 2525 การอนุรักษ์เริ่มขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2521 เป็นต้นมา มีโครงการบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวังเพื่อฟื้นฟูความเจริญรุ่งเรืองให้กลับคืนมาดังเดิม ต่อมาการอนุรักษ์ได้ขยายครอบคลุมไปทั่วทั้งเกาะรัตนโกสินทร์ภายใต้แนวคิดที่จะจัดความเสื่อมโทรมที่อยู่ตามแหล่งชุมชนแออัดต่างๆ ออกจากโบราณสถาน ซึ่งในมุมมองของรัฐบาล ปัจจัยที่จะนำมาซึ่งความเสื่อมโทรม

⁶⁰ กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ. (2532). *เล่มเดิม*. หน้าเดิม.

⁶¹ วิศรา ตั้งคำวนิช. (2555). “รุ่งอรุณแห่งความสุข” : การสร้างประวัติศาสตร์ “สุโขทัย” พ.ศ. 2450-2534. หน้า 196.

⁶² พระราชบัญญัติโบราณสถานโบราณวัตถุศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504. (2504, 29 สิงหาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 78 ตอนที่ 66 หน้า 983 - 986.

ของโบราณสถานคือคน ดังนั้น รัฐบาลจึงต้องใช้วิธีการจำกัดปริมาณคนในเขตโบราณสถาน พร้อมๆ กับการนำคนออกจากพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ให้มากที่สุด⁶³ ยกตัวอย่างกรณีการพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม เพื่อเป็นการขยาย การศึกษาระดับอุดมศึกษาไปยังนอกเมืองและเพื่อลดความหนาแน่นในพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ ชั้นในลง กรณีการย้ายตลาดนัดท้องสนามหลวง ซึ่งเป็นตลาดที่เปิดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2491 เนื่องจากจอมพลป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีในขณะนั้น ได้ตระหนักถึงผลกระทบที่เกิดขึ้น หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 เกิดภาวะข้าวยากมากแพงส่งผลให้ประชาชนเกิดความยากลำบาก ในการหาซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคต่างๆ รวมถึงเกษตรกรได้รับความเดือดร้อน จึงจัดให้มีตลาดนัด ส่งเสริมอาชีพเกษตรกรและเกษตรกรขึ้นที่ศาลาเทศบาลนครกรุงเทพ แต่ต่อมากรุงเทพมหานคร ได้เตรียมใช้พื้นที่สนามหลวงจัดงานเฉลิมฉลองสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี จึงได้ปิดตลาดนัด สนามหลวงตั้งแต่วันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2525 เป็นต้นมา แล้วย้ายตลาดนัดมายังสวนจตุจักรที่เปิด ค้าขายกันเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน⁶⁴ โดยแนวคิดย้ายตลาดนัดท้องสนามหลวงแสดงให้เห็นถึง วัตถุประสงค์ที่รัฐบาลพยายามฟื้นฟูแนวคิดที่ว่าสนามหลวงคือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สงวนไว้สำหรับ ถวายพระเพลิงพระบรมศพของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ไม่ใช่พื้นที่สาธารณะของ ประชาชนอีกต่อไป⁶⁵ เช่นเดียวกับชุมชนป้อมมหากาฬที่รัฐบาลพยายามเข้าใช้พื้นที่ชุมชนตั้งแต่ พ.ศ. 2502 เพื่อรื้อถอนชุมชนและนำคนออกจากพื้นที่โบราณสถาน พร้อมกับจัดสร้าง สวนสาธารณะป้อมมหากาฬเป็นการเปิดมุมมองของโบราณสถานที่สำคัญ ได้แก่ ป้อมมหากาฬ และกำแพงเมือง ซึ่งรัฐบาลพิจารณาแล้วว่าสมควรได้รับการอนุรักษ์ไว้เนื่องจากเป็นโบราณสถานที่ สำคัญของชาติที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อ ปกป้องชาติบ้านเมือง

นอกเหนือจากการนำคนออกจากพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์แล้ว รัฐบาลยังได้ทำการรื้อ ถอนอาคารหรือสถานที่ราชการที่ไม่เหมาะสมเพื่อเปิดมุมมองต่อโบราณสถานสำคัญระดับชาติ ซึ่ง ส่วนใหญ่คือ วัด วัง และสถานที่ราชการ ที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงในสมัยรัชกาลที่ 5⁶⁶

⁶³ จตุฎญาณ หัตถยานันท์. (2557). เล่มเดิม. หน้า 190.

⁶⁴ ศิลปวัฒนธรรม. (2563ข). "ตลาดนัด" มาจากไหน? ย้อนรอยตลาดนัดในกรุงเทพฯ ถึงตำนานตลาดนัดสนามหลวง. (ออนไลน์).

⁶⁵ จตุฎญาณ หัตถยานันท์. (2557). เล่มเดิม. หน้า 142 - 144.

⁶⁶ ประชาไท. (2551ข). บทความชาติตรี ประกิตนันทการ: บางเหตุผลที่สังคมไม่ควรยอมให้ "รื้อ-สร้าง" ศาลฎีกาใหม่. (ออนไลน์).

ทำให้เกิดการรื้อถอนอาคารและโบราณสถานบางแห่งที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์มีคุณค่าทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมและที่สำคัญเป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตของผู้คนในช่วงเวลาหนึ่งในเกาะรัตนโกสินทร์ที่กำลังเปลี่ยนผ่านก้าวเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ แต่รัฐบาลกลับไม่ได้ทำการขึ้นทะเบียนโบราณสถาน ได้แก่ อาคารศาลฎีกาและศาลาเฉลิมไทย⁶⁷ ซึ่งเป็นสิ่งก่อสร้างภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ซึ่งมีนักวิชาการวิเคราะห์ว่ารัฐบาลมองว่าเป็นสถาปัตยกรรมแบบสมัยใหม่ (Modern Architecture) แสดงถึงสัญลักษณ์ของสถาปัตยกรรมในยุคประชาธิปไตยของคณะราษฎร⁶⁸ รัฐบาลจึงพยายามลบภาพความทรงจำเกี่ยวกับคณะราษฎรออกจากพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ด้วยการรื้อถอนอาคารเหล่านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การรื้อศาลาเฉลิมไทยซึ่งเป็นอาคารที่ตั้งอยู่ริมถนนราชดำเนินกลาง เริ่มก่อสร้างใน พ.ศ. 2483 ตัวอาคารออกแบบโดยนายหิวน โอภัยวงศ์ ออกแบบด้วยสถาปัตยกรรมแบบทันสมัย เช่นเดียวกับอาคารอื่นบนถนนสายนี้ นอกจากศาลาเฉลิมไทยจะมีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่โดดเด่น สะท้อนบรรยากาศทางสังคมและการเมืองในยุคสมัยที่คณะราษฎรมีอำนาจแล้ว อาคารแห่งนี้ยังเต็มไปด้วยประวัติศาสตร์การละครและภาพยนตร์ของไทย ศาลาเฉลิมไทยเปิดการแสดงครั้งแรกด้วยละครเวทีเรื่องราชันย์ผู้พิชิตใน พ.ศ. 2492 และแสดงละครต่อมาอีกหลายเรื่อง แต่ภายหลังกิจการด้านละครจบเขาจึงได้เปลี่ยนการใช้สอยมาเป็นโรงภาพยนตร์ จนกระทั่งถูกรื้อถอนลงใน พ.ศ. 2532⁶⁹ เพื่อเปิดมุมมองต่อโลหะปราสาท วัดราชนันทาราม และสร้างลานพลับพลามหาเจษฎาบดินทร์ที่ประดิษฐานพระบรมรูปของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้ให้เหตุผลการรื้อศาลาเฉลิมไทยไว้ว่า

“...การสร้างโรงหนังเฉลิมไทย ณ ที่นั้นเป็นการปิดบังวัดราชนันทารามโดยสิ้นเชิง แทนที่จะเห็นวัดราชนันทารามอันเป็นสิ่งสวยงามกลับแลเห็นโรงหนังเฉลิมไทยอันเป็นโรงมหรสพและมีสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ซึ่งต่ำทราชมกว่าวัดราชนันทารามอย่างยิ่ง เมื่อโรงหนังเฉลิมไทยถูกทุบทิ้งไปแล้วภาพของวัดราชนันทารามและโลหะปราสาทก็จะปรากฏแจ่มแจ้ง เพราะฉะนั้นเมื่อเริ่มทุบทิ้งอะไรกันขึ้นแล้วเราก็คงมั่นใจมือเท้าทุบทิ้งดีก็อื่นๆ ที่อยู่ผิดที่ผิดทางและมีสถาปัตยกรรมอันไม่กลมกลืนกับสถาปัตยกรรมกรุงเทพฯ...”⁷⁰

⁶⁷ จตุฎญาณ หทัยนันท์. (2557). เล่มเดิม. หน้า 149.

⁶⁸ ประชาไท. (2551ก). ชาตรี ประกิจนันทการ : ความทรงจำ และ อำนาจ บนถนนราชดำเนิน. (ออนไลน์).

⁶⁹ ชาตรี ประกิจนันทการ. (2561). เล่มเดิม. หน้า 96 – 97.

⁷⁰ เมืองโบราณ. (2562). เรื่อง (ไม่) ถูกเล่าในประวัติศาสตร์ 120 ปี ถนนราชดำเนิน. (ออนไลน์).

ภาพประกอบ 4 โรงภาพยนตร์ศาลาเฉลิมไทย

ที่มา : ของดีประเทศไทย. (2556). ศาลาเฉลิมไทย. (ออนไลน์).

การรื้ออาคารศาลฎีกาและศาลาเฉลิมไทยแสดงให้เห็นถึงกรอบแนวคิดในการอนุรักษ์โบราณสถานของรัฐบาลอย่างเด่นชัด นั่นคือมุ่งเน้นการอนุรักษ์โบราณสถานสำคัญระดับชาติ ซึ่งส่วนใหญ่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงในสมัยรัชกาลที่ 5 และรื้อถอนสิ่งก่อสร้างที่รัฐบาลคิดว่าไม่เหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิ่งก่อสร้างในสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา รัฐบาลยังมีความพยายามที่จะรื้อชุมชนป้อมมหากาฬออกไปด้วย ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดทัศนียภาพที่โดดเด่นแก่โลหะปราสาทและตอบสนองต่อแนวคิดการนำคนออกจากพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ โดยรัฐบาลจัดให้มีการฟื้นฟูโบราณสถานโดยมีจุดประสงค์เพื่อคงไว้ซึ่งมรดกทางประวัติศาสตร์ของชาติ พร้อมกับส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ เริ่มแนวคิดการจัดสร้างสวนสาธารณะบนพื้นที่ชุมชนซึ่งตั้งอยู่ติดกับโบราณสถาน ซึ่งความสำคัญของพื้นที่บริเวณชุมชนป้อมมหากาฬ คือ ตั้งอยู่ใกล้ชิดกับโบราณสถานสำคัญหลายแห่ง ได้แก่ ป้อมมหากาฬและกำแพงเมือง โลหะปราสาท วัดราชนัลดารามวรวิหาร และวัดเทพธิดารามวรวิหาร ซึ่งเป็นโบราณสถานที่มีความสำคัญที่รัฐต้องการอนุรักษ์และส่งเสริมให้มีความโดดเด่น อีกทั้งยังตั้งอยู่ริมถนนราชดำเนินซึ่งเป็นถนนสายสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์อีกด้วย ด้านตัวป้อมมหากาฬ แม้ว่าจะเป็นโบราณสถานที่อยู่ในเขตรอบนอกและสถาปัตยกรรมไม่โดดเด่นเท่าใดนัก แต่ช่วงทศวรรษ 2590 เป็นต้นมา ป้อมมหากาฬกลับได้รับความสำคัญเป็นอย่างมาก เห็นได้

จากใน พ.ศ. 2491 – 2492⁷¹ มีการนำภาพของป้อมมหากาฬพิมพ์ลงในธนบัตรใบละ 10 บาท สะท้อนให้เห็นว่าโบราณสถานแห่งนี้มีความสำคัญในความหมายเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งป้อมมหากาฬเปรียบเสมือนความแข็งแรง ความปลอดภัย และความมั่นคง จึงนำมาใส่ไว้ในธนบัตรที่มีพระบรมฉายาลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ (รัชกาลที่ 9) เพื่อสื่อสารกับประชาชนว่าพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีหน้าที่ปกป้องดูแลพระราชอาณาจักรและราษฎรของพระองค์ เป็นการสร้างสำนึกชาตินิยมให้แก่ประชาชนและก่อให้เกิดความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์⁷²

3.1.2 ทางวางผังเมืองรวมเพื่อแก้ไขชุมชนแออัดในเกาะรัตนโกสินทร์

นับตั้งแต่การประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504 - 2510) ประเทศไทยได้รับความเจริญทางวัตถุและเทคโนโลยีตามกระแสโลกาภิวัตน์ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงค่านิยมของผู้คน บ้านเมืองเกิดการขยายตัวทั้งด้านกายภาพ จำนวนประชากรและชุมชนใหม่ โดยเฉพาะกรุงเทพมหานครที่เกิดการเจริญเติบโตแบบก้าวกระโดด และกลายเป็นศูนย์กลางการพัฒนาของประเทศ ทั้งด้านสาธารณูปโภคที่มีคุณภาพ เช่น ท่าเรือ ท่าอากาศยานสถานีรถไฟ ถนนหนทาง และเส้นทางคมนาคม ตลอดจนเป็นศูนย์กลางการเงิน การบริหารก่อให้เกิดธุรกิจต่างๆ และแหล่งการจ้างงานมากที่สุด ทำให้มีผู้คนส่วนหนึ่งจากต่างจังหวัดซึ่งกำลังประสบปัญหาการประกอบอาชีพในภาคเกษตรหลังไหลเข้ามาหางาน โดยประชาชนที่อพยพเข้ามานี้ส่วนใหญ่มีฐานะยากจนจึงต้องหาที่พักอาศัยราคาถูกหรือบุกรุกที่ว่างเปล่าของผู้อื่นเพื่อสร้างที่อยู่อาศัย ส่งผลให้จำนวนประชากรในชุมชนแออัดเพิ่มขึ้น พบว่าใน พ.ศ. 2503 มีจำนวนประชากรในชุมชนแออัดทั่วกรุงเทพมหานคร 357,886 คน โดยมีเพิ่มขึ้นใน พ.ศ. 2513 เป็น 672,339 คน และใน พ.ศ. 2528 มีประชากรในชุมชนแออัด 1,011,413 คน⁷³ โดยในจำนวนชุมชนแออัดนี้ได้กระจุกตัวอยู่ในพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์และบริเวณใกล้เคียงด้วย เช่น ผังธนบุรี ย่านถนนเจริญกรุง และย่านเยาวราช เป็นต้น การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากรในเขตกรุงเทพมหานครทำให้บริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ต้องเผชิญกับปัญหาด้านสภาพแวดล้อม ได้แก่ ปัญหาความแออัดของอาคาร ปัญหาสิ่งก่อสร้างที่ไม่เหมาะสม ปัญหาการจราจร ปัญหาน้ำท่วม และการทุดตัวของแผ่นดิน

⁷¹ ศิลปวัฒนธรรม. (2563ก). ธนบัตรรุ่นแรกๆ ในรัชกาลที่ 9 กับ สถานที่-บุคคลสำคัญที่เลือกพิมพ์บนธนบัตร. (ออนไลน์).

⁷² จตุฎญาณ หัตยานันท์. (2557). เล่มเดิม. หน้า 163.

⁷³ เมธี พะยอมยงค์. (2533). เล่มเดิม. หน้า 1.

ปัญหาด้านสภาพแวดล้อมเหล่านี้เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ภาครัฐเล็งเห็นถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับโบราณสถานอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยนับตั้งแต่ช่วงต้นทศวรรษ 2500 รัฐบาลได้เริ่มตระหนักถึงการจัดระบบทางกายภาพของเมืองเพื่อรองรับการอพยพของประชาชนเข้าสู่เมืองหลวงได้ จึงมีแนวคิดในการพัฒนาด้านการผังเมืองที่มีประสิทธิภาพ⁷⁴ โดยใน พ.ศ. 2500 รัฐบาลไทยได้ว่าจ้างบริษัท Litchfield Whiting Bowne & Associates จากประเทศสหรัฐอเมริกา ให้ดำเนินการวางผังนครหลวงในเขตพื้นที่จังหวัดพระนคร ธนบุรี นนทบุรี และสมุทรปราการ ผังนครหลวง 2533 (Greater Bangkok Plan 2533) หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า ผังลิทซ์ฟิลด์ (Litchfield) เป็นการวางผังเมืองล่วงหน้า 30 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 - 2533 มีลักษณะเป็นผังเมืองรวม (Comprehensive Plan) ที่ประกอบด้วยแผนผังการใช้ประโยชน์ที่ดิน แผนผังโครงการคมนาคมและขนส่ง และแผนผังโครงการสาธารณูปโภคต่างๆ ได้ใช้เป็นต้นแบบในการวางและจัดทำผังเมืองรวมจนถึงปัจจุบัน⁷⁵

นอกจากการจัดทำผังเมืองรวม 2533 เพื่อพัฒนาการผังเมืองให้มีประสิทธิภาพและแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมในกรุงเทพมหานครแล้ว ความกังวลเกี่ยวกับปัญหาประชากรที่เพิ่มสูงขึ้นในเขตพื้นที่เมืองหลวงของรัฐบาลยังปรากฏอย่างชัดในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2510 - 2514) และฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2514 - 2520) ที่ระบุถึงการอพยพจากชนบทที่มีการเข้าสู่เมืองมากขึ้น แต่การวางแผนพัฒนาเมืองยังคงให้ความสำคัญกับที่อยู่อาศัย การประกาศการจราจรระบายน้ำฝนและน้ำโสโครก การจัดทำสวนสาธารณะเพื่อเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของประชาชน⁷⁶ มากกว่าการแก้ปัญหาชุมชนแออัดในกรุงเทพมหานคร ซึ่งถูกให้ความสำคัญเป็นอย่างมากนับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2520 - 2524) เป็นต้นมา ที่มีนโยบายการลดอัตราการย้ายถิ่นจากชนบทสู่กรุงเทพมหานคร ในขณะเดียวกันก็สนับสนุนให้มีการเคลื่อนย้ายประชากรออกจากกรุงเทพมหานครไปอยู่จังหวัดข้างเคียงจังหวัดอื่น รวมทั้งมีการพัฒนาเมืองหลักขึ้นในส่วนภูมิภาคเพื่อเป็นแหล่งสักรัดการอพยพจากชนบทเข้าสู่กรุงเทพมหานคร และเพื่อเป็นศูนย์กลางที่จะกระจายความเจริญออกไปสู่ชนบท ในขณะเดียวกันก็กำหนดขอบเขตการขยายตัวของกรุงเทพมหานครให้อยู่ในขนาดที่เหมาะสมเพื่อลดความแออัดและปรับปรุง

⁷⁴ จตุฎญาณ หทัยนันท์. (2557). เล่มเดิม. หน้า 64.

⁷⁵ สมาคมสถาปนิกผังเมืองไทย. (2561). การผังเมืองของประเทศไทย : ปัญหาและการแก้ไข. (ออนไลน์).

⁷⁶ เมธี พะยอมยงค์. (2533). เล่มเดิม. หน้า 6.

สภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมให้ดีขึ้น⁷⁷ นอกจากนี้ ยังให้ความสำคัญกับศิลปวัฒนธรรมในรูปของโบราณวัตถุสถาน อันแสดงถึงสัญลักษณ์ ของความเจริญของประเทศในด้านสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประติมากรรม ซึ่งปรากฏหลักฐานในรูปของวัดวาอาราม โบราณสถาน และปูชนียวัตถุที่สำคัญ ซึ่งมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์⁷⁸ ถือเป็นแผนพัฒนาฯ ที่มีการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมไทยเป็นฉบับแรกอีกด้วย

จากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 นำมาสู่แนวความคิดการลดอัตราการอพยพเข้าของประชากรในกรุงเทพมหานครและการย้ายประชากรบางส่วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ที่มีความแออัดเพิ่มขึ้นในเขตโบราณสถานสำคัญของประเทศ ด้วยเหตุนี้รัฐบาลจึงมีแนวคิดย้ายคนออกจากพื้นที่ออกไปยังพื้นที่ชานเมือง ยกตัวอย่างเช่น กรณีการย้ายตลาดนัดสนามหลวงไปยังสวนจตุจักรเพื่อเปิดมุมมองท้องสนามหลวงซึ่งเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับสถาบันพระมหากษัตริย์ กรณีการขยายมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ ไปยังจังหวัดนครปฐม เพื่อเปิดมุมมองโบราณสถานวัดพระศรีรัตนศาสดารามและลดจำนวนนักศึกษาในพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ และกรณีการรื้อย้ายชุมชนบ่อมหากาฬออกจากพื้นที่ชานพระนครเดิมเพื่อเปิดมุมมองโบราณสถานบ่อมหากาฬ กำแพงเมือง และโลหะปราสาท วัดราชนันทารามวรวิหารและนำคนออกจากพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์พร้อมกับจัดสร้างสวนสาธารณะเพื่อการพักผ่อนและการท่องเที่ยว

3.1.3 การอนุรักษ์เพื่อส่งเสริมเศรษฐกิจและการท่องเที่ยว

การส่งเสริมและพัฒนาเศรษฐกิจเป็นหนึ่งในนโยบายของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ โดยเฉพาะการพัฒนาทั้งธุรกิจระยะสั้น คือ เน้นโครงสร้างทางคมนาคมและการขนส่งเป็นหลัก และเศรษฐกิจระยะยาว คือ การพัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรมเป็นหลัก โดยเฉพาะอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างมาก เนื่องจากสามารถเอื้อประโยชน์ในทางเศรษฐกิจได้ ย้อนกลับเมื่อ พ.ศ. 2501 ขณะที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ กำลังพักรักษาตัวอยู่ ณ โรงพยาบาลวอลเตอร์ริด สหรัฐอเมริกา ได้ศึกษากิจการท่องเที่ยวด้วยความสนใจเนื่องจากเล็งเห็นถึงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่จะได้รับจากอุตสาหกรรมท่องเที่ยวซึ่งกำลังตื่นตัวอยู่ในยุโรปและอเมริกา ด้วยเหตุว่าประเทศไทยมีทรัพยากรพร้อมสำหรับการพัฒนาด้านการท่องเที่ยว ประกอบ

⁷⁷ แหล่งเดิม. หน้า 7 – 8.

⁷⁸ สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2520). *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่สี่* (พ.ศ. 2520 - 2524). หน้า 311.

กับคนไทยมีวิถีชีวิต ศิลปะ และวัฒนธรรมที่น่าสนใจ สิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ดึงดูดใจให้นักท่องเที่ยวเดินทางมาเยือนประเทศไทยทั้งสิ้นหากมีการส่งเสริมอย่างจริงจัง ในปีถัดมาเมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ดำรงตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรี จึงประกาศพระราชกฤษฎีกาให้จัดแบ่งส่วนราชการกรมประชาสัมพันธ์ พ.ศ. 2502 โดยจัดตั้งองค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย⁷⁹ หรือ อ.ส.ท. (Tourist Organization of Thailand – T.O.T) ขึ้นเป็นองค์การอิสระหน่วยงานแรกของไทย ทำหน้าที่ส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยเฉพาะ (ปัจจุบันคือการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย) การส่งเสริมการท่องเที่ยวทำให้ใน พ.ศ. 2503 อุตสาหกรรมท่องเที่ยวเติบโตแบบก้าวกระโดด และสามารถสร้างรายได้เป็นอันดับหนึ่งของประเทศ นอกจากนี้ยังทำให้ไทยติด 1 ใน 10 เมืองท่องเที่ยวที่ได้รับความนิยมของโลก เป็นแหล่งรายได้หลักที่ช่วยขับเคลื่อนเศรษฐกิจของประเทศ⁸⁰ โดยรัฐบาลมีแนวคิดที่จะอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์เพื่อเป็นประโยชน์ในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศผ่านกระแสนักท่องเที่ยว⁸¹ แทนที่จะมองโบราณสถานเพียงแต่ในแง่ความงามหรือความเป็นตัวแทนแห่งความทรงจำในอดีตเพียงเท่านั้น

ต่อมาในช่วงทศวรรษที่ 2530 รัฐบาลสมัยพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ (พ.ศ. 2523 - 2531) ได้ประกาศให้ พ.ศ. 2530 เป็นปีแห่งการท่องเที่ยว หรือ Visit Thailand Year 1987 เนื่องในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 5 รอบ 60 พรรษา ของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ จึงมีการจัดงานเฉลิมฉลองที่ยิ่งใหญ่เพื่อเทิดพระเกียรติแห่งพระองค์ และเห็นเป็นโอกาสที่จะส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยการเชิญชวนนักท่องเที่ยวจากทั่วโลกมาร่วมงานดังกล่าว จึงได้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงาน และคณะอนุกรรมการอีก 3 คณะ ได้แก่ คณะพัฒนากิจกรรมปีท่องเที่ยวไทย คณะประชาสัมพันธ์ต่างประเทศ และคณะส่งเสริมการท่องเที่ยวในประเทศ ซึ่งทุกคณะประกอบด้วยองค์กรภาครัฐและเอกชน ร่วมกันขับเคลื่อนเตรียมงานแบบบูรณาการล่วงหน้าเป็นเวลา 1 ปี มีการเตรียมงานพระราชพิธีตามประเพณีไทย เช่น พระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก พระราชพิธีถวายผ้าพระกฐินพยุหยาตราทางชลมารค พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และอื่นๆ นอกจากนี้ กระทรวงมหาดไทยได้มอบหมายให้ทุกจังหวัดจัดงานประเพณีท้องถิ่นในแต่ละเดือน เริ่มตั้งแต่ปีใหม่ ตรุษสงกรานต์ แห่เทียนเข้าพรรษา แข่งเรือยาวออกพรรษา ลอยกระทงเผาเทียนเล่นไฟ และประเพณีอื่นๆ ตามศักยภาพแต่ละจังหวัด ส่วนการเตรียมการ

⁷⁹ การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. (2563). *ประวัติความเป็นมาเกี่ยวกับ ททท.* (ออนไลน์).

⁸⁰ อนุสาร อ.ส.ท. (2563). 60 ปี ททท. มุ่งมั่นเต็มร้อยยึดให้ทุกการเดินทาง. (ออนไลน์).

⁸¹ กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์. (2548). *พัฒนาการแนวคิดและวิธีการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย.*

สำหรับนักท่องเที่ยวต่างชาติคือจัดให้สถานเอกอัครราชทูตไทย ประจำประเทศต่างๆ ดำเนินงาน ด้านโฆษณาประชาสัมพันธ์ ภาคเอกชนมีการประสานความร่วมมือโดยการเพิ่มเที่ยวบินสนับสนุน สายการบินที่บินตรงสู่ประเทศไทย ภาคธุรกิจบริการภายในประเทศ ประกอบด้วยสายการบิน รถไฟ รถทัวร์ เรือนำเที่ยว โรงแรม บริษัทนำเที่ยว ภัตตาคารร้านอาหาร และสวนสนุก ได้ร่วมกัน ส่งเสริมการขายในราคาพิเศษตลอดปี ผลจากการส่งเสริมการท่องเที่ยวดังกล่าว ประกอบกับ ช่วงเวลานั้นประเทศในทวีปยุโรปและอเมริกาเกิดวิกฤติจากภัยก่อการร้าย ทำให้นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่เดินทางมายังประเทศไทยมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ การท่องเที่ยวของไทยจึงเติบโตสูงขึ้นจาก พ.ศ. 2529 ที่มีนักท่องเที่ยว 2.8 ล้านคน ได้เพิ่มสูงขึ้นใน พ.ศ. 2530 ถึง 23 เปอร์เซ็นต์ เป็น 3.48 ล้านคน ใน พ.ศ. 2531 เพิ่มขึ้นเป็น 4.2 ล้านคนและใน พ.ศ. 2533 เพิ่มขึ้นเป็น 5.2 ล้านคน⁸²

การส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและโบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์ในช่วงเวลาที่ผ่านมา สะท้อนให้เห็นว่ารัฐบาลได้นำคุณค่าของโบราณสถานมาใช้ประโยชน์ในทางเศรษฐกิจและการท่องเที่ยว เห็นได้ชัดจากกรณีการอนุรักษ์โบราณสถานป้อมมหากาฬและกำแพงเมืองที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อเปิดมุมมองโบราณสถานพร้อมกับจัดสร้างสวนสาธารณะเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวของกรุงรัตนโกสินทร์

3.2 แผนการดำเนินงานเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะป้อมมหากาฬ

3.2.1 โครงการกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2525

โครงการกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2525 เป็นโครงการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองในระยะยาว เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2525 เนื่องจากกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ 200 ปี แห่งการเป็นที่ตั้งทั้งเมืองหลวง ศูนย์การบริหารราชการ และศูนย์กลางเศรษฐกิจของประเทศ นอกจากนี้ยังเป็นมหานครที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ มีจำนวนหรือขนาดของประชากรมากกว่าเมืองอันดับรองอย่างมาก⁸³ ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลจึงเห็นความสำคัญในการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่บริเวณดังกล่าว ซึ่งการอนุรักษ์และพัฒนา และฟื้นฟูในเขตเมืองที่เป็นเอกนครหรือเมืองโตเดี่ยวเป็นสิ่งที่ประเทศต่างๆ ให้ความสำคัญเป็นอย่างมากโดยเฉพาะในกลุ่มประเทศยุโรป เพราะพื้นที่บางบริเวณของเอกนครมีความสำคัญด้านการสืบทอดประวัติศาสตร์ ขนบธรรมเนียมประเพณี เอกลักษณ์ของเมือง ตลอดจนคุณภาพชีวิตของประชากรบริเวณเอกนครในปัจจุบัน โดยรัฐบาลไทยได้เข้าร่วมองค์การ การศึกษา

⁸² ไทยรัฐนิวส์. (2562). 60 ปีท่องเที่ยวไทย เก้าโหล่ได้ พ.ศ. 2563. (ออนไลน์).

⁸³ กาญจนา ตั้งชลทิพย์. (2550). กรุงเทพมหานคร: เมืองโตเดี่ยวตลอดกาลของประเทศไทย. ใน *ประชากรและสังคม*. หน้า 18-35.

วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือ ยูเนสโก (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: UNESCO) เมื่อ พ.ศ. 2492 และได้ให้สัตยาบันอนุสัญญาสำหรับการคุ้มครองสมบัติทางวัฒนธรรมในกรณีที่มีความขัดแย้งทางอาวุธ พ.ศ. 2497 (the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict) หรือรู้จักกันในนามของอนุสัญญากรุงเฮก (1954 Hague Convention)⁸⁴ พร้อมประเทศสมาชิกจำนวน 59 ประเทศ เมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2512 โดยมีสาระสำคัญคือจะช่วยกันป้องกันเขตมรดกทางวัฒนธรรมให้พ้นจากการถูกรบกวนจากศัตรูคู่สงคราม โดยใช้มาตรการและแนวทางปฏิบัติต่างๆ นอกจากนี้ ยังปฏิบัติตามอนุสัญญาคุ้มครองมรดกโลกของยูเนสโกที่ถือกำเนิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2515 ว่าด้วยการสงวนรักษามรดกทางวัฒนธรรมอีกด้วย อนุสัญญาระหว่างประเทศเหล่านี้ แสดงถึงการให้ความสำคัญและการร่วมมือระหว่างประเทศเพื่ออนุรักษ์โบราณสถาน ซึ่งประเทศไทยได้รับอิทธิพลทางแนวคิดการบูรณะโบราณสถานของชาติตะวันตกจากการร่วมมือดังกล่าว และเริ่มมีความคิดการอนุรักษ์โบราณสถานเพื่อเป็นประโยชน์ในการท่องเที่ยวและช่วยในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศอย่างจริงจัง โครงการกรุงรัตนโกสินทร์เป็นโครงการแรกที่ทำให้เห็นถึงพัฒนาการต่อเนื่องของการอนุรักษ์ได้อย่างชัดเจน ในระยะแรกการริเริ่มการอนุรักษ์โบราณสถานภายในเกาะเมืองนั้นเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2478 โดยเริ่มต้นบูรณะเฉพาะโบราณสถานที่มีความสำคัญ คือ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระราชวังบวรสถานมงคล พระบรมมหาราชวัง และวัดพระศรีรัตนศาสดาราม⁸⁵ ต่อมา สภาพแวดล้อมตลอดจนโบราณสถานที่มีความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์และศิลปกรรมของกรุงรัตนโกสินทร์เกิดความเสื่อมโทรมมากขึ้นจนถึงขั้นที่สมควรมีการกำหนดงานแก้ไขปัญหาดังกล่าวอย่างจริงจัง เห็นได้ชัดใน พ.ศ. 2512 ได้เกิดเหตุการณ์อันน่าจะกล่าวได้ว่าเป็นก้าวแรกของการเรียกร้องให้มีการอนุรักษ์ ศิลปะและสถาปัตยกรรมของกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้น คือ การประท้วงของคณะกรรมการอนุรักษ์ศิลปกรรม ของสมาคมสถาปนิกสยาม ในพระบรมราชูปถัมภ์ กรณีวัดสระเกศได้สร้างอาคารพาณิชย์ขึ้นในบริเวณวัด⁸⁶ การกระทำดังกล่าวถือเป็นการไม่ปฏิบัติตามนโยบายการใช้ที่ดินบริเวณ

⁸⁴ สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. (2561). *คู่มือการนำเสนอแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมและแหล่งมรดกทางธรรมชาติเป็นแหล่งมรดกโลก*. หน้า 14.

⁸⁵ กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์. (2548). *เล่มเดิม*. หน้า 93.

⁸⁶ กรมศิลปากร. (2525ก). *เล่มเดิม*. หน้า 646.

กรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งกำหนดไว้ว่าห้ามมีการก่อสร้างอาคารพาณิชย์ในพื้นที่เกาะเมืองชั้นใน⁸⁷ นอกจากนี้ยังเกิดเหตุการณ์ที่วัดสัมพันธวงศารามได้รื้อพระอุโบสถหลังเดิมที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 การที่โบราณสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ได้ถูกรื้อทำลายในลักษณะนี้อีกหลายแห่งได้กระตุ้นให้สังคมหันมาสนใจงานด้านอนุรักษ์มากขึ้น มีการจัดเสวนาทางวิชาการและเผยแพร่เกี่ยวกับคุณค่าของโบราณสถานในฐานะตัวแทนของวัฒนธรรม เพื่อให้ประชาชนเกิดความรับรู้และภาคภูมิใจในมรดกทางศิลปวัฒนธรรมที่บรรพบุรุษได้สร้างไว้

ใน พ.ศ. 2515 เป็นปีที่เริ่มการดำเนินงานอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะในอาณานิคมคลองรอบกรุงอันเป็นตัวเมืองเก่าซึ่งได้รับสมญาว่า “หัวแหวนแห่งกรุงรัตนโกสินทร์” แผนการดำเนินงานอนุรักษ์ดังกล่าวจัดทำขึ้นโดยสมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อม ภายใต้โครงการปรับปรุงและอนุรักษ์บริเวณเมืองเก่าของกรุงเทพฯ (เกาะรัตนโกสินทร์) โดยมอบหมายให้พันตรีหม่อมราชวงศ์ทองใหญ่ ทองใหญ่ อาจารย์คณะสถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร เป็นผู้วิจัย และนายเจตกำจร พรหมโยธี อาจารย์คณะสถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร เป็นผู้ช่วย โดยสมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อมได้เสนอโครงการปรับปรุงและอนุรักษ์เกาะรัตนโกสินทร์ต่อกระทรวงมหาดไทยใน พ.ศ. 2516 แต่ในปีนี้ได้เกิดเหตุการณ์ไม่สงบทางการเมืองขึ้นทำให้การพิจารณาโครงการดังกล่าวหยุดชะงักไปในระยะหนึ่ง⁸⁸

โครงการอนุรักษ์ได้รับการสานต่ออีกครั้งใน พ.ศ. 2519 โดยกระทรวงมหาดไทยมีคำสั่งที่ 808/2519 ลงวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2519 แต่งตั้งคณะกรรมการอนุรักษ์สิ่งก่อสร้างที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปกรรม และสถาปัตยกรรมภายในกรุงเทพมหานครโดยมีกรุงเทพมหานครเป็นหน่วยงานผู้รับผิดชอบดำเนินการ คณะกรรมการดังกล่าวมีนายธรรมบุญเทียนเงิน ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานครในขณะนั้น เป็นประธานกรรมการ และมีผู้ทรงคุณวุฒิและผู้แทนจากส่วนราชการที่เกี่ยวข้องรวมเป็นจำนวน 17 คน คณะกรรมการชุดนี้ได้ดำเนินการอนุรักษ์โบราณสถานในกรุงเทพมหานคร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ เกาะรัตนโกสินทร์⁸⁹ ซึ่งถือเป็นเขตพื้นที่เมืองเก่าที่มีโบราณสถานอันทรงคุณค่าอยู่เป็นจำนวนมาก โดยคณะรัฐมนตรีได้มอบหมายให้กระทรวงศึกษาธิการรับไปดำเนินการจัดตั้งคณะกรรมการอนุรักษ์ ปรับปรุง และบูรณะ

⁸⁷ คณะกรรมการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์และเมืองเก่า. (2547). *การอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 38.

⁸⁸ กรมศิลปากร. (2525ก). *เล่มเดิม*. หน้า 647 - 648.

⁸⁹ คือ บริเวณที่มีอาณาเขตล้อมรอบด้วยแม่น้ำในลักษณะเกาะ มีขอบเขตอยู่ภายในพื้นที่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาทางตะวันตกกับคลองหลอด หรือคลองคูเมืองเดิมทางตะวันออก

โบราณสถานบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ ขึ้นใน พ.ศ. 2521 มีหน้าที่พิจารณา กำหนดนโยบาย และแนวทางในการอนุรักษ์เกาะรัตนโกสินทร์ ซึ่งในเวลาต่อมากรุงเทพมหานครก็ได้ให้ความสำคัญต่อการบูรณะโบราณสถานต่างๆ ในเขตกรุงเทพมหานคร นำมาสู่การแต่งตั้งคณะกรรมการอนุรักษ์สิ่งก่อสร้างที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปกรรม และสถาปัตยกรรมภายในกรุงเทพมหานคร โดยมีหน้าที่อนุรักษ์สิ่งก่อสร้างที่มีคุณค่าเช่นเดียวกับคณะกรรมการชุดแรกที่ตั้งขึ้นในปีเดียวกัน แต่มีขอบเขตกว้างขวางครอบคลุมพื้นที่ทั้งกรุงเทพมหานคร ต่อมาคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ โดยข้อเสนอของสำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ได้พิจารณาเห็นว่าอำนาจและหน้าที่ของคณะกรรมการทั้ง 2 ชุดซ้ำซ้อนกันและมุ่งประเด็นการอนุรักษ์ แต่ยังขาดความสำคัญด้านการควบคุมสิ่งแวดล้อม จึงได้เสนอโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ต่อคณะรัฐมนตรี โดยมีวัตถุประสงค์ทั้งด้านอนุรักษ์และพัฒนา คณะรัฐมนตรีพิจารณาแล้ว มีมติแต่งตั้ง คณะกรรมการกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นการรวมคณะกรรมการเดิม 2 คณะเข้าด้วยกัน เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2521⁹⁰ หน้าที่ของคณะกรรมการชุดนี้ คือ กำหนดนโยบายและจัดทำแผนงานในการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ พร้อมทั้งควบคุมการดำเนินงานให้เป็นไปตามเป้าหมาย โดยมีสำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อมเป็นเลขานุการ ต่อมาโครงการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ไว้ได้ถูกบรรจุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4

3.2.2 แผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2537

แผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ จัดทำขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2537 โดยคณะกรรมการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ (ต่อมาคือ คณะกรรมการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์และเมืองเก่า) โดยมีสำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อมให้บริษัทชินครอบก๊อปปี้ จำกัด เป็นที่ปรึกษา มีจุดมุ่งหมายในการทำเพื่อวางกรอบแนวทางอนุรักษ์คุณค่าของมรดกทางวัฒนธรรมของกรุงรัตนโกสินทร์⁹¹ โครงการนี้ได้กระทำต่อเนื่องจนถึงปัจจุบันมีและมีแผนระยะยาวต่อไปถึงอนาคต ซึ่งการจัดการแผนบริหารและการจัดการโครงการจำแนกตามลำดับความสำคัญและความพร้อมด้านต่างๆ ผลที่ได้จากการอนุรักษ์และพัฒนาส่วนใหญ่เน้นการเปิดมุมมองและพื้นที่โล่ง การปรับปรุงโบราณสถานการสร้างเอกลักษณ์และขอบเขตของกรุงรัตนโกสินทร์

⁹⁰ สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม; และ บริษัทชินครอบก๊อปปี้. (2540). *แผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 3.

⁹¹ กองจัดการสิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม. (2563). *กลุ่มงานอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์และเมืองเก่า*. (ออนไลน์).

ตลอดจนการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมในบริเวณพื้นที่โครงการ⁹² โดยศึกษาและจัดทำแผนงานและโครงการให้มีการอนุรักษ์อาคารสถานที่ที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ รวมทั้งสภาพแวดล้อมโดยรอบ เพื่อให้การพัฒนาเป็นไปอย่างมีระเบียบสอดคล้องกับแนวทางการพัฒนาเชิงอนุรักษ์โดยเน้นเฉพาะพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ 2 พื้นที่แรก คือ บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นใน ซึ่งครอบคลุมบริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาด้านพระบรมมหาราชวังไปจนถึงคลองคูเมืองเดิม เนื้อที่ประมาณ 1.8 ตารางกิโลเมตร และบริเวณพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอก ครอบคลุมพื้นที่จากชายฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาด้านเหนือและใต้คลองคูเมืองเดิมไปจรดคลองรอบกรุงเนื้อที่ประมาณ 2.3 ตารางกิโลเมตร⁹³

กรอบแนวคิดในการจัดทำแผนแม่บท ได้แก่ การศึกษาสภาพด้านประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ การท่องเที่ยว กายภาพ การบริหาร เพื่อนำมากำหนดรูปแบบโครงการ หลังจากนั้นได้จัดทำแผนการบริหารและการจัดการโครงการ ซึ่งประกอบไปด้วยระยะเวลา งบประมาณ มาตรการ องค์การและการบริหาร เพื่อให้การพัฒนาเชิงอนุรักษ์บริเวณดังกล่าวสัมฤทธิ์ผล ซึ่งผลที่ได้จากการอนุรักษ์และพัฒนาส่วนใหญ่เน้นการเปิดมุมมองและพื้นที่โล่ง เพิ่มพื้นที่สีเขียว ปรับปรุงโบราณสถาน สร้างเอกลักษณ์และขอบเขตของกรุงรัตนโกสินทร์ ตลอดจนการฟื้นฟูและพัฒนาสภาพแวดล้อมในบริเวณพื้นที่โครงการ โดยโครงการที่บรรจุในแผนแม่บทนี้ได้ยึดผลสรุปจากการประกวดผลงานด้านสถาปัตยกรรมและการออกแบบผังเมืองเพื่อสภาพแวดล้อมที่พึงปรารถนาสำหรับกรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. 2525 เป็นแนวทางในการกำหนด⁹⁴ มีจำนวนรวม 20 โครงการ มีพื้นที่รับผิดชอบทั้งหมด 4.1 กิโลเมตร หรือ 2,538 ไร่ มีจำนวนรวม 20 โครงการ สามารถแบ่งออกเป็นกลุ่มโครงการที่มีความต่อเนื่องและสนับสนุนซึ่งกันและกันและ หรือ อยู่ในบริเวณที่มีความต่อเนื่องสัมพันธ์กัน ดังนี้

ก) กลุ่มโครงการบริเวณป้อมมหากาฬ วัดเทพธิดาราม วัดราชนั้ดดาราม และภูเขาทอง ประกอบด้วย

- โครงการที่ 1 โครงการอนุรักษ์และปรับปรุงป้อมมหากาฬ
- โครงการที่ 2 โครงการปรับปรุงบริเวณข้างวัดเทพธิดารามและวัดราชนั้ดดาราม
- โครงการที่ 3 โครงการจัดสวนสาธารณะภูเขาทอง

⁹² กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์. (2548). เล่มเดิม. หน้า 108.

⁹³ ศูนย์ข้อมูลเกาะรัตนโกสินทร์. (2563). ที่ตั้งและอาณาเขต. (ออนไลน์).

⁹⁴ สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม; และ บริษัทชินนครอบก๊อปปี้. (2540). เล่มเดิม. หน้า 4.

ข) กลุ่มโครงการเกี่ยวกับการสัญจรทางบก และทางน้ำบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอกและชั้นในประกอบด้วย

- โครงการที่ 4 โครงการปรับปรุงคลองสะพานเพื่อการสัญจรทางน้ำ
- โครงการที่ 5 โครงการจัดเส้นทางเดินตลอดแนวคลองคูเมืองเดิมคลองรอบกรุง
- โครงการที่ 6 โครงการอนุรักษ์ปรับปรุงประตูเมืองพระนครกำแพงเมืองและป้อม
- โครงการที่ 7 โครงการจัดระเบียบกิจกรรมบริเวณปากคลองโอ่งอ่าง

ค) กลุ่มโครงการบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาประกอบด้วย

- โครงการที่ 8 โครงการปรับปรุงบริเวณถนนพระอาทิตย์
- โครงการที่ 9 โครงการเปิดมุมมองวัดบวรสถานสุทธาวาส
- โครงการที่ 10 โครงการปรับปรุงบริเวณท่าพระจันทร์
- โครงการที่ 11 โครงการปรับปรุงบริเวณราชนาวิศไมศร
- โครงการที่ 12 โครงการปรับปรุงบริเวณกรมการค้าภายใน
- โครงการที่ 13 โครงการเปิดมุมมองวัดโพธิ์
- โครงการที่ 14 โครงการปรับปรุงบริเวณท่าเตียน
- โครงการที่ 15 โครงการปรับปรุงบริเวณปากคลองตลาด

ง) กลุ่มอื่นๆ ประกอบด้วย

- โครงการที่ 16 โครงการปรับปรุงพื้นที่แพ่งนรา แพร่งภูธร แพร่งสรรพศาสตร์
- โครงการที่ 17 โครงการจัดระเบียบย่านพักอาศัยบริเวณหลังอาคารราชดำเนิน
- โครงการที่ 18 โครงการลานอเนกประสงค์เพื่อกิจกรรมด้านวัฒนธรรม
- โครงการที่ 19 โครงการปรับปรุงสภาพแวดล้อมย่านการค้าบางลำพู
- โครงการที่ 20 โครงการจัดทำสาธารณูปโภคในกรุงรัตนโกสินทร์⁹⁵

โครงการอนุรักษ์และปรับปรุงป้อมมหากาฬ

⁹⁵ แหล่งเดิม. หน้า (7).

- อนุรักษ์ป้อมมหากาฬให้อยู่ในสภาพเดิมและรื้อฟื้นกำแพงเมืองบริเวณป้อมมหากาฬให้ต่อเนื่องจนถึงถนนบำรุงเมือง หลีกเลี่ยงการก่อสร้างเป็นกำแพงทึบ ให้เป็นเพียงแสดงแนวกำแพง
- จัดให้มีที่ว่างเปิดโล่งหลังกำแพง จากป้อมมหากาฬจรดถนนบำรุงเมืองและคงต้นไม้ใหญ่ในพื้นที่ไว้โดยให้สัมพันธ์กับโครงการสวนสาธารณะภูเขาทองและโครงการปรับปรุงชุมชนแออัดริมคลองข้างวัดเทพธิดาราม และให้มีลักษณะแสดงขอบเขตของกรุงรัตนโกสินทร์
- เป็นสวนสาธารณะสำหรับชุมชน และจุดพักผ่อนของนักท่องเที่ยว
- เป็นบริเวณที่ส่งเสริมและเปิดมุมมองโบราณสถานที่มียุโดยรอบ⁹⁶

กล่าวโดยสรุป คือ รัฐบาลไทยตระหนักถึงความสำคัญของโบราณสถานของกรุงรัตนโกสินทร์ในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ จึงเกิดความร่วมมือระหว่างประเทศในการปกป้องเขตโบราณสถานจากการรุกรานของศัตรูและรับแนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานจากตะวันตกมาปรับใช้ในการอนุรักษ์โบราณสถานของประเทศไทย ประกอบกับโบราณสถานที่สำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ถูกทำลายเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดกระแสความสนใจในการอนุรักษ์มรดกทางศิลปวัฒนธรรมทั้งในภาครัฐและเอกชน จนกระทั่งใน พ.ศ. 2525 ภาครัฐจึงได้จัดทำโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี พร้อมกับดำเนินการอนุรักษ์โบราณสถานและสถานที่สำคัญในกรุงรัตนโกสินทร์อย่างต่อเนื่อง มีการออกแผนการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ จำนวน 20 โครงการ หนึ่งในโครงการที่สำคัญ คือ โครงการอนุรักษ์และปรับปรุงป้อมมหากาฬ ซึ่งโครงการฯ ดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนเป็นอย่างมาก เนื่องจากพื้นที่ชุมชนโบราณกำลังจะถูกแทนที่ด้วยสวนสาธารณะเพื่อการท่องเที่ยว

3.3 การดำเนินงานของกรุงเทพมหานครและการต่อสู้ของชาวบ้าน

3.3.1 เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนป้อมมหากาฬตั้งแต่ พ.ศ. 2502 - 2546

ความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2502 รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีแนวคิดที่จะเข้าใช้พื้นที่บริเวณชุมชนป้อมมหากาฬเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะแห่งใหม่ของเมืองหลวง โดยเริ่มดำเนินงานตั้งแต่ พ.ศ. 2505 – 2507 เทศบาลนครกรุงเทพรับนโยบายจากรัฐบาลให้ดำเนินการแต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นมาชุดหนึ่ง เพื่อเจรจาจัดซื้อที่ดินและทรัพย์สินด้านหลังป้อมมหากาฬตั้งแต่ พ.ศ. 2502 ซึ่งมีที่ดินจำนวนทั้งสิ้น 21 แปลง และ

⁹⁶ แหล่งเดิม. หน้า 36 - 37.

ทางกรุงเทพมหานครสามารถติดต่อซื้อที่ดินได้ 2 แปลง ใน พ.ศ. 2503 และ พ.ศ. 2507 การติดต่อซื้อที่ดินเป็นไปอย่างต่อเนื่อง โดยมีจุดประสงค์เพื่อการจัดระเบียบพื้นที่ให้มีความสะอาดและเป็นระเบียบเรียบร้อย รวมทั้งลดปัญหาชุมชนแออัด เนื่องจากพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬมีความสำคัญจากการตั้งอยู่ริมถนนราชดำเนิน ซึ่งเป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินของกษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และแขกผู้มาเยือนจากต่างประเทศ การดำเนินงานเริ่มจากการสำรวจและประเมินราคาที่ดินและสิ่งปลูกสร้างให้ตรงตามราคาที่เป็นจริง

ใน พ.ศ. 2515 ได้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นชุดหนึ่ง เรียกว่า คณะกรรมการดำเนินการเพื่อจัดซื้อที่ดินบริเวณหลังป้อมมหากาฬ อำเภอพระนคร มีเทศมนตรีเทศบาลนครหลวงเจรจาจัดซื้อที่ดิน ดำเนินการเจรจาจัดซื้อที่ดินใน พ.ศ. 2516 ซึ่งในขณะนั้นเหลือจำนวนที่ดินอีก 19 แปลง และอาคารอีกจำนวน 44 หลัง สามารถซื้อที่ดินเพิ่มได้อีก 8 แปลง (รวมที่ซื้อไว้เดิมอีก 2 แปลง เป็น 10 แปลง) อาคารจำนวน 8 หลัง ต่อมากระทรวงการคลังได้มอบที่ดินให้เทศบาลเพิ่มอีก 1 แปลง จึงยังคงเหลือที่ดินที่จะต้องเจรจาจัดซื้ออีกจำนวน 10 แปลง อาคารสิ่งปลูกสร้างจำนวน 36 หลัง⁹⁷ การเจรจาเพื่อจัดซื้อที่ดินในชุมชนป้อมมหากาฬหยุดชะงักลงเนื่องจากเหตุการณ์ความไม่สงบทางการเมือง ประกอบกับพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬได้รับการบรรจุในโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ที่จัดทำขึ้นเนื่องในโอกาสกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ 200 ปี ใน พ.ศ. 2525 ทำให้การจัดซื้อที่ดินตามแผนงานของกรุงเทพมหานครเริ่มขึ้นอีกครั้งใน พ.ศ. 2530 ทางกรุงเทพมหานครได้แต่งตั้งคณะกรรมการเพื่อพิจารณาราคาทดแทนที่ดินและอาคารที่มีอยู่ทั้งหมดในขณะนั้น ภายในชุมชนมีอาคารทั้งหมด 102 หลัง เฉพาะกลุ่มที่รวมตัวเป็นชุมชน 92 หลัง และบริเวณที่ค้าขายของเก่าอีก 10 หลัง ซึ่งก็สามารถเจรจาทำความตกลงกับเจ้าของได้ทั้งหมด โดยเจ้าของที่ดินได้รับค่าทดแทนไปครบถ้วน 100 เปอร์เซ็นต์ ส่วนอาคารและสิ่งปลูกสร้างเกือบทั้งหมดเจ้าของได้ทยอยทำสัญญาและรับค่าทดแทนงวดแรกจำนวนร้อยละ 75 สำหรับเงินส่วนที่เหลือจำนวนร้อยละ 25 กรุงเทพมหานครได้นำฝากไว้ที่ธนาคารออมสิน สาขาราชดำเนิน ซึ่งในส่วนนี้จะจ่ายให้กับต่อเมื่อเจ้าของอาคารได้ทำการรื้อถอนอาคารและสิ่งปลูกสร้างออกไปแล้ว คงมีเจ้าของอาคารเพียง 2 รายที่ไม่ได้มาทำความตกลง⁹⁸

รัฐบาลได้ประกาศพระราชกฤษฎีกาใน พ.ศ. 2535 กำหนดเขตที่ดินในบริเวณที่จะทำการเวนคืน ในท้องที่แขวงบวรนิเวศ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ

⁹⁷ ประชาไท. (2548). แหล่งเดิม. (ออนไลน์).

⁹⁸ ธนภน วัฒนกุล. (2550). เล่มเดิม. หน้า 178 - 179.

จัดสร้างสวนสาธารณะและอนุรักษ์โบราณสถาน⁹⁹ สืบเนื่องจากเมื่อวันที่ 3 กุมภาพันธ์ ปีเดียวกัน รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติผังเมือง พ.ศ. 2535 ซึ่งนิยามคำว่าผังเมืองได้รวมเอาสิ่งที่มีคุณค่าในทางศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์หรือโบราณคดีไว้ด้วย กำหนดให้บริเวณโดยรอบหนึ่งกิโลเมตรโดยรอบเขตผังเมืองเฉพาะ ใช้บังคับกฎหมายว่าด้วยการควบคุมอาคารก่อสร้าง ซึ่งสามารถกำหนดสิ่งแวดล้อมบริเวณในผังเมืองนั้นได้ นอกจากนั้น การรื้อย้ายหรือดัดแปลงทรัพย์สินของแผ่นดินนั้นๆ ให้ทางผู้ว่าราชการจังหวัดมีหนังสือแจ้งให้คณะกรรมการบริหารผังเมืองท้องถิ่นทราบถ้ามีปัญหาโต้แย้งให้เสนอคณะกรรมการผังเมือง¹⁰⁰ ด้วยเหตุนี้ ชุมชนบ่อมหากาฬซึ่งมีพื้นที่ติดกับโบราณสถานบ่อมหากาฬและกำแพงเมืองจึงถูกเวนคืนที่ดินเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะและอนุรักษ์โบราณสถาน ซึ่งเป็นไปตามพระราชบัญญัติผังเมือง พ.ศ. 2535

การดำเนินการในครั้งนี้เป็นดำเนินการตามขั้นตอนที่ว่าด้วยการเวนคืนอสังหาริมทรัพย์ ปีถัดมาสำนักนายกรัฐมนตรี ออกประกาศกำหนดให้เวนคืนอสังหาริมทรัพย์ในท้องที่แขวงบวรนิเวศ เขตพระนคร เป็นกรณีที่มีความจำเป็นเร่งด่วน กรุงเทพมหานครจึงทำการส่งหนังสือแจ้งการเข้าครอบครองและไปปรับเงินเพื่อให้ชาวชุมชนบ่อมหากาฬไปปรับเงินค่าทดแทนอาคาร โดยค่าทดแทนอาคารจะอยู่ระหว่างรายละเอียด 50,000 บาท ถึง 500,000 บาท¹⁰¹ โดยกรุงเทพมหานครแต่งตั้งคณะทำงานรื้อย้ายชุมชนบ่อมหากาฬ ตั้งแต่ พ.ศ. 2536 - 2537 มีปลัดกรุงเทพมหานครเป็นประธาน และมีตัวแทนของชุมชนและการเคหะแห่งชาติเข้าเป็นคณะทำงานด้วย ในปลายปี 2538 การเคหะแห่งชาติลงมาในชุมชนนำเสนอที่ดินของการเคหะแห่งชาติ ที่ถนนคลองกรุง เขตมีนบุรี เพื่อจัดเป็นสถานที่รับรองการรื้อย้ายของชาวบ้านในชุมชน มีชาวบ้านจำนวน 44 ราย ยื่นความจำนงตกลงที่จะย้ายเข้าไปอยู่ในที่ดินของการเคหะแห่งชาติ ในจำนวน 44 รายนี้ 14 ราย ได้ทำสัญญาดาวน์บ้านตามโครงการของการเคหะแห่งชาติ ส่วนที่เหลืออีก 30 ราย ยังขออุทธรณ์ การเคหะแห่งชาติจึงแจ้งว่าในอนาคตระบบสาธารณูปโภคทุกอย่างจะพร้อม

พระราชกฤษฎีกาเวนคืนที่ดินในบริเวณแขวงบวรนิเวศ ซึ่งมีผลบังคับใช้ 4 ปี ได้หมดอายุลงใน พ.ศ. 2539 ชาวบ้านในชุมชนไปดูที่ดินในโครงการของการเคหะแห่งชาติ ที่คลองกรุง พบว่าที่ดินบริเวณดังกล่าวยังไม่มีแผนพัฒนาระบบสาธารณูปโภค ประกอบกับความไม่พร้อมของชุมชนที่จะต้องปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตแบบเดิมๆ จึงยังไม่ย้ายออกจากชุมชนบ่อมหากาฬ พร้อม

⁹⁹ กำหนดเขตที่ดินในบริเวณที่จะทำการเวนคืน ในท้องที่แขวงบวรนิเวศ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2535. (2535, 8 เมษายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 109 ตอนที่ 42 หน้า 145-147.

¹⁰⁰ กรรมการ สุธีรัตนภิรมย์. (2548). เล่มเดิม. หน้า 105.

¹⁰¹ ธนภณ วัฒนกุล. (2550). เล่มเดิม. หน้า 179.

กันนั้นยังได้เข้าไปคุยกับทางการเคหะแห่งชาติ เพื่อให้การเคหะแห่งชาติลงมาดูแล หลังจากนั้นการเคหะแห่งชาติก็กลับมาลงชุมชนอีกครั้ง พร้อมด้วยแผนผังโครงการที่ฉลองกรุง เพื่อให้ชาวบ้านได้เลือกจับจอง โดยทางการเคหะแห่งชาติสัญญาว่าสาธารณูปโภคจะพร้อมทันทีที่ชาวบ้านเข้าไปก่อสร้างบ้านในพื้นที่ แต่ฝ่ายชาวบ้านในชุมชนยังไม่มี การเคลื่อนไหวใดๆ จากแนวคิดการย้ายไปที่ใหม่ ชาวบ้านถ้อยรูปพื้นที่โครงการฯ แล้วนำกลับเข้ามาปรึกษาหารือกันภายในชุมชนถึงปัญหาการไม่พัฒนาของโครงการดังกล่าว ประกอบกับความไม่พร้อมของชาวบ้านในชุมชนที่จะต้องย้ายที่อยู่อาศัยไปไกลจากวิถีชีวิตในแบบเดิม ในช่วงระยะเวลาเดียวกันนี้เริ่มมีการติดต่อประสานงานขอความช่วยเหลือจากชุมชนศิริอำมาตย์ ที่ตั้งอยู่ใกล้กับวัดบูรณศิริมาตยาราม บนถนนอัษฎางค์ แขวงศาลเจ้าพ่อเสือ เขตพระนคร ซึ่งประสบกับปัญหาการเวนคืนที่ดินที่คล้ายคลึงกัน และขอความช่วยเหลือจากสถาบันพัฒนาชุมชนเมือง (สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชนในปัจจุบัน) เพื่อขอความรู้เกี่ยวกับวิธีการต่อสู้เพื่อรักษาชุมชนป้อมมหากาฬไว้

ฝ่ายกรุงเทพมหานคร นำโดย นายพิจิตต รัตตกุล (พ.ศ. 2539 - 2543) ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร และร.ศ.ดร.บรรณโคภิสฐ์ เมฆวิชัย รองผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร ได้ประกาศแนวความคิด “คนสามารถอยู่คู่กับคลอง” ร่วมกับเครือข่ายพัฒนาชุมชนและสิ่งแวดล้อมคูคลอง (คพลค.) ใน พ.ศ. 2543 เสนอที่ดินอีกแปลงในพื้นที่รองรับการรื้อย้ายของชาวบ้าน แต่ชาวบ้านในชุมชนป้อมมหากาฬปฏิเสธข้อเสนอเดิม ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวชาวบ้านในชุมชนมีการจัดสัมมนาในเวทีต่างๆ โดยมีนักวิชาการในสาขาต่างๆ เข้ามามีส่วนร่วมด้วย ทำให้การรื้อย้ายในช่วงแรกเกิดปัญหาล่าช้าและเริ่มอีกครั้งใน พ.ศ. 2543 โดยกรุงเทพมหานครเข้ารื้อย้ายอาคารบริเวณตลาดค้าของเก่า โดยจัดให้ไปขายที่ตลาดนัดจตุจักร 2 จำนวน 10 หลัง 40 ราย ต่อมาใน พ.ศ. 2546 กรุงเทพมหานครเข้าปิดประกาศในเขตหลังป้อมมหากาฬ ความว่า

“ด้วยกรุงเทพมหานคร จะทำการปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์ภายในป้อมมหากาฬให้เป็นสวนสาธารณะ จึงต้องดำเนินการรื้อถอนโรงเรียนสิ่งปลูกสร้างที่ถูกเวนคืนที่ดิน พ.ศ. 2535 เป็นการเร่งด่วน”¹⁰²

โดยชาวชุมชนได้ยื่นเรื่องต่อกรุงเทพมหานครและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ขอผ่อนผันระยะเวลาการรื้อย้ายไว้ชั่วคราว โดยหยิบยกเอาปัญหาเรื่องการศึกษาของบุตรหลานในชุมชนเป็นเหตุผลหลักในการขอผ่อนผัน พร้อมกันนี้ยังได้ยื่นเอกสารร้องทุกข์เรื่องที่ดินที่กรุงเทพมหานครทำการรื้อย้ายชุมชนต่อนายวันมูหะมัด นอร์ มะทา รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย นายสมัค สุนทรเวช (พ.ศ. 2543 - 2547) ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร นายณัฐนนท์ ทวีสิน ปลัดกรุงเทพมหานคร และ

¹⁰² แหล่งเดิม. หน้า 179.

ยื่นเรื่องต่อศาลปกครองกลาง เพื่อให้พิจารณาอำนาจในการเป็นเจ้าหน้าที่เวนคืนของ กรุงเทพมหานครในบริเวณพื้นที่โครงการระยะที่ 2 ตามพระราชกฤษฎีกาเวนคืนอสังหาริมทรัพย์ พ.ศ. 2535 ศาลปกครองกลางรับพิจารณาวินิจฉัย พร้อมทั้งระงับการรื้อย้ายไว้ชั่วคราว 30 วัน นอกจากนี้ ตัวแทนชุมชนยังได้ส่งจดหมายเกี่ยวกับสถานการณ์ปัญหาแก่คณะกรรมการ สหประชาชาติว่าด้วยเรื่องสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ เพื่อร้องขอให้คณะกรรมการชุดนี้สนับสนุนการแก้ไขปัญหาไม่ให้เกิดการไล่รื้อชุมชนป้อมมหากาฬ

หลังจากการยื่นฟ้องกรุงเทพมหานครต่อศาลปกครองกลาง ตั้งแต่ พ.ศ. 2546 เพื่อห้ามมิให้กรุงเทพมหานครเข้ารื้อถอนและยื่นร้องเรียนต่อคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนของชาว ชุมชนป้อมมหากาฬ ทางกรุงเทพมหานคร โดยผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร นายสมัคร สุนทรเวช ได้เสนอต่ออนุกรรมการคุ้มครองสิทธิมนุษยชนว่ากรุงเทพมหานครไม่สามารถดำเนินการตาม ข้อเสนอของทางชุมชนป้อมมหากาฬได้ศาลปกครองกลางจึงพิจารณาพิพากษายกฟ้องในปี เดียวกัน เห็นได้ชัดว่าแนวทางการต่อสู้ด้วยวิธีการทางกฎหมายของชาวชุมชนป้อมมหากาฬไม่ ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร ด้วยเหตุนี้ชาวชุมชนป้อมมหากาฬจึงหันไปใช้วิธีการปรับตัวเพื่ออยู่ ร่วมกับสวนสาธารณะซึ่งกรุงเทพมหานครจะจัดทำขึ้นในพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬ

3.3.2 ชุมชนป้อมมหากาฬตั้งแต่ พ.ศ. 2547

ตั้งแต่ช่วง พ.ศ. 2546 เป็นต้นมา มีหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนเข้ามาช่วยเหลือ ชุมชนมากขึ้น ยกตัวอย่างเช่น Bret Thiele นักกฎหมายอาวุโสของศูนย์ว่าด้วยสิทธิในที่อยู่อาศัย และการไล่รื้อ (The Centre on Housing Rights and Evictions - COHRE) ยื่นจดหมายถึงผู้ว่า ราชการกรุงเทพมหานคร (นายสมัคร สุนทรเวช) นายกรัฐมนตรี (ดร.ทักษิณ ชินวัตร) และ หน่วยงานอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ทั้งสำนักงานสหประชาชาติ หนังสือพิมพ์ฉบับภาษาอังกฤษ เพื่อให้ ข้าราชการและผู้เกี่ยวข้องรับผิดชอบคำนึงถึงสนธิสัญญาว่าด้วยเรื่องสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และ วัฒนธรรม ค้นหาทางเลือกที่เหมาะสมด้วยความจริงใจ โดย COHRE อาสาจะช่วยนำเสนอ ประเด็นนี้ต่อสาธารณะ

ในวันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2546 คณะกรรมการสหประชาชาติว่าด้วยเรื่องสิทธิทาง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ เน้นย้ำเตือนรัฐบาลไทยให้ทำตามสนธิสัญญานานาชาติและหยุดการใช้ความรุนแรงในการไล่รื้อชุมชนป้อมมหากาฬ นอกจากนี้ยังมีการรวมพลัง อนุรักษ์บ้านไม้โบราณอายุ 200 ปี ใจกลางกรุงเทพมหานคร เวทีเสวนาเรื่อง “ชุมชนกับการอนุรักษ์ ศิลปกรรมคู่บ้านเมือง” และจัดเวทีสัมมนา “สิทธิมนุษยชนป้อมมหากาฬ กับการเมืองเรื่องการ

ท่องเที่ยว อนาคตตัวแสดงนอกภาครัฐในกระบวนการนโยบายสาธารณะ” ที่ภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ต่อมา นายอภิรักษ์ โกษะโยธิน (พ.ศ. 2547 - 2551) เข้ารับตำแหน่งผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร ใน พ.ศ. 2547 ซึ่งการดำเนินงานของรัฐในช่วงเวลานี้เป็นการทำความเข้าใจระหว่างกรุงเทพมหานครกับชุมชนป้อมมหากาฬ การดำเนินงานต่างๆ เป็นไปในทิศทางที่ดีขึ้น กล่าวคือ กรุงเทพมหานครได้ส่งตัวแทนคือนายสามารถ มะลูลีม ประธานสภากรุงเทพมหานคร และนายพินิจ กาญจนชูศักดิ์ ประธานคณะอนุกรรมการ เข้ารับเรื่องราวร้องทุกข์จากชาวชุมชนป้อมมหากาฬ และได้ลงพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬเพื่อรับฟังปัญหาข้อเท็จจริงพร้อมหน่วยงานของกรุงเทพมหานคร ส่งผลให้ใน พ.ศ. 2547 กองบัญชาการสูงสุดกองพันทหารพัฒนา ได้เข้าพื้นที่ตามการว่าจ้างของกรุงเทพมหานคร เพื่อปรับพื้นที่ตามโครงการระยะที่หนึ่ง จำนวน 2 ไร่ นอกเขตชุมชน โดยไม่ได้รับการต่อต้านและคัดค้านจากชาวชุมชนป้อมมหากาฬแต่อย่างใด¹⁰³

การปรับปรุงพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬยังคงดำเนินต่อไป ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร คือนายอภิรักษ์ โกษะโยธิน และรองเลขาธิการสำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ นายกิตติศักดิ์ สินธุวิช กรรมการสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน ลงนามบันทึกความร่วมมือด้านการพัฒนาโครงการบ้านมั่นคง ในกรุงเทพมหานคร ในวันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2547 และทำการจัดตั้งคณะกรรมการเพื่อดูแลการแก้ไขปัญหามาจากผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร ในวันที่ 27 พฤศจิกายน ปีเดียวกันโดยมีท่านผศ.ดร.พญ.เพ็ญศรี พิชัยสนธิ ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ของมูลนิธิเครือข่ายครอบครัวโดยดูแลงานสังคมสงเคราะห์เพื่อช่วยเหลือชุมชน เป็นประธาน พร้อมทั้งมีการจัดตั้งคณะกรรมการร่วมของชุมชนอีก 7 ท่าน เพื่อระดมความคิดพร้อมร่วมกันหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาแบบยั่งยืน นอกจากนี้ยังแต่งตั้งคณะกรรมการปรองดองขึ้นเพื่อพิจารณาจ่ายเงินชดเชยแก่ชุมชนเพิ่มเติมแต่อย่างไรก็ตาม กรุงเทพมหานครยืนยันการปรับปรุงพื้นที่ภายในบริเวณป้อมมหากาฬเป็นสวนสาธารณะ โดยมีหนังสือจากกองจัดกรรมสิทธิ์ประกาศเพื่อเข้าสำรวจโรงเรียนสิ่งปลูกสร้าง เพื่อให้ทราบถึงบุคคลที่มีสิทธิจะได้รับสินไหมทดแทนค่าขนย้าย หรือสิทธิเจ้าของเดิมที่ยังค้างร้อยละ 25 แต่ทางชุมชนไม่ยินยอมให้เจ้าหน้าที่เข้าสำรวจ

นายอภิรักษ์ โกษะโยธิน ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร ลงพื้นที่ป้อมมหากาฬพบชาวบ้าน ในวันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2548 เพื่อฟังปัญหาและข้อเสนอแนะของชาวชุมชน โดยกรุงเทพมหานครได้จัดแถลงข่าวขึ้นภายในชุมชนป้อมมหากาฬเพื่อประกาศให้ทราบว่าทางกรุงเทพมหานครได้ว่าจ้างให้สำนักวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยศิลปากรทำการศึกษาวิจัยใน

¹⁰³ แหล่งเดิม. หน้า 182.

ประเด็นปัญหาและศึกษาถึงการดำรงอยู่ของชุมชนป้อมมหากาฬ ในลักษณะเป็นชุมชนประวัติศาสตร์อย่างไร โดยนายอภิรักษ์ โกษะโยธิน ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร รศ.ดร.วิวัฒน์ชัย อุตถากร อธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากร และนายธวัชชัย วรมหาคุณ ตัวแทนชุมชนป้อมมหากาฬ ลงนามร่วมกัน¹⁰⁴

3.3.3 การต่อสู้ของคนในชุมชนป้อมมหากาฬระยะสุดท้าย พ.ศ. 2560

การดำเนินการของกรุงเทพมหานครและหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องในการไล่รื้อชุมชนป้อมมหากาฬที่เริ่มขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2535 จากการออกพระราชกฤษฎีกาเวนคืนที่ดินจนกระทั่ง พ.ศ. 2561 ซึ่งเป็นปีที่การไล่รื้อชุมชนออกจากพื้นที่เสร็จสมบูรณ์ การต่อสู้ในรูปแบบต่างๆ ของคนในชุมชน นักวิชาการ และหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนเพื่อปกป้องชุมชนป้อมมหากาฬใช้ระยะเวลายาวนานถึง 25 ปี ซึ่งการต่อสู้ระยะสุดท้ายเริ่มขึ้นตั้งแต่เดือนเมษายน - กรกฎาคม พ.ศ. 2560 โดยการจัดประชุมคณะกรรมการ 4 ฝ่าย ประกอบด้วยกรุงเทพมหานคร ผู้แทนชุมชนป้อมมหากาฬ ผู้แทนภาคประชาสังคม และฝ่ายความมั่นคง โดยกลุ่มนักวิชาการได้เสนอแนวทางการพิจารณาอนุรักษ์บ้านไม้โบราณซึ่งมีคุณค่าทั้ง 5 ด้าน ได้แก่ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี สถาปัตยกรรมและผังเมือง สังคมและวิถีชีวิต และด้านวิชาการ ซึ่งข้อตกลงในการประชุมมีมติให้อนุรักษ์บ้านในชุมชนไว้จำนวน 18 หลัง ต่อมาในวันที่ 7 กรกฎาคม พ.ศ. 2560 นายยุทธพันธ์ มีชัย เลขาธิการผู้ว่าราชการ กรุงเทพมหานคร เป็นตัวแทนพูดคุยประเด็นการรักษาสันติภาพโบราณในชุมชนป้อมมหากาฬ โดยระบุว่าไม่สามารถเก็บบ้านไว้ได้ทุกหลังพร้อมกับจะจัดกลุ่มบ้านที่จะอนุรักษ์และกลุ่มที่จะทำการรื้อถอน ก่อนที่จะนำเสนอตั้งกล่าวให้ทางกรุงเทพมหานครพิจารณาต่อไป ซึ่งผลการตัดสินใจออกมาว่ากรุงเทพมหานครจะกำหนดให้บ้านจำนวนหนึ่งเป็นบ้านที่ได้รับการอนุรักษ์ไว้แต่ส่วนที่เหลือต้องรื้อถอน ส่วนชาวบ้านต้องย้ายออกจากพื้นที่ภายในระยะเวลาที่กำหนด ข้อกำหนดดังกล่าวได้ก่อให้เกิดความแตกแยกและทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนที่ร่วมกันต่อสู้มาอย่างยาวนานเริ่มสั่นคลอนและแบ่งแยกเป็นสองกลุ่มในที่สุด¹⁰⁵ เนื่องจากชาวบ้านมองว่าผลการตัดสินใจของกรุงเทพมหานครที่จะพิจารณาเลือกอนุรักษ์เฉพาะบ้านไม้โบราณบางหลังเท่านั้น เป็นการตัดสินใจที่ไม่ยุติธรรมกับชาวบ้านบางส่วน ส่งผลให้เจ้าของบ้านไม้โบราณบางหลังที่ต้องรื้อถอนไม่พอใจ ประกอบกับช่วงเวลานั้นชาวบ้านบางส่วนเริ่มเหนื่อยล้า

¹⁰⁴ แหล่งเดิม. หน้า 183.

¹⁰⁵ ประชาไท. (2561). *อามาลาชุมชนป้อมมหากาฬ: ชุมชนเก่าแก่ดิ้นรนไปในยุคที่แต่งชุดไทยก็ฟินแล้ว.* (ออนไลน์).

จากการต่อสู้เพื่อปกป้องชุมชนป้อมมหากาฬที่ดำเนินมายาวนานถึง 25 ปี จึงหันมาให้ความร่วมมือกับทางกรุงเทพมหานครและยินยอมที่จะออกจากพื้นที่¹⁰⁶

การแบ่งกลุ่มกันในชุมชนส่งผลกระทบโดยตรงต่อการต่อสู้กับภาครัฐ เนื่องจากการขาดความสามัคคีและความแตกต่างทางความคิดของคนในชุมชนทำให้แนวทางในการต่อสู้กับภาครัฐของแต่ละกลุ่มแตกต่างกันประกอบกับระยะเวลาการต่อสู้ที่ยาวนานทำให้คนในชุมชนเกิดความรู้สึกท้อแท้และเหนื่อยล้าเป็นอย่างมากการขาดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในชุมชนและความสิ้นหวังจากการต่อสู้ ส่งผลให้ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2560 ชาวบ้านบางส่วนยินยอมย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬ คนกลุ่มนี้นำโดยนายพีระพล เหมรัตน์ อดีตรองประธานชุมชนป้อมมหากาฬ และชาวบ้านจำนวน 11 ครอบครัว ซึ่งต่อมาในเดือนมกราคม พ.ศ. 2561 ได้มีชาวบ้านบางส่วนย้ายเข้ามาสมทบอีก 10 ครอบครัว รวมเป็น 21 ครอบครัว¹⁰⁷ โดยกรุงเทพมหานครเป็นผู้ดำเนินการจัดหาที่พักชั่วคราวให้ที่บ้านอิมใจ บริเวณสำนักงานการประปา สาขาแมนศรี เลขที่ 2/22 สี่แยกแมนศรี เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร

ส่วนกลุ่มที่เหลืออยู่ในชุมชนป้อมมหากาฬ นำโดยนายธวัชชัย วรรณหาคุณ อดีตประธานชุมชนป้อมมหากาฬ และนายพรเทพ บุรณบุรีเดช อดีตรองประธานชุมชนป้อมมหากาฬ (คนใหม่) ยังคงดำเนินการต่อสู้กับภาครัฐเพื่อรักษาชุมชนป้อมมหากาฬต่อไป แต่สถานการณ์ที่ได้รับแรงกดดันจากภายนอกเนื่องจากชุมชนถูกควบคุมและตรวจตราอย่างใกล้ชิดโดยรัฐบาล ภายใต้คำสั่งของหัวหน้าคณะรักษาความสงบแห่งชาติ (คสช.) ได้ส่งเจ้าหน้าที่กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายในของกรุงเทพมหานคร (กอ.รมน.กทม.) เข้ามาดำเนินการปราบปรามการจำหน่ายพลุไฟในชุมชนป้อมมหากาฬ พร้อมกับปฏิบัติหน้าที่อยู่ภายในชุมชนตลอด 24 ชั่วโมง ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2560 – มีนาคม พ.ศ. 2561 นอกจากนี้กลุ่มคนที่ยังอาศัยอยู่ในชุมชนยังได้รับความกดดันจากคนกลุ่มแรกที่ย้ายออกไปอยู่ที่บ้านอิมใจซึ่งกล่าวว่าพวกเขาได้รับการดูแลเป็นอย่างดีจากทางกรุงเทพมหานครและหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง¹⁰⁸ ความกดดันดังกล่าวส่งผลให้ในวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2561 นายธวัชชัย วรรณหาคุณ และนายพรเทพ บุรณบุรี

¹⁰⁶ พีระพล เหมรัตน์. (2561, 15 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย เครือมาศ มารอด ที่ บ้านอิมใจ สำนักงานการประปา แมนศรี. อ้างใน เครือมาศ มารอด; และ ศิริพร ดาบเพชร. (2563). การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502-2561. *การประชุมวิชาการระดับชาติ “มศว วิจัย” ครั้งที่ 13 วันที่ 25-26 มีนาคม 2563 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*. หน้า 1180.

¹⁰⁷ แหล่งเดิม.

¹⁰⁸ ประชาไท. (2561). *มหากาฬป้อมมหากาฬ (2): ‘คนย้าย’ เล่าแรงกดดันจาก กทม. ชุมชน ปากท้องและความมั่นคงทางที่อยู่*. (ออนไลน์).

เดช ผู้นำชุมชนและชาวบ้านประมาณ 7 - 8 ครั้วเรือน ซึ่งเป็นคนกลุ่มสุดท้ายที่อาศัยอยู่ในชุมชนได้ย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬเพื่อไปขอเช่าบ้านอยู่ในชุมชนกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นชุมชนเครือข่ายการต่อสู้เพื่อยุติการไล่รื้อของหน่วยงานภาครัฐ ตั้งอยู่ที่สหกรณ์เคหสถานบ้านมั่นคงกัลยาณมิตร จำกัด เขตบางซื่อ กรุงเทพมหานคร

ก่อนการรื้อย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬของชาวบ้านกลุ่มสุดท้ายเพียง 3 วัน ชาวบ้านได้ร่วมกันจัดงาน “อำลามหากาฬ” ขึ้นในวันที่ 22 เมษายน พ.ศ. 2561 เพื่อรำลึกถึงช่วงเวลาแห่งการต่อสู้เพื่อปกป้องชุมชนและขอบคุณทุกภาคส่วนที่มีส่วนช่วยเหลือชุมชนป้อมมหากาฬมาโดยตลอด บรรยากาศในชุมชนป้อมมหากาฬมีผู้ทยอยเดินทางเข้าร่วมงานเป็นจำนวนมาก ประกอบด้วย ชาวบ้านที่เคยอาศัยอยู่ในชุมชน อาจารย์จากมหาวิทยาลัยต่างๆ นักวิชาการ และนักสิทธิมนุษยชน เช่น นางสุนี ไชยรส อดีตกรรมการสิทธิมนุษยชน นางปองขวัญ ลาสูส สมาคมสถาปนิกสยาม ในพระบรมราชูปถัมภ์ และนายฉัตรวิชัย พรหมทัตตเวที ผู้บริหารหอศิลปวัฒนธรรมแห่งกรุงเทพมหานคร เป็นต้น โดยนายฉัตรวิชัย วรมหาคุณ อดีตประธานชุมชนป้อมมหากาฬ กล่าวถึงจุดประสงค์ในการจัดงานครั้งนี้ว่า

“ชาวชุมชนป้อมมหากาฬจัดงานวันนี้เพื่อรำลึกอดีต 25 ปีเต็มที่อยู่ที่นี่เข้าสู่ปีที่ 26 เราได้รับการสนับสนุนจากผู้สื่อข่าวที่นำเสนอเรื่องราวให้เรียนรู้ ได้รับความอนุเคราะห์จากนักวิชาการซึ่งไม่สามารถกล่าวได้หมด ใจจริงอยากจากไปแบบเงียบๆ แต่ทำไม่ได้ เพราะมีคนที่เคารพ มีพี่น้องภาคประชาสังคม มีคนที่แบ่งปันให้ชุมชนสร้างความเข้มแข็ง มีพี่น้องสื่อที่ตนอยากบอกว่าอย่าทิ้งเรา”¹⁰⁹

กรุงเทพมหานครได้ทำการปรับปรุงพื้นที่ป้อมมหากาฬเป็นสวนสาธารณะของกรุงเทพมหานคร และจัดพิธีเปิด “สวนสาธารณะป้อมมหากาฬ” อย่างเป็นทางการในวันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ. 2561 เวลา 17.00 น. โดย พล.ต.อ.อัศวิน ขวัญเมือง ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร ได้ทำพิธีเปิดและนำชมสวนสาธารณะ และชมนิทรรศการพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ บริเวณอาคารพระยาญาณประกาศ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงความคืบหน้าการปรับพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬผ่านเฟซบุ๊ก (Facebook) ส่วนตัวว่า

“ได้ปรับปรุงเสร็จเรียบร้อยแล้วสำหรับพื้นที่ภายในป้อมมหากาฬ และพร้อมเปิดเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจของพี่น้องประชาชนและนักท่องเที่ยวแล้ว ตอนนี้พื้นที่ภายในป้อมฯ เปลี่ยนไปจากเดิมมาก ทั้งโล่ง เขียว ร่มรื่น สวยงาม และดูปลอดภัย มองจากมุมไหนเราก็จะได้

¹⁰⁹ ประชาไท. (2561). ชุมชนป้อมมหากาฬจัดงานอำลา ยุติมหากาพย์ 25 ปี ย้าย 25 เม.ย. นี้. (ออนไลน์).

เห็นความสวยงามของบ่อนมหาภาพและกำแพงเมืองซึ่งเป็นโบราณสถานสำคัญของชาติได้ชัดเจนขึ้น และอ้อมเอมมากขึ้นครับ กทม.ตั้งใจจะทำพื้นที่ตรงนี้ให้เป็นທີ່ศึกษาหาความรู้ทางประวัติศาสตร์ เป็นพื้นที่นันทนาการ เป็นพื้นที่จัดกิจกรรมทางวัฒนธรรม และเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่เป็นเอกลักษณ์ของเกาะรัตนโกสินทร์ เช่นเดียวกับพื้นที่บริเวณบ่อนพระสุเมรุ และสวนสันติชัยปราการริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาที่พี่น้องประชาชนได้ใช้ประโยชน์ในปัจจุบัน”¹¹⁰

กล่าวโดยสรุป กรุงเทพมหานครซึ่งเป็นหน่วยงานหลักรับผิดชอบโครงการจัดสร้างสวนสาธารณะบ่อนมหาภาพได้พยายามเข้าใช้พื้นที่ชุมชนบ่อนมหาภาพอย่างต่อเนื่อง ถึงแม้ว่าจะมีการหารือและทำความเข้าใจกันอยู่หลายครั้ง แต่ท้ายที่สุดกรุงเทพมหานครก็ยังยืนยันที่จะจัดสร้างสวนสาธารณะโดยไล่รื้อชุมชนออกจากพื้นที่ ประกอบกับการต่อสู้ของชาวบ้านที่ดำเนินมากกว่า 26 ปี ได้สิ้นสุดลง เนื่องจากปัจจัยความแตกแยกทางความคิดภายในชุมชนซึ่งนำไปสู่การแบ่งกลุ่มออกเป็น 2 กลุ่ม ที่มีแนวทางในการต่อสู้กับภาครัฐที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ชาวบ้านกลุ่มแรกที่นำโดยนายพีระพล เหมรัตน์ มีแนวทางการต่อสู้ที่เน้นการประนีประนอมกับกรุงเทพมหานคร โดยเสนอว่าจะยินยอมออกจากพื้นที่ชุมชนบ่อนมหาภาพ แต่มีข้อเรียกร้องด้านที่อยู่อาศัยชั่วคราวและบ้านที่จะสร้างใหม่ในอนาคต ซึ่งทางกรุงเทพมหานครก็ได้ทำตามข้อเรียกร้องดังกล่าว โดยการจัดหาที่อยู่ชั่วคราวให้ที่บ้านอ้อมใจ สำนักงานประสานศาสนาแม่ศรีและจัดหาบ้านใหม่ในอนาคตให้ที่เกียกกาย ส่วนชาวบ้านอีกกลุ่มที่นำโดยนายธวัชชัย วรมหาคุณ และนายพรเทพ บุรณบุรีเดช มีแนวทางในการต่อสู้กับกรุงเทพมหานครอย่างถึงที่สุด โดยชาวบ้านกลุ่มนี้มีความเชื่อว่าจะสามารถต่อสู้กับกรุงเทพมหานครจนประสบความสำเร็จได้โดยไม่ต้องย้ายออกจากชุมชน ด้วยแนวทางการต่อสู้ที่แตกต่างกัน ประกอบกับปัจจัยที่เกิดจากความกดดันจากภายนอกซึ่งภาครัฐได้ส่งเจ้าหน้าที่กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายในของกรุงเทพมหานคร มาควบคุมดูแลชุมชนอย่างใกล้ชิด ด้วยเหตุนี้ส่งผลให้ชาวบ้านกลุ่มสุดท้ายยินยอมออกจากชุมชนบ่อนมหาภาพในที่สุด การรื้อย้ายออกจากชุมชนได้ก่อให้เกิดผลกระทบทั้งทางด้านจิตใจ วิถีชีวิตชุมชน และอาชีพ นอกจากนี้ชาวบ้านยังต้องปรับตัวเพื่อให้เข้ากับสังคมและสิ่งแวดล้อมใหม่ด้วยจิตใจที่เข้มแข็งต่อไป

3.4 สรุป

การใช้พื้นที่ชุมชนบ่อนมหาภาพเริ่มเกิดความเปลี่ยนแปลงใน พ.ศ. 2502 เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ต้องการเข้าใช้พื้นที่ชุมชนบ่อนมหาภาพเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะและอนุรักษ

¹¹⁰ อัครวิน ขวัญเมือง. (2561). อ้างใน เวิร์คพอยท์นิวส์. (2561). กทม.เปิด “สวนสาธารณะบ่อนมหาภาพ” อย่างเป็นทางการวันนี้. (ออนไลน์).

โบราณสถานป้อมมหากาฬ โดยมีปัจจัยทางด้านการอนุรักษ์โบราณสถานและการวางผังเมือง ในช่วงทศวรรษ 2500 มาสนับสนุน ได้แก่ แนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์ แบบมุ่งเน้นความสำคัญของสถาบันมหากษัตริย์ กางวางผังเมืองรวมเพื่อแก้ไขชุมชนแออัดในเกาะรัตนโกสินทร์ และการอนุรักษ์โบราณสถานเพื่อส่งเสริมเศรษฐกิจและการท่องเที่ยว โดยรัฐบาลมีความประสงค์ที่จะเปิดมุมมองโบราณป้อมมหากาฬและโบราณสถานใกล้เคียงพร้อมกับจัดสร้างสวนสาธารณะเพื่อการพักผ่อนและประโยชน์ด้านการท่องเที่ยวซึ่งทำรายได้เป็นจำนวนมาก โดยรัฐบาลได้พยายามเข้าใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬผ่านการจัดทำโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2525 การออกพระราชบัญญัติเวนคืนที่ดิน พ.ศ. 2535 ซึ่งสร้างความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับกรุงเทพมหานคร หน่วยงานหลักที่ดูแลรับผิดชอบโครงการฯ

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนป้อมมหากาฬแสดงให้เห็นถึงความพยายามอย่างต่อเนื่องของกรุงเทพมหานครในการเข้าใช้พื้นที่ชุมชนเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะ เช่น การดำเนินการแต่งตั้งคณะกรรมการจัดซื้อที่ดินอยู่หลายครั้งนับตั้งแต่ พ.ศ. 2502 พ.ศ. 2515 และ พ.ศ. 2530 การออกพระราชบัญญัติเวนคืนที่ดิน พ.ศ. 2535 การจัดทำแผนแม่บทการอนุรักษ์และพัฒนาป้อมมหากาฬและกำแพงเมือง พ.ศ. 2537 เป็นต้น ในขณะเดียวกันเหตุการณ์ต่างๆ ได้แสดงถึงพลังของชาวบ้านที่ได้ลุกขึ้นต่อสู้เพื่อปกป้องพื้นที่บ้านของตน เช่น การยื่นเรื่องต่อศาลปกครองกลางใน พ.ศ. 2546 การร่วมมือกับนักวิชาการเพื่ออนุรักษ์บ้านไม้โบราณในชุมชน และการปรับตัวเพื่ออยู่ร่วมกับสวนสาธารณะ เป็นต้น

ท้ายที่สุดแล้ว ความขัดแย้งในชุมชนประกอบกับความเหนื่อยล้าจากการต่อสู้ของชาวบ้านถือเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้การการต่อสู้สิ้นสุดลง ชาวบ้านบางส่วนยินยอมย้ายออกจากชุมชน ตามมาด้วยการล่มสลายของชุมชนป้อมมหากาฬอย่างสมบูรณ์เมื่อชาวบ้านกลุ่มสุดท้ายย้ายออกจากชุมชน ใน พ.ศ. 2561 ถือเป็นจุดสิ้นสุดการใช้พื้นที่ของชุมชนเพื่อการอยู่อาศัยที่มีความเป็นมาสืบเนื่องตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น และเริ่มต้นการใช้พื้นที่สวนสาธารณะเพื่อสาธารณะประโยชน์อย่างแท้จริง

บทที่ 4

ผลกระทบที่เกิดขึ้นกับชุมชนป้อมมหากาฬจากการถูกไล่อื้อ

แนวความคิดอนุรักษ์โบราณสถานและจัดสร้างสวนสาธารณะบนพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ แม้ว่าจะสามารถเพิ่มพื้นที่สีเขียวให้กับเมืองและตั้งเป้าให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่เพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจ แต่การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่นี้ส่งผลกระทบต่อชุมชนป้อมมหากาฬอย่างมาก โดยผลกระทบที่ตามมาหลังจากการไล่อื้อชุมชนแบ่งออกเป็น 3 ด้าน ได้แก่ ด้านพื้นที่ การไล่อื้อชุมชนป้อมมหากาฬทำให้เกิดการสูญเสียพื้นที่ชุมชนโบราณของกรุงรัตนโกสินทร์ บ้านไม้โบราณที่สวยงามและทรงคุณค่าทั้งในทางสถาปัตยกรรมและประวัติศาสตร์ชุมชนของกรุงเทพฯ ถูกรื้อถอนออกไป ด้านวิถีชีวิต คือ การต้องย้ายจากถิ่นที่อยู่เดิมและต้องปรับตัวเข้ากับที่อยู่ใหม่และวิถีชีวิตแบบใหม่ และการสูญเสียอาชีพดั้งเดิมที่เต็มไปด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น รูปปั้นพ่อแก่ฤๅษี กรงนกเขา และหลอมทอง เป็นต้น นอกจากนี้ ยังส่งผลกระทบต่อผู้คน คือการสูญเสียความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน ความคิดเห็นที่แตกต่างในการต่อสู้เพื่อการคงอยู่ของชุมชนทำให้เกิดความขัดแย้งกัน การต่อสู้ที่ยาวนานทำให้ชาวบ้านรู้สึกจิตใจอ่อนล้าและการย้ายที่อยู่ทำให้เกิดความยากลำบากพอสมควรในการเริ่มต้นชีวิตใหม่ แต่ปัจจุบันชาวบ้านสามารถเผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วพร้อมกับปรับตัวเพื่อดำเนินชีวิตต่อไปอย่างเข้มแข็ง

4.1 ผลกระทบที่เกิดขึ้นกับชุมชนป้อมมหากาฬจากการถูกไล่อื้อ

4.1.1 ด้านพื้นที่

ผลกระทบแรกที่เกิดขึ้นคือ การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ จากที่อยู่อาศัยเป็นสวนสาธารณะ ชุมชนป้อมมหากาฬ เดิมมีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 4 ไร่ 300 ตารางวา ใน พ.ศ. 2559 มีบ้านเรือนทั้งหมด 64 หลัง ประชากรประมาณ 300 คน ชุมชนแห่งนี้เป็นที่อยู่อาศัยเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ แต่เดิมมีข้าราชการบริพารมาสร้างบ้านเรือนพักอาศัยอยู่บริเวณนอกกำแพงพระนคร โดยพื้นที่ดังกล่าวมีความเป็นมาความสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จนกระทั่งในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ รัฐบาลมีแนวคิดจะจัดสร้างสวนสาธารณะพร้อมกับเริ่มดำเนินการจัดซื้อที่ดินภายในชุมชน ถือเป็นจุดเริ่มต้นการเปลี่ยนแปลงจากพื้นที่ชุมชนโบราณสมัยต้นรัตนโกสินทร์สู่พื้นที่สวนสาธารณะและแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม เพื่อให้นักท่องเที่ยวได้เข้ามาชื่นชมความสวยงามของเมืองนับแต่นั้นเป็นต้นมา

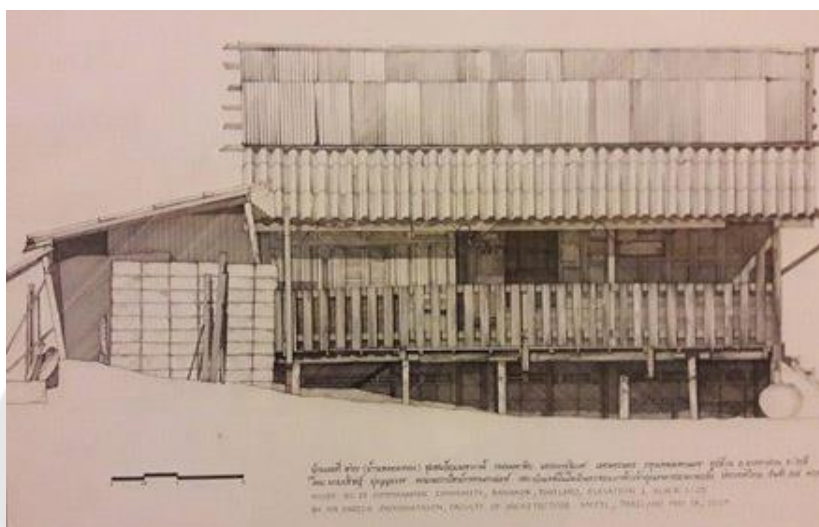
การเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬ เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตามบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 4 พื้นที่ชุมชนเกิดการขยายตัวเนื่องจากตั้งอยู่ใกล้กับเจดีย์ภูเขาทอง วัดสระเกศ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของพระนครในขณะนั้น ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 พื้นที่ชุมชนถูกปิดล้อมด้วยกำแพง คลอง และถนน เนื่องจากการตัดถนนราชดำเนินผ่านพื้นที่ชุมชนส่งผลให้พื้นที่ชุมชนไม่ได้ตั้งอยู่ชานพระนครอีกต่อไป การเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่ดังกล่าวยังคงไว้ซึ่งการมีตัวตนของชุมชน แต่ต่อมารัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีแนวคิดจะจัดสร้างสวนสาธารณะบนพื้นที่ชุมชน จนกระทั่งดำเนินการสำเร็จโดยกรุงเทพมหานครใน พ.ศ. 2561 พื้นที่ที่เคยเป็นที่ตั้งของชุมชนป้อมมหากาฬมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นถูกนำไปจัดสร้างสวนสาธารณะแห่งใหม่ของกรุงเทพมหานคร ส่งผลให้บ้านเรือนของชาวบ้านที่มีอายุเก่าแก่อันเนื่องมาตั้งแต่ก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งควรแก่การอนุรักษ์ไว้ถูกรื้อถอนออกไป

พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬเคยเป็นชุมชนชานพระนครมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ก่อนที่ บ้านเมืองจะขยายตัวออกไปตามแนวถนนที่ตัดใหม่และการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ความเก่าแก่ของชุมชนทำให้ชุมชนป้อมมหากาฬมีวัฒนธรรมที่โดดเด่นในหลายด้าน ทั้งด้านวิถีชีวิต ศิลปวัฒนธรรม และด้านสถาปัตยกรรมอันทรงคุณค่า ดังปรากฏบ้านไม้โบราณจำนวนหลายหลัง อันแสดงถึงประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่เก่าแก่ของชุมชน ซึ่งก่อนการรื้อถอนบ้านไม้โบราณในชุมชนป้อมมหากาฬได้มีการจำแนกบ้านไม้โบราณโดยใช้วิธีการเก็บข้อมูลจริงในพื้นที่ มีการสำรวจรังวัด คือ การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเรียกว่า VERNADOC (Vernacular Architecture Documentation) โดยมีผู้ช่วยศาสตราจารย์สุดจิต (เศวตจินดา) สนั่นไหว อาจารย์ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต เป็นผู้ก่อตั้งค่าย MAHAKAN VERNADOC ที่มีเป้าหมายในการอนุรักษ์และพัฒนาย่านชุมชนเก่าอย่างมีส่วนร่วม โดยมีลักษณะเป็นกลุ่มอาสาสมัคร ซึ่งมีทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ลงพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬเป็นเวลา 2 สัปดาห์ จากการสำรวจพบว่าบ้านไม้โบราณในชุมชนป้อมมหากาฬมีคุณค่าทั้ง 5 ด้าน ได้แก่ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี สถาปัตยกรรมและผังเมือง สังคมและวิถีชีวิต และด้านวิชาการ มีจำนวน 24 หลัง ประกอบด้วย

- บ้านไม้โบราณเรือนไทยเดิมใต้ถุนสูง สร้างขึ้นสมัยก่อนรัชกาลที่ 5 จำนวน 2 หลัง ได้แก่ บ้านเลขที่ 97 และเลขที่ 99
- บ้านไม้โบราณเรือนไทยอิทธิพลตะวันตก สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 7 จำนวน 14 หลัง ได้แก่ บ้านเลขที่ 75 เลขที่ 89 เลขที่ 91 เลขที่ 93 เลขที่ 95 เลขที่ 109

เลขที่ 111 เลขที่ 119 เลขที่ 121 เลขที่ 123 เลขที่ 125 เลขที่ 127 เลขที่ 127/1 และเลขที่ 129

- บ้านครึ่งปูนครึ่งไม้ร่วมสมัย สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 9 จำนวน 8 หลังคาเรือน ได้แก่ บ้านเลขที่ 63 เลขที่ 107 เลขที่ 107/4 เลขที่ 107/3 เลขที่ 113 เลขที่ 155 เลขที่ 157 และเลขที่ 179¹¹¹

ภาพประกอบ 6 บ้านเลขที่ 97 บ้านไม้โบราณเรือนไทยเดิมได้ถูกลง สมัยก่อนรัชกาลที่ 5
ที่มา : ญัฐดนัย ไหมซ้อ. (2560). MAHAKAN VERNADOC จากเส้นสายสู่เป้าหมาย
อนุรักษ์บ้านเก่า 'ป้อมมหากาฬ'. (ออนไลน์).

¹¹¹ ญัฐดนัย ไหมซ้อ. (2560). MAHAKAN VERNADOC จากเส้นสายสู่เป้าหมาย อนุรักษ์บ้านเก่า 'ป้อมมหากาฬ'. (ออนไลน์).

ภาพประกอบ 7 บ้านเลขที่ 125 บ้านไม้โบราณเรือไทยอิทธิพลตะวันตก สมัยรัชกาลที่ 5 - 7

ที่มา : ณัฐดนัย ใหม่ซ้อน. (2560). MAHAKAN VERNADOC จากเส้นสายสู่เป้าหมาย
อนุรักษ์บ้านเก่า 'ป้อมมหากาฬ'. (ออนไลน์).

ในระยะแรกมีการจัดประชุมเพื่อหาข้อตกลงในการอนุรักษ์บ้านไม้โบราณ โดยที่ประชุมมีมติให้อนุรักษ์บ้านในชุมชนไว้จำนวน 18 หลัง แต่ภายหลัมนายยุทธพันธ์ มีชัย เลขาธิการ กรุงเทพมหานคร ระบุว่าไม่สามารถเก็บบ้านไว้ได้ทุกหลัง โดยกรุงเทพมหานครจะกำหนดให้บ้านจำนวนหนึ่งเป็นบ้านที่ได้รับการอนุรักษ์ไว้ในพื้นที่แต่ส่วนที่เหลือต้องรื้อถอน ส่วนชาวบ้านต้องย้ายออกจากพื้นที่ภายในระยะเวลาที่กำหนด ข้อกำหนดดังกล่าวได้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนที่ร่วมกันต่อสู้มาอย่างยาวนานเริ่มสั่นคลอนและเกิดการแบ่งแยกเป็นสองกลุ่มในที่สุด¹¹² เนื่องจากชาวบ้านบางส่วนไม่พอใจผลการตัดสินใจที่กรุงเทพมหานครจะเลือกอนุรักษ์บ้านไม้โบราณเพียงบางส่วนไว้ในชุมชน ซึ่งถือเป็นหนึ่งในสาเหตุที่ทำให้การต่อสู้เพื่อปกป้องชุมชนป้อมมหากาฬที่ดำเนินมายาวนานถึง 25 ปีสิ้นสุดลง ภายหลัชาวบ้านจึงหันมาให้ความร่วมมือกับทางกรุงเทพมหานครและยินยอมที่จะออกจากพื้นที่ ทำให้ท้ายที่สุดแล้ว แนวคิดการอนุรักษ์บ้านไม้โบราณในพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬไม่ประสบความสำเร็จ ชาวบ้านบางส่วนไม่เห็นด้วยกับผลการตัดสินใจดังกล่าว บ้านไม้ทั้งหมดจึงถูกรื้อถอนออกไปและจัดสร้างเป็นส่วนสาธารณะป้อมมหากาฬ

¹¹² ประชาไท. (2561). อลาชุมชนป้อมมหากาฬ: ชุมชนเก่าแก่ได้เกินไปในยุคที่แต่งชุดไทยก็ฟินแล้ว. (ออนไลน์).

การรื้อถอนบ้านไม้โบราณในชุมชนป้อมมหากาฬดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง เริ่มจากการรื้อถอนบ้านเลขที่ 99 ซึ่งสร้างขึ้นก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 บ้านหลังนี้เป็นของนางอุไรวัลย์ อึ้งภากรณ์ ตั้งอยู่กลางลานชุมชน ซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์ของชุมชน เป็นพื้นที่กิจกรรมและจุดศูนย์กลางของชุมชน อีกทั้งยังเป็นพิพิธภัณฑ์ของชุมชนที่ชาวบ้านร่วมกันจัดทำขึ้นด้วย โดยวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2561 เวลาประมาณ 10.00 เจ้าหน้าที่พร้อมด้วยชาวบ้านพร้อมใจกันเข้ารื้อบ้านเลขที่ 99¹¹³ ในชุมชนป้อมมหากาฬ โดยนางจันทร์ (นามสมมติ) ซึ่งเป็นผู้พักอาศัยที่อยู่ภายในบ้านหลังนี้ได้กล่าวว่า

“อยู่บ้านหลังนี้มาเป็นระยะเวลากว่า 40 ปี ก็รู้สึกใจหายที่วันนี้จะต้องมารื้อบ้านที่เคยอาศัยอยู่ แต่เพื่อส่วนรวมและจะมอบพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬนี้ ให้ทำเป็นสถานที่สาธารณะเพื่อประโยชน์ของทุกคน และก็ยินยอมโดยไม่มีใครมาบังคับในการรื้อถอนบ้านในครั้งนี้ ...การต่อสู้ของพวกเขา มันใกล้จะถึงจุดสิ้นสุดแล้ว ทำไมพวกเราไม่ทำความดีเพื่อประเทศชาติและเพื่อสาธารณะของประเทศบ้าง การที่ย้ายตัวเองออกจากในพื้นที่ป้อมมหากาฬ ได้รับความร่วมมือจากเจ้าหน้าที่กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายในกรุงเทพมหานคร (กอ.รมน.กทม.) จัดการหาสถานที่พักให้ใหม่เป็นอย่างดี รู้สึกสบายใจที่วันนี้ได้ทำอะไรเพื่อแผ่นดินนี้บ้าง”¹¹⁴

ภาพประกอบ 8 บ้านเลขที่ 99 ในชุมชนป้อมมหากาฬ ขณะที่เจ้าหน้าที่และชาวบ้านกำลังรื้อถอน
ที่มา : เวิร์คพอยท์ นิวส์. (2561). รื้อแล้วบ้านเลขที่ 99 ‘แลนด์มาร์ก’ ชุมชนป้อมมหากาฬ.
(ออนไลน์).

¹¹³ เวิร์คพอยท์ นิวส์. (2561). รื้อแล้วบ้านเลขที่ 99 ‘แลนด์มาร์ก’ ชุมชนป้อมมหากาฬ. (ออนไลน์).

¹¹⁴ จันทร์ (นามสมมุติ). (2561, 8 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์โดย ไทยแลนด์รีพอร์ท. อ้างใน ไทยแลนด์รีพอร์ท. (2561). เจ้าของบ้านเต็มใจรื้อถอนบ้านเลขที่ 99 ภายในชุมชนป้อมมหากาฬ เพื่อคืนพื้นที่ให้กับคนกรุงเทพมหานคร. (ออนไลน์).

นอกจากบ้านไม้โบราณเลขที่ 99 แล้ว ยังมีบ้านไม้โบราณอีกหลายหลังที่มีความเป็นมาอยู่คู่กับชุมชนป้อมมหากาฬได้ถูกรื้อถอนออกจากพื้นที่ เช่น บ้านเลขที่ 97 ซึ่งเจ้าของบ้านคนแรกคือ หมื่นศักดิ์แสนยากร ลักษณะโดยรวมเป็นบ้านทรงไทยหลังคาทรงสูง และยกใต้ถุนสูงในแบบฉบับมาตรฐานของเรือนไทยเดิมแบบภาคกลางที่พบมากในอดีต ก่อสร้างด้วยไม้ทั้งหลัง หน้าจั่วทำเป็นแบบที่เรียกว่า จั่วใบปรีอ ฝาเป็นฝาฉลุพักทั้งหมด และจากการสำรวจโดยรอบอาคารก็พบว่าเรือนไทยหลังนี้เป็นเรือนไทยที่มีสัดส่วนสวยงามหลังหนึ่ง อีกหลังคือบ้านเลขที่ 123 ซึ่งเป็นภาพสะท้อนอย่างดีของบ้านเรือนที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อเนื่องมาจนถึงรัชกาลที่ 6 บ้านหลังนี้เป็นบ้านไม้ 2 ชั้นหลังคาทรงจั่ว มุมหลังคาไม่สูงชันเท่าเรือนทรงไทยแบบหลังแรก ชายคาก็ไม่ยื่นออกมายาวมาก ซึ่งเมื่อพิจารณาจากรูปลักษณะภายนอก ตลอดจนรายละเอียดบางส่วนแสดงให้เห็นว่าเป็นบ้านที่ปลูกขึ้นในแบบที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 5¹¹⁵ ซึ่งการรื้อถอนบ้านไม้โบราณออกจากพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ ถือเป็นการเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่จากการเป็นชุมชนชาวพระนครที่มีความเป็นมาสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น มาเป็นสวนสาธารณะแห่งใหม่ ที่มีพื้นที่สีเขียวเป็นบริเวณกว้างเพื่อเปิดให้ประชาชนทั่วไปเข้ามาใช้บริการ ทั้งนี้ ยังเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่รองรับนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่เข้ามาเที่ยวชมความสวยงามของเมืองอีกด้วย

สวนสาธารณะป้อมมหากาฬ

หลังจากการได้รื้อชุมชนที่ดำเนินการต่อเนื่องมาเป็นระยะเวลา 26 ปี ได้สิ้นสุดลงใน พ.ศ. 2561 กรุงเทพมหานครและหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องจึงได้ดำเนินการตามแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์เพื่อปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์ของชุมชนป้อมมหากาฬให้เป็นสวนสาธารณะสำหรับการพักผ่อนของนักท่องเที่ยวภายในเกาะรัตนโกสินทร์ โดยในวันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ. 2561 เวลา 17.00 น. พล.ต.อ.อัศวิน ขวัญเมือง ผู้ว่ากรุงเทพมหานครได้เดินทางมาเปิดสวนสาธารณะป้อมมหากาฬอย่างเป็นทางการ พร้อมกับให้สัมภาษณ์กับผู้สื่อข่าวโดยให้เหตุผลในเรื่องการอนุรักษ์โบราณสถานป้อมมหากาฬและการจัดสร้างสวนสาธารณะ ว่า

“...ที่ต้องการอนุรักษ์ตรงนี้ เพราะ 14 บ่อ เหลือเพียง 2 บ่อ คือป้อมมหากาฬและบ่อพระสุเมรุ เด็กรุ่นหลังจะได้รู้และเห็นชัดเจนที่สุดว่าที่นี่เป็นบ่อ มีกำแพงเมือง มีช่องสำหรับวางอาวุธปืนใหญ่ ความชัดเจนมันอยู่ตรงนี้ เพราะฉะนั้นถ้าเราอนุรักษ์ตรงนี้ไว้ได้มันก็จะสวยงาม ต้องขอขอบคุณชาวชุมชนป้อมมหากาฬ ผู้ที่เคยปกป้องและหวงแหนพื้นที่นี้ไว้ เราจะคงไว้ทุกอย่าง โดยจะจัดทำเป็นที่ศึกษาต่างๆ ต่อไปอาคารพระยาญาณประกาศที่อยู่บริเวณหลังบ่อฯ จะทำเป็น

¹¹⁵ ศูนย์ข้อมูลเกาะรัตนโกสินทร์. (2563). ชุมชนป้อมมหากาฬ. (ออนไลน์).

อาคารที่บอกประวัติตั้งแต่ย้ายจากกรุงธนบุรีมากรุงรัตนโกสินทร์ว่าเป็นอย่างไร ให้คนเข้ามาดูมาชม และมาเดินออกกำลังกายและศึกษาหาความรู้ นอกจากสวนสาธารณะแห่งนี้จะสวยงามแล้วยังมีความปลอดภัย เนื่องจากมีแสงไฟส่องสว่างตลอด และหลังจาก 3 ทุ่มแล้ว เราจะไม่อนุญาตให้คนเข้ามา มีเวรยามเฝ้าตลอด 24 ชั่วโมง ในอนาคตจะติดกล้องวงจรปิดทั้งหมด...”¹¹⁶

สวนสาธารณะป้อมมหากาฬมีพื้นที่ทั้งหมด 4 ไร่ 3 งาน 59.35 ตารางวา รูปแบบของการปรับปรุงภูมิทัศน์พื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬมีจุดประสงค์เพื่อเปิดมุมมองด้านโบราณสถานประเภทป้อมและกำแพงให้โดดเด่นสง่างาม ขณะที่สภาพแวดล้อมโดยรอบจะเป็นพื้นที่เพื่อพักผ่อนหย่อนใจและศึกษาหาความรู้ทางประวัติศาสตร์¹¹⁷ โดยส่วนประกอบที่สำคัญในพื้นที่สวนสาธารณะป้อมมหากาฬมีอยู่ 4 ส่วน ได้แก่

ส่วนที่ 1 บริเวณสวนหย่อมและทางเดิน บริเวณดังกล่าวได้รับการออกแบบให้เป็นพื้นที่สีเขียวสำหรับรองรับการประกอบกิจกรรมของประชาชน เช่น นั่งเล่น แอโรบิก และโยคะ เป็นต้น โดยการปูพื้นหญ้าเต็มบริเวณและมีต้นไม้ใหญ่ให้ความร่มรื่น ซึ่งต้นไม้ดังกล่าวเป็นต้นไม้โบราณที่อยู่คู่กับพื้นที่บริเวณชุมชนป้อมมหากาฬ ปัจจุบันที่มีอายุมากกว่า 100 ปี มีจำนวนทั้งหมด 18 ต้น นอกจากนี้ยังมีโต๊ะและเก้าอี้จัดเตรียมไว้สำหรับให้ประชาชนนั่งเล่นพักผ่อนตามอัธยาศัย ซึ่งสวนหย่อมที่จัดขึ้นนี้จะสลับกับทางเดินเท้าพื้นคอนกรีตสีดำ พื้นที่ส่วนนี้มีจุดประสงค์เพื่อให้ประชาชนเข้ามาเดินออกกำลังกายและปั่นจักรยานรอบบริเวณสวนสาธารณะได้อย่างสะดวก

ส่วนที่ 2 บ้ายแสดงประวัติชุมชนป้อมมหากาฬ บ้ายดังกล่าวตั้งอยู่บริเวณสวนหย่อมด้านตะวันออกของป้อมมหากาฬ ซึ่งเป็นบริเวณที่เคยเป็นที่ตั้งของชุมชนป้อมมหากาฬ บ้ายดังกล่าวมีจำนวนทั้งหมด 4 บ้าย แสดงประวัติความเป็นมาและเอกลักษณ์ของชุมชนป้อมมหากาฬ ได้แก่ ตรอกถ่าน เนื่องจากพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬมีคลองโ่งอ่าง เคยเป็นท่าเรือที่มีเรือหัวเดียวจากหัวเมืองภาคกลางขนถ่านมาค้าขายบริเวณนี้ ตรอกนกเขา ชุมชนป้อมมหากาฬมีงานหัตถศิลป์ที่เป็นเอกลักษณ์และสร้างรายได้ให้กับชุมชนเป็นอย่างมากนั้นคือการทำกรงนกเขา ตรอกพระยาเพชรปानी (ตรอกลิเก) ชุมชนป้อมมหากาฬเคยเป็นที่ตั้งของวิกลิเกของพระยาเพชรปानी (ตรี) ที่ถือได้ว่าเป็นต้นกำเนิดลิเกในสมัยรัตนโกสินทร์ บรมบรรพต (ภูเขาทอง) ตั้งอยู่ในวัดสระเกศซึ่งเป็นวัดที่สำคัญที่ตั้งอยู่ใกล้กับชุมชนทางทิศตะวันออก ซึ่งพื้นที่สวนสาธารณะป้อม

¹¹⁶ อัครวิน ขวัญเมือง. (2561, 24 กรกฎาคม). สัมภาษณ์โดย สำนักข่าวพีพีทีวี. อ้างใน พีพีทีวี. (2561). “ป้อมมหากาฬ” สวนสาธารณะแห่งใหม่ย่านพระนคร. (ออนไลน์).

¹¹⁷ แหล่งเดิม.

มหากาฬเป็นจุดที่เมื่อมองไปยังเจดีย์ภูเขาทองแล้วจะสวยงามมาก นอกจากนี้ การจัดงานภูเขาทองในสมัยรัชกาลที่ 4 ยังส่งผลให้ชุมชนบ่อมหากาฬขยายตัวอีกอีกด้วย

ส่วนที่ 3 อาคารพระยาญาณประกาศ เป็นอาคารเก่าแก่มีลักษณะเป็นอาคารชั้นเดียวที่ได้รับอิทธิกรสร้างมาจากตะวันตกสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 ปัจจุบันอาคารหลังนี้อยู่ในระหว่างการศึกษาเลือกกรรมวิธีการบูรณะจากกรมศิลปากร ซึ่งคาดว่าจะจัดทำเป็นพิพิธภัณฑ์ขนาดเล็กเพื่อให้ประชาชนเข้ามาศึกษาหาความรู้

ส่วนที่ 4 แนวกำแพงเมืองและบ่อมหากาฬ ถือเป็นสิ่งก่อสร้างที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์เป็นอย่างมาก โดยปัจจุบันตัวกำแพงเมืองและบ่อมหากาฬได้รับการบูรณะจากกรมศิลปากรเรียบร้อยแล้ว มีการขุดรากกำแพงและทาสีกำแพงใหม่เพื่อให้สวยงาม พร้อมกับประดับไฟตกแต่งให้โดดเด่นในยามค่ำคืน

กรุงเทพมหานครมีความคาดหวังว่าสวนสาธารณะบ่อมหากาฬจะเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจของประชาชนและเป็นสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ จึงมีการจัดระบบเรื่องความปลอดภัยภายในสวนสาธารณะ ทั้งการจัดเวรยามดูแลรักษาความปลอดภัยตลอด 24 ชั่วโมง การติดตั้งไฟฟ้าเพื่อส่องสว่างในยามค่ำคืน และมีบริการห้องน้ำชั่วคราว สวนสาธารณะบ่อมหากาฬเปิดให้บริการทุกวัน ตั้งแต่ 05:00 – 21:00 น. ปัจจุบันมีผู้คนเข้ามาใช้บริการสวนสาธารณะบ่อมหากาฬอย่างต่อเนื่อง กลุ่มผู้ใช้บริการส่วนใหญ่เป็นนักท่องเที่ยวที่เดินทางผ่านไปมา เนื่องจากพื้นที่สวนสาธารณะตั้งอยู่ใกล้กับสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญ เช่น วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร (ภูเขาทอง) วัดราชนัสดารามวรวิหาร ลานพลับพลามหาเจษฎาบดินทร์ และถนนราชดำเนินกลาง ทำให้นักท่องเที่ยวแวะเข้ามาเที่ยวชมสวนสาธารณะเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ ยังมีชาวบ้านที่อยู่บริเวณใกล้เคียงเข้ามาใช้บริการ กลุ่มผู้ใช้บริการมีตั้งแต่เด็กนักเรียนไปจนถึงผู้สูงอายุ โดยเฉพาะคนวัยทำงานที่มักจะแวะเข้ามาเดินเล่นภายในสวนสาธารณะก่อนและหลังเลิกงาน กิจกรรมที่คนส่วนใหญ่ให้ความสนใจ ได้แก่ ปั่นจักรยาน เดิน และวิ่งออกกำลังกาย ส่วนวันเวลาที่คนเข้ามาใช้บริการมากที่สุดคือวันอาทิตย์และวันหยุดนักขัตฤกษ์ ช่วงเวลาเย็นตั้งแต่ 17:00 น. เป็นต้นไป¹¹⁸

ด้านความคิดเห็นของประชาชนในพื้นที่เกี่ยวกับการจัดสร้างสวนสาธารณะบ่อมหากาฬแบ่งออกเป็น 2 ช่วง คือ ก่อนการจัดสร้างสวนสาธารณะบ่อมหากาฬ และ หลังการจัดสร้างสวนสาธารณะบ่อมหากาฬ ก่อนการจัดสร้างสวนสาธารณะบ่อมหากาฬได้มีการสำรวจความ

¹¹⁸ ผู้ดูแลสวนสาธารณะบ่อมหากาฬ. (2561, 3 ธันวาคม). สัมภาษณ์โดย เครือมาศ มารอด ที่สวนสาธารณะบ่อมหากาฬ.

คิดเห็นของชาวชุมชนต่างๆ ที่อาศัยอยู่ในเขตพระนคร แขวงบวรนิเวศ แขวงสำราญราษฎร์ และแขวงบ้านบาตร เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย จำนวน 384 ราย¹¹⁹ เกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถานและจัดสร้างสวนสาธารณะป้อมมหากาฬ โดยผู้คนส่วนใหญ่ที่อยู่อาศัยในบริเวณเขตพระนคร ต่างมีความคิดเห็นตรงกันว่า ป้อมมหากาฬเป็นสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ซึ่งสวยงามและเก่าแก่ควรค่าแก่การรักษาไว้ เนื่องจากป้อมตั้งอยู่ใจกลางเมือง ตั้งอยู่ในย่านถนนราชดำเนินที่มีนักท่องเที่ยวผ่านไปมาเสมอจึงเป็นสิ่งดึงดูดนักท่องเที่ยวต่างชาติ จึงไม่ควรปลูกสร้างอาคารสูงหรือสิ่งปลูกสร้างที่ไม่เหมาะสมบริเวณรอบข้างซึ่งจะทำให้ป้อมมหากาฬด้อยความสวยงามลง โดยประชาชนจำนวนเกือบครึ่งจากการสำรวจ (ร้อยละ 44) กล่าวว่าสภาพแวดล้อมของชุมชนป้อมมหากาฬก่อนกรุงเทพมหานครเข้ามาใช้พื้นที่เพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะ มีร้านค้าแผงลอยและที่อยู่อาศัยตั้งอยู่ภายในบริเวณ ย่อมก่อให้เกิดความสกปรกและขาดความเป็นระเบียบเรียบร้อย ดังนั้น คนส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ในชุมชนใกล้เคียงจึงมีความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดสภาพแวดล้อมบริเวณป้อมมหากาฬ คือ ร้อยละ 62.8 เห็นว่าควรจัดสร้างสวนสาธารณะในบริเวณป้อมมหากาฬเพื่อเป็นการอนุรักษ์โบราณสถานและเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจแก่ประชาชนในพื้นที่ และควรเพิ่มพื้นที่โล่งว่างใกล้ป้อมมหากาฬ เนื่องจากเพิ่มพื้นที่โล่งว่างจะทำให้โบราณสถานมีความเด่นและสวยงามมากขึ้น โดยคนส่วนใหญ่ร้อยละ 92.4 เห็นด้วยกับการจัดสภาพแวดล้อมในบริเวณป้อมมหากาฬโดยการรื้อสิ่งปลูกสร้างที่ไม่เหมาะสมออกไปจะทำให้แม่น้ำลำคลองในบริเวณสะอาดขึ้นและมีการปรับปรุงทัศนียภาพด้วยการปลูกต้นไม้รอบบริเวณป้อมมหากาฬเพื่อทำให้เกิดความร่มเย็นและช่วยดูดซับฝุ่นละอองควันพิษจากการจราจรได้ ซึ่งหน่วยงานที่ประชาชนมีความคิดเห็นว่ามีความเหมาะสมในการอนุรักษ์โบราณสถาน รวมถึงสภาพแวดล้อมโดยรอบโบราณสถานคือหน่วยงานของรัฐซึ่งมีหน้าที่ดูแลป้อมมหากาฬเท่านั้น¹²⁰ ผลการสำรวจดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าประชาชนส่วนใหญ่ยังคงให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์เฉพาะโบราณสถานที่ได้รับการขึ้นทะเบียนจากกรมศิลปากรให้เป็นมรดกของชาติ ได้แก่ ป้อมมหากาฬ กำแพงเมือง โลหะปราสาท และวัดราชนัสดารามวรวิหาร ซึ่งเป็นโบราณสถานที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 แต่ไม่ตระหนักถึงคุณค่าของสถาปัตยกรรมบ้านไม้โบราณของชุมชนที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์และสามารถถ่ายทอดวิถีชีวิตชุมชนชานพระนครแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะคนส่วนใหญ่ไม่ทราบประวัติความเป็นมาและความสำคัญของชุมชนอย่างแท้จริง และมี

¹¹⁹ จีราวรรณ พิเศษสกุลกิจ. (2534). *ความคิดเห็นของประชาชนที่มีต่อการจัดสภาพแวดล้อมบริเวณโบราณสถาน : ศึกษากรณีป้อมมหากาฬ จังหวัดกรุงเทพมหานคร*. หน้า 49.

¹²⁰ แหล่งเดิม. หน้า 56 – 74.

ความเข้าใจว่าชุมชนบุกรุกที่โบราณสถาน จึงเห็นด้วยกับแนวคิดการรื้อย้ายชุมชนเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะ ดังคำกล่าวของศาสตราจารย์ ดร.ชาติรี ประกิตนันทการ ที่ว่า

“...กรณีบ่อมฯ มันเกิดจากความเข้าใจผิดๆ ของคนทั่วไป ที่มีมุมมองว่าคนพวกนี้เป็นผู้บุกรุกพื้นที่สาธารณะ แต่ความจริงแล้วคุณต้องมองกรณีนี้ให้ต่างไปจากกรณีบุกรุกอื่นๆ เพราะชุมชนบ่อมฯ เป็นพื้นที่ที่มีโฉนดมาตั้งแต่รัชกาลที่ 5 – 6 ทุกคนมีกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของโดยสมบูรณ์ แต่เนื่องจากเป็นไฉนเดียวของคณะกรรมการกรุงรัตนโกสินทร์ เขาอยากจะทำสวนสาธารณะในพื้นที่กรุงเทพฯ แล้วจึงไปเล็งว่าพื้นที่นี้ควรได้รับการปรับปรุงและมองว่าพื้นที่นี้เป็นเหมือนชุมชนแออัด...”¹²¹

แม้ว่าผลการสำรวจชาวชุมชนที่อาศัยอยู่ในเขตพระนครส่วนใหญ่ จะมีความเห็นด้วยกับโครงการอนุรักษ์โบราณสถานบ่อมมหากาฬโดยจัดสร้างเป็นสวนสาธารณะเพื่อเพิ่มพื้นที่สีเขียวที่ร่มรื่นให้กับประชาชนในพื้นที่ แต่หลังจากการเปิดสวนสาธารณะอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ. 2561 สวนสาธารณะบ่อมมหากาฬได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากคนในสังคมเกี่ยวกับความไม่เหมาะสมของสถานที่ รวมทั้งความปลอดภัยภายในสวนสาธารณะ กล่าวคือพื้นที่บริเวณบ่อมมหากาฬที่มีกำแพงขนาดใหญ่ล้อมรอบ ทำให้เกิดเป็นพื้นที่เสี่ยงอันตรายต่อการเกิดปัญหาอาชญากรรมในยามค่ำคืน และกลายเป็นแหล่งมั่วสุมของกลุ่มวัยรุ่นที่ติดยาเสพติด แม้จะมีเวรยามดูแลรักษาความปลอดภัยแต่ก็อาจไม่เพียงพอ นอกจากนี้ ยังขาดกิจกรรมที่จะมารองรับให้คนทุกเพศทุกวัยมาใช้สวนสาธารณะมากขึ้น รวมถึงยังขาดคุณภาพด้านการก่อสร้างที่จะตอบสนองการใช้งานที่ดี ลานกิจกรรมโล่งของสวนสาธารณะยังขาดอุปกรณ์ในการออกกำลังกาย โต๊ะ เก้าอี้ และสิ่งอำนวยความสะดวกอื่นๆ อีกจำนวนมาก ทำให้สวนสาธารณะแห่งนี้ไม่เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนเท่าที่ควร¹²²

การวิพากษ์วิจารณ์ถึงความไม่เหมาะสมของสวนสาธารณะบ่อมมหากาฬได้แสดงให้เห็นถึงข้อบกพร่องของสวนสาธารณะที่จัดทำขึ้นโดยคำนึงถึงความสะดวกสบายของพื้นที่มากกว่าประโยชน์ใช้สอยของประชาชน ซึ่งจากข้อวิจารณ์ดังกล่าวและการจัดรูปแบบของสวนสาธารณะที่ยังไม่ตอบสนองต่อการใช้งานจริง จึงอาจกล่าวได้ว่ากรุงเทพมหานครรวมทั้งภาครัฐได้ให้ความสำคัญกับบ่อมมหากาฬในฐานะที่เป็นโบราณสถานมากกว่าการเป็นสวนสาธารณะ หรือไม่สามารถจัดการใช้งานพื้นที่สวนสาธารณะที่อยู่ในเขตพื้นที่โบราณสถานได้อย่างเหมาะสม เพราะภาครัฐมองว่าบ่อมมหากาฬเป็นโบราณสถานที่สำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ และบริเวณบ่อมมหากาฬ

¹²¹ บำและสวน. (2562). ย่านเก่า...ทำไมเราไม่เลือกเก็บ? – ย้อนมองกรณี ชุมชนบ่อมมหากาฬ กับ รศ.ชาติรี ประกิตนันทการ. (ออนไลน์).

¹²² เฟรน ออฟ เดอะ ริเวอร์. (2561). ถอดบทเรียนสวนบ่อมมหากาฬ. (ออนไลน์).

ตั้งอยู่บนถนนราชดำเนินซึ่งเป็นถนนสายสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความคิดวิไลซ์ของประเทศ ดังนั้นจุดประสงค์ในการอนุรักษ์พื้นที่ป้อมมหากาฬของกรุงเทพมหานครจึงเป็นไปเพื่อจัดระเบียบพื้นที่ดังกล่าวให้สวยงามและสะอาด เป็นสง่าแก่กรุงเทพฯ จึงเห็นได้ชัดว่าจุดมุ่งหมายหลักของกรุงเทพมหานครในการปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์บริเวณป้อมมหากาฬให้เป็นสวนสาธารณะนั้นไม่ใช่เพื่อประโยชน์ใช้สอยของประชาชนอย่างแท้จริง แต่เป็นไปเพื่อต้องการให้พื้นที่ดังกล่าวสวยงามและมีระเบียบ โดยหมายรวมถึงการได้รู้ชุมชนป้อมมหากาฬซึ่งขณะนั้นเป็นชุมชนแออัดหรือสลัมในมุมมองของรัฐบาลนั่นเอง

กล่าวโดยสรุปคือ หลังจากกรุงเทพมหานครดำเนินการรื้อถอนชุมชนป้อมมหากาฬออกจากพื้นที่เพื่อสร้างสวนสาธารณะที่เป็นของส่วนรวมนั้น แสดงให้เห็นถึงผลสำเร็จของภาครัฐที่บรรลุวัตถุประสงค์หลักที่ตั้งไว้เริ่มแรก คือ เพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานและการจัดระเบียบพื้นที่ป้อมมหากาฬให้สวยงามเพื่อเป็นสถานที่ท่องเที่ยวแห่งใหม่ของกรุงรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามสวนสาธารณะที่สร้างขึ้นนี้ ยังไม่สามารถตอบสนองความต้องการด้านประโยชน์ใช้สอยของประชาชนมากเท่าที่ควร เช่น พื้นที่สวนสาธารณะยังเป็นพื้นที่โล่งกว้าง ต้นไม้ที่สร้างความร่มรื่นยังมีน้อย และแสงสว่างยังไม่เพียงพอทำให้เป็นจุดอับที่ไม่ปลอดภัย ส่งผลประชาชนหลีกเลี่ยงมาใช้บริการสวนสาธารณะในตอนกลางวัน ดังนั้น ควรมีการปรับปรุงพื้นที่ให้ร่มรื่นโดยการปลูกต้นไม้และการตกแต่งสวนหย่อมที่สร้างบรรยากาศเย็นสดชื่นให้กับผู้ที่มาพักผ่อน นอกจากนี้ ควรจัดลานกิจกรรมหรือพื้นที่ใช้สอยที่สามารถประกอบกิจกรรมได้หลากหลาย เพื่อให้คนในชุมชนหรือประชาชนมาทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน เพื่อตอบสนองต่อประโยชน์ใช้สอยของประชาชนไปพร้อมๆ กับประโยชน์ด้านการท่องเที่ยว

ภาพประกอบ 9 สวนสาธารณะป้อมมหากาฬ

ที่มา : นายธนภัทร จังพานิช

4.1.2 ด้านวิถีชีวิต

หลังจากการไล่อพยพชุมชนป้อมมหากาฬเสร็จสมบูรณ์ในวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2561 ผลกระทบหลักที่เกิดขึ้นตามมาหลังจากการไล่อพยพชุมชนป้อมมหากาฬมีอยู่สองประการ คือ วิถีชีวิตและอาชีพ กล่าวได้ว่าชุมชนป้อมมหากาฬแม้จะเป็นเพียงชุมชนขนาดเล็ก แต่กลับมีวิถีชีวิตและการประกอบอาชีพที่น่าสนใจเป็นอย่างมาก เมื่อชุมชนถูกรื้อย้ายทำให้วิถีชีวิตดั้งเดิมและการประกอบอาชีพของชาวบ้านได้สูญหายไปด้วย โดยนางสาวสุภาณซ์ ประจวบสุข (ดาว) อดีตชาวบ้านชุมชนป้อมมหากาฬ วัย 56 ปี ได้เล่าถึงวิถีชีวิตหรือกิจวัตรประจำวันที่เคยเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเมื่อย้ายมาอาศัยอยู่ในชุมชนกัลยาณมิตร เขตบางซื่อ กรุงเทพมหานคร ว่า

“...เมื่อสมัยอยู่ในชุมชนป้อมมหากาฬ ชีวิตครอบครัวมีปฏิสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านรอบข้างและคนภายในชุมชน ทุกคนมีความสามัคคีกลมเกลียวกันประดุจญาติพี่น้อง บางวันก็มีการนำข้าวปลาอาหารมานั่งประทานร่วมกัน ณ ลานทำกิจกรรมของชุมชน ช่วงเทศกาลก็จะมีร่วมกันทำบุญตักบาตร อันถือเป็นวัฒนธรรมความเป็นอยู่ของคนภายในชุมชน พี่ดาวพบเห็นภาพเหล่านี้มาจนชินนับตั้งแต่จำความได้... (ทำให้) เราไม่คุ้นเคยกับสภาพความเป็นอยู่ที่นี้ บ้านใหม่ที่ป้อมของ

เราฝนตกหลังคาอาจรั่ว แต่เราก็ยังมีความสุขและเราก็รู้สึกอบอุ่นใจ ซึ่งที่นี้มันน่าจะสบายกว่านะ แต่เราก็ไม่เคยอยู่บ้านปูนไ้ เราที่อยู่แต่บ้านไม้...”¹²³

สภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านหลังย้ายมาอยู่อาศัย ณ ชุมชนกัลยาณมิตร นอกจากจะพบปัญหาด้านวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปแล้ว ยังพบปัญหาเรื่องค่าใช้จ่ายด้านที่อยู่อาศัยเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากชาวบ้านยังไม่มีบ้านเป็นของตนเอง ต้องขอเช่าพื้นที่เพื่ออยู่อาศัย โดยนายพรเทพ บุรณบุรีเดช (แต) อดีตรองประธานชุมชนบ่อมหากาฬ กล่าวว่าเรื่องที่อยู่อาศัยยังเป็นปัญหาหลัก เนื่องจากต้องมีการเช่าบ้านผู้อื่นอยู่ เดือนละ 1,500 บาท หากผู้ปล่อยเช่ามาขอที่ดิน ตนจำเป็นที่จะต้องออกไปหาที่อยู่อื่นใหม่¹²⁴

นอกจากการรื้อย้ายชุมชนบ่อมหากาฬจะส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านแล้ว ยังส่งผลกระทบต่ออาชีพดั้งเดิมอันทรงคุณค่าทางด้านศิลปวัฒนธรรมของชาวบ้านด้วย เช่น อาชีพปั้นเคียวพ้อแก่ฤาษี โดยพระพล เหมรัตน์ ผู้สืบทอดภูมิปัญญาการปั้นเคียวพ้อแก่ฤาษีมาจากนาย กุศล เขยบุพผา ซึ่งเป็นอาจารย์ผู้ฝึกสอนในชุมชน โดยเรียนรู้และลองทำมานานจนเกิดความชำนาญ จนสามารถสร้างชื่อเสียงให้กับชุมชนได้ ซึ่งตลาดที่รับซื้อสำคัญคือตลาดพระวัดราชนัดดาฯ และชาวต่างชาติ นอกจากนี้ ยังมีการเลี้ยงนกเขาชวาและทำกรงนกแบบโบราณของไพบูลย์ ตูลารักษ์ ซึ่งทำสืบทอดกันมา 3 รุ่น ใช้วิธีการทำด้วยมือ ทั้งการขึ้นทอ การแกะสลักลาย การทาสีและเคลือบสี เป็นต้น กรงนกที่ทำขึ้นยังเป็นที่นิยมของลูกค้า ซึ่งในอดีตมีตลาดที่สำคัญคือสนามหลวง ต่อมาตลาดที่รับซื้อสำคัญได้ย้ายไปอยู่ที่สวนจตุจักรแทน ถือได้ว่าชุมชนบ่อมหากาฬเคยเป็นแหล่งขายกรงนกเขาชวาที่ขึ้นชื่อและเป็นที่รู้จักมากที่สุดแห่งหนึ่งในกรุงเทพมหานคร

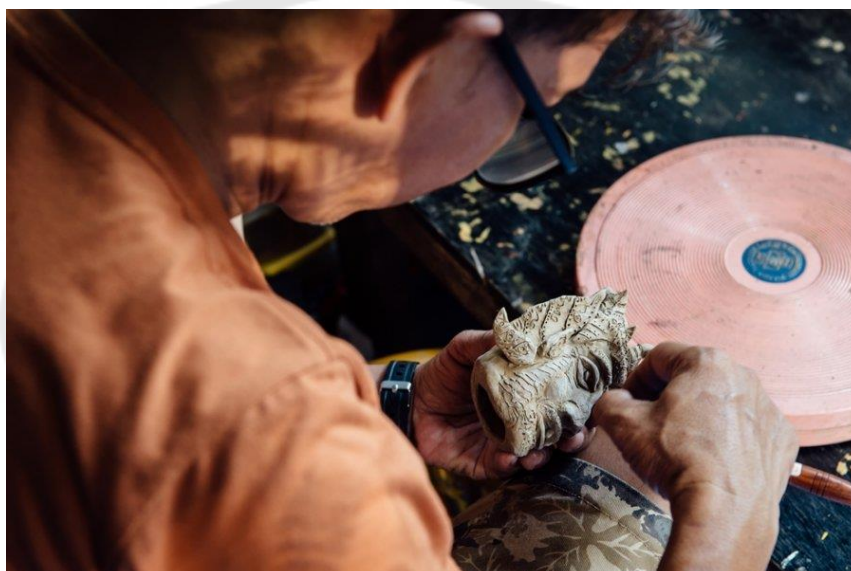
เมื่อชุมชนบ่อมหากาฬถูกรื้อย้ายได้ส่งผลกระทบโดยตรงต่อการคงอยู่ของอาชีพดั้งเดิมเหล่านี้ โดยนายพระพล เหมรัตน์ (เล็ก) กล่าวเกี่ยวกับอาชีพของคนในชุมชนที่กำลังสูญหายว่า

“...ตัวพี่เองสูมาตั้งแต่รุ่นพ่อมาถึงตัวเราเอง จากมีงานทำก็ต้องตกงาน ชีวิตเปลี่ยนแปลงไป ส่วนหนึ่งปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบันคือต้องย้ายรกรากจากชุมชนบ่อมหากาฬ อาชีพที่ทำอยู่เมื่อก่อนหายไปคือช่างปั้นเคียวพ้อแก่ และมีอีกหลายอาชีพที่ขาดหายไปคือการทำ

¹²³ สุภาณัฐ ประจวบสุข. (2561, 7 ตุลาคม). สัมภาษณ์โดย ที่ สหกรณ์เคหสถานกัลยาณมิตร เขตบางซื่อ. อ้างใน บ้านกล้วยออนไลน์. (2561). ชาวชุมชนบ่อมหากาฬกับอดีตที่ยังเฝ้าถวิลหา. (ออนไลน์).

¹²⁴ พรเทพ บุรณบุรีเดช. (2561, 7 ตุลาคม). สัมภาษณ์โดย ภูริช วรรณโนรมณ์. ที่ สหกรณ์เคหสถานกัลยาณมิตร เขตบางซื่อ. อ้างใน บ้านกล้วยออนไลน์. (2561). ชาวชุมชนบ่อมหากาฬกับอดีตที่ยังเฝ้าถวิลหา. (ออนไลน์).

กรรณก ถ้าอยู่ที่นั่นคนทั่วไปจะรู้ว่าชุมชนบ่อมหากาฬเป็นศูนย์กลางของการทำกรรณกใน กทม. เมื่อต่างคนต่างย้ายไปอยู่ที่อื่นทำให้ศิลปวัฒนธรรมการปั้นเศียรพ่อก่และทำกรรณกหายไป กรรณกก็ไม่ได้ทำแล้ว ลูกค้าไม่มา ขายทางอินเทอร์เน็ตก็ไม่ได้ ตอนนี้อาชีพปั้นเศียรพ่อก่อาชีพก็หายไป เมื่อไม่มีคนมาสั่งซื้อก็ต้องหาอาชีพอื่นทำ ตอนนี้ก็ไปรับเสื้อผ้ามือสองมาขายตามตลาดนัดใน กทม. และก็ยังมียี่ห้อยหลายอาชีพที่หายไป ตรงนี้เราปรับตัวไม่ทัน ต้องหาแหล่งค้าขายไม่ทัน ถึงแม้ว่าจะย้ายมาไม่ไกลก็ตาม แต่ที่นี้มีแหล่งค้าขายเจ้าประจำอยู่แล้ว ไม่เหมือนอยู่ในบ่อมหากาฬที่มีทุนในบ่อมอยู่แล้ว นี่คือการวิถีชีวิตที่เราย้ายมาอยู่ที่นี่ มีทั้งโอเคและไม่โอเค แต่สิ่งที่รับได้ก็คือว่าเรา ออกแล้วเรามีบ้านอยู่...”¹²⁵

ภาพประกอบ 10 การปั้นเศียรพ่อก่

ที่มา : ภูริช วรธนโรจน์. (2561). ชาวชุมชนบ่อมหากาฬกับอดีตที่ยังเฝ้าวิถีหา. (ออนไลน์).

ด้านอาชีพหลักโดยทั่วไปของชาวบ้าน คือ รับจ้างและค้าขาย ซึ่งได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงด้านที่อยู่อาศัยเช่นเดียวกัน แม้ว่าชาวบ้านจะได้รับการจัดสวัสดิการด้านที่อยู่อาศัยจากกรุงเทพมหานคร แต่ต้องใช้ระยะเวลาพอสมควรในการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตจากที่เคยอาศัยอยู่ในชุมชนเพื่อให้เข้ากับสภาพแวดล้อมโดยรอบของที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ บางคนต้องตกงานหรือเปลี่ยนสถานที่ทำงาน เปลี่ยนการเดินทาง ซึ่งต้องใช้ระยะเวลาในการเดินทางจากแหล่งอาชีพ

¹²⁵ พิระพล เหมรัตน์. (2561, 15 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย เครือมาศ มารอด ที่ บ้านอิมใจ สำนักงานการประปา แม่จันศรี.

เดิมกับที่อยู่อาศัยใหม่ มีค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น อีกทั้งยังต้องปรับตัวในแหล่งค้าขายแห่งใหม่เพื่อดำรงชีพ นอกจากนี้ การย้ายที่อยู่อาศัยของชาวชุมชนบ่อมหากาฬยังส่งผลกระทบกับการศึกษาของเด็กในชุมชนด้วย โดยชาวบ้านกล่าวว่าเมื่อย้ายไปอยู่อาศัยที่แห่งใหม่ เด็กในชุมชนต้องย้ายโรงเรียนใหม่ ทำให้ได้รับผลกระทบด้านการเดินทางไปโรงเรียนโดยใช้ระยะเวลาและระยะทางที่เพิ่มมากขึ้นไกลมากขึ้น ค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น และเด็กต้องการปรับตัวเข้ากับสังคมเพื่อนใหม่ ทั้งนี้ ทางกรุงเทพมหานครยืนยันกับทางชาวบ้านว่าจะจัดหาสถานศึกษาของภาครัฐที่ใกล้บ้านให้กับเด็กในชุมชนทุกคน โดยนายพรเทพ บุรณบุรีเดช กล่าวเกี่ยวกับผลกระทบด้านอาชีพและการศึกษาของเด็กไว้ว่า

“เรื่องอาชีพกระทบแน่นอน เคยหากินอยู่ใกล้กับบริเวณบ่อมหากาฬ ต้องเดินทางไกลไปที่นั่น อย่างเจ็เฮงที่เคยขายของค้าอยู่ในบ่อม ตอนนี้อยู่ที่นี่ขายของไม่ได้เพราะมีคนขายอยู่แล้วเดี่ยวไปแย่งที่เขา ส่วนตัวพี่เองตงงานแล้วเพราะอาชีพอยู่แถวนั้น ...ส่วนเด็กได้รับผลกระทบมาก เมื่อก่อนเคยขี่รถมอเตอร์ไซด์ไปโรงเรียนได้เพราะอยู่ใกล้โรงเรียนวัดราชชนิตดาราม โรงเรียนวัดราชบพิตร แต่เมื่อมาอยู่ที่นี่ต้องเดินทางไป-กลับกว่า 10 กิโลเมตร”¹²⁶

ความไม่มั่นคงด้านอาชีพ ถือเป็นผลกระทบที่ชาวชุมชนบ่อมหากาฬส่วนใหญ่ยังพบเจออยู่ในปัจจุบัน เห็นได้ชัดจากกรณีของนายพรเทพ บุรณบุรีเดช ที่เคยประกอบอาชีพขับรถจักรยานยนต์รับจ้างและรับจ้างทั่วไป เมื่อย้ายมายังชุมชนแห่งใหม่ ได้พบเจอกับอุปสรรคเรื่องการทำงาน คือ สถานที่ไม่เอื้ออำนวยให้สามารถประกอบอาชีพเดิมได้ ทำให้เกิดด้วยความไม่แน่นอนของรายรับอันเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องใช้จ่ายภายในครัวเรือน ด้วยเหตุนี้ ภรรยาของเขาจึงได้ตัดสินใจแยกทาง และกลับไปใช้ชีวิตอยู่ที่ภูมิลำเนาเดิมในต่างจังหวัด ปัจจุบันนายพรเทพ บุรณบุรีเดช อาศัยอยู่ตามลำพังในห้องแถวหลังเล็กๆ ภายในชุมชนกัลยาณมิตร กับสุนัขสองตัวที่นำมาจากชุมชนบ่อมหากาฬ

4.1.3 ด้านผู้คน

ด้านสภาพจิตใจของชาวชุมชนบ่อมหากาฬ นับเป็นปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นหลังจากการไล่อพยพชาวชุมชนบ่อมหากาฬ เมื่อการต่อสู้สิ้นสุดลงพร้อมกับความพ่ายแพ้ ชาวบ้านจึงตกอยู่ในภาวะเครียดและซึมเศร้า เนื่องจากปัญหาที่รุนแรงจากการย้ายที่อยู่ได้ส่งผลกระทบต่อสภาพจิตใจและร่างกายของชาวบ้านอยู่บ่อยครั้ง เช่น ปัญหาด้านที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ การประกอบอาชีพรวมถึงเกิดความเครียดและวิตกกังวลเกี่ยวกับดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม นอกจากนี้จิตใจของชาวบ้านยังได้รับผลกระทบจากการสูญเสียทั้งบ้านที่เคยอยู่อาศัยมาตั้งแต่เด็กๆ และ

¹²⁶ พรเทพ บุรณบุรีเดช. (2561, 1 พฤศจิกายน). แหล่งเดิม.

สูญเสียความสัมพันธ์ใกล้ชิดและความรักใคร่ปรองดองกันในชุมชน วิถีชีวิตชุมชนหายไป ครั้นยังมีชุมชนบ่อมหากาฬ ชาวบ้านในชุมชนอยู่กับแบบญาติมิตรที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ดังคำบอกเล่าของนายพรเทพ บุรณบุรีเดช ที่ว่า

“...บางครอบครัวอย่างครอบครัวของพี่ก็แตกสลาย เมื่อก่อนมีครอบครัวแต่เมื่อมีการย้ายบ้านมาอยู่ที่นี่ บ้านซึ่งมีขนาดเล็กและคับแคบทำให้แยกทางกัน พี่จึงเหลือตัวคนเดียว ไม่อยากให้คนสัมภาษณ์เพราะตอนนี้ตงงานครอบครัวก็แตกแยก จิตใจยังไม่เข้มแข็งพอ...”¹²⁷

ความกระทบกระเทือนทางด้านจิตใจของคนในชุมชนปรากฏชัดจากการคำบอกเล่าของพระธีรชัย วรปัญญา หรือ พระเกี๋ย ซึ่งเป็นชาวบ้านคนหนึ่งที่เกิดและเติบโตในชุมชนและต่อสู้เพื่อปกป้องชุมชนบ่อมหากาฬมาอย่างยาวนาน เมื่อถูกไล่ออกจากชุมชนจึงเกิดผลกระทบทางด้านจิตใจจนตัดสินใจเข้าสู่ออกบวชเพื่อฟื้นฟูจิตใจให้ดีขึ้น¹²⁸ ซึ่งคนในชุมชนส่วนใหญ่รวมทั้งตัวพระเกี๋ยเองกล่าวว่าชาวบ้านยังคงมีจิตใจที่อ่อนแอและยังคงหวาดวิตถึงวิถีชีวิตในชุมชนบ่อมหากาฬอยู่เสมอ เช่นเดียวกับครอบครัวประจวบสุข ที่ต้องผินทนต์กับที่อยู่อาศัยที่คับแคบลง ซึ่งในบ้านหลังใหม่มีสมาชิกอยู่รวมกันถึง 5 คน หนึ่งในนั้น คือคุณยายเกื้อ ประจวบสุข หญิงชราวัย 80 ปี ผู้ที่ได้สูญเสียสามีคู่ทุกข์คู่ยากไป โดยพี่สาวผู้เป็นหลานสาว เล่าว่าสามีของคุณยายเกื้อเสียชีวิตเพราะตรอมใจเมื่อต้องย้ายออกจากถิ่นที่อยู่อันเป็นบ้านเกิด เนื่องจากอาศัยอยู่ในชุมชนบ่อมหากาฬมาทั้งชีวิต โดยสามีของคุณยายเกื้อเสียชีวิตลงหลังจากย้ายออกจากชุมชนบ่อมหากาฬเพียงสามเดือน¹²⁹

ปัจจุบันชาวชุมชนบ่อมหากาฬยังมีสภาพจิตใจที่อ่อนแออยู่บ้าง แต่ชาวบ้านบอกว่าพร้อมรับมือกับความเปลี่ยนแปลงและแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นอย่างเต็มความสามารถ โดยอดีตผู้นำชุมชนและชาวบ้านได้ร่วมมือกันแสวงหาแนวทางในการดำเนินชีวิตต่อไปอย่างเข้มแข็ง เห็นได้ชัดจากชาวบ้านกลุ่มที่นำโดยนายพีระพล เหมรัตน์ หรือ พี่เล็ก ชาวบ้านกลุ่มแรกที่ยินยอมย้ายออกจากชุมชนบ่อมหากาฬได้ให้ร่วมมือกับกรุงเทพมหานครเป็นอย่างดี ทำให้ได้รับความช่วยเหลือด้านที่อยู่อาศัยโดยย้ายไปอยู่ในที่พักพิงชั่วคราวซึ่งทางกรุงเทพมหานครจัดหาให้ทำให้ไม่ต้องเสียค่าเช่า เสียเพียงค่าน้ำและค่าไฟเท่านั้น นอกจากนี้พื้นที่ที่ย้ายมาอยู่คือ ชุมชนบ้านอิมใจ สำนักงานประปาเขตแมนศรี กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นพื้นที่บริเวณใกล้เคียงกับชุมชนบ่อมหากาฬ (เดิม)

¹²⁷ แหล่งเดิม.

¹²⁸ พระธีรชัย วรปัญญา. (2561, 18 ตุลาคม). สัมภาษณ์โดย เครือมาศ มารอด ที่ วัดมรรณพาราม เขตพระนคร. อ้างใน เครือมาศ มารอด; และ ศิริพร ดาบเพชร. (2563). การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนบ่อมหากาฬ พ.ศ. 2502-2561. การประชุมวิชาการระดับชาติ “มศว วิจัย” ครั้งที่ 13 วันที่ 25-26 มีนาคม 2563 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. หน้า 1182.

¹²⁹ สุภาณัฐ ประจวบสุข. (2561, 7 ตุลาคม). แหล่งเดิม. (ออนไลน์).

ประกอบกับการได้รับความช่วยเหลือจากหน่วยงานของภาครัฐทั้งจากกรุงเทพมหานครเอง และ กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายในของกรุงเทพมหานคร (กอ.รมน.กทม.) ซึ่งเข้ามาดูแลและ จัดระเบียบเรื่องพื้นที่อยู่อาศัยให้กับชุมชน และติดต่อประสานงานระหว่างหน่วยงานราชการกับ ชุมชน ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ปัญหาด้านที่อยู่อาศัยของชาวบ้านกลุ่มนี้ลดลงอย่างเห็นได้ชัด¹³⁰

หลังจากชาวบ้านกลุ่มดังกล่าวย้ายมาอยู่อาศัยที่บ้านอิมใจแล้ว จึงได้รวมตัวกันจัดตั้ง กลุ่มออมทรัพย์ซึ่งปัจจุบันได้พัฒนาเป็นสหกรณ์ชุมชน โดยมีชาวบ้านจำนวน 21 หลังคาเรือน ที่ อาศัยอยู่ที่บ้านอิมใจในจำนวนนี้มีชาวบ้านที่ย้ายไปอยู่กับญาติพี่น้องในจังหวัดนนทบุรี เขตตลิ่งชัน และรามคำแหง ซึ่งมีการติดต่อประสานงานกันอย่างสม่ำเสมอเพื่อเข้าร่วมกลุ่มกันเป็นสหกรณ์ของ ชุมชน ซึ่งในอนาคตชาวบ้านกลุ่มนี้จะดำเนินการเช่าที่ดินของกรมธนารักษ์ บริเวณเกียกกาย เพื่อ สร้างบ้านของตนเองในอนาคต โดยแผนการสร้างบ้านซึ่งจะเป็นชุมชนแห่งใหม่ของชาวบ้านได้เริ่ม ขึ้นโดยได้รับการสนับสนุนด้านงบประมาณในการก่อสร้างจากสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) หรือ พอช. จำนวนครัวเรือนละ 291,421 บาท ซึ่งกำหนดเกณฑ์ในการผ่อนชำระ งบประมาณเดือนละ 1,900 บาท/หลังคาเรือน เป็นระยะเวลา 20 ปี โดยมีเงินอุดหนุนค่า สาธารณูปโภคครัวเรือนละ 45,000 บาท เพื่อใช้ในการทำทางในหมู่บ้านและมีเงินอุดหนุนเพื่อ ช่วยเหลือชาวบ้านอีกครัวเรือนละ 25,000 บาท เพื่อสมทบกับเงินออมทรัพย์ของชุมชน โดย ชาวบ้านจะขอเช่าที่ของกรมธนารักษ์ซึ่งกำหนดสัญญาเช่าเป็นเวลา 30 ปี ค่าเช่า 500 บาท/ปี¹³¹ ต่อมาการจัดสร้างบ้านเริ่มเป็นรูปธรรมมากขึ้น โดยชาวบ้านที่เคยเป็นผู้อาศัยอยู่ที่ชุมชนบ่อ มหากาฬ ได้เริ่มก่อสร้างบ้านและจัดพิธียกเสาเอกเพื่อเป็นสิริมงคลและกำลังใจให้แก่สมาชิกใน ชุมชนแห่งใหม่ บริเวณชุมชนบ้านมั่นคงเกียกกาย ถนนทหาร แขวงถนนนครไชยศรี เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2562 เวลา 08.30 น. โดยมีตัวแทนจาก กอ.รมน. กทม. สำนักส่งเสริมสหกรณ์ กรุงเทพมหานคร พื้นที่เขต 1 สำนักงานกรุงเทพมหานคร สถาบัน พัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) กรมธนารักษ์ รวมทั้งเครือข่ายประชาชนเข้าร่วมด้วย¹³²

นอกจากนี้ ชาวบ้านกลุ่มนี้ยังได้ดำเนินการแก้ไขปัญหาด้านการประกอบอาชีพ ร่วมกับทางกรุงเทพมหานคร โดยกรุงเทพมหานครจะดำเนินการยื่นเรื่องถึงรัฐบาลเพื่อให้รัฐบาล

¹³⁰ แหล่งเดิม.

¹³¹ พีระพล เหมรัตน์. (2561). แผนการดำเนินงานสร้างบ้านของชุมชนบ่อมหากาฬบริเวณเกียกกาย. (เอกสารประกอบการสัมมนา).

¹³² ประชาไท. (2562). อดีตชาวชุมชนบ่อมหากาฬ' ยกเสาเอก 'บ้านมั่นคงเกียกกาย' หลังถูกรื้อชุมชน เดิมกว่า 1 ปี. (ออนไลน์).

จัดหาอาชีพค้าขายให้ในบริเวณอาคารค้าขายของรัฐบาลแห่งใหม่ที่อยู่กับชุมชนแห่งใหม่ของชาวบ้าน โดยเสนอให้มีการจัดระเบียบให้แม่ค้าหาบเร่และเปิดซุ้มขายอาหารบริเวณรัฐบาลเพื่อรองรับอาชีพค้าขายของคนในชุมชน ซึ่งปัจจุบันอยู่ระหว่างการเจรจาทกลงระหว่างกรุงเทพมหานครกับรัฐบาล

ด้านชาวบ้านกลุ่มสุดท้ายที่ย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬนำโดยนายพรเทพ บุณบุรีเดช ยังคงมีสภาพจิตใจที่อ่อนแอเช่นเดียวกับชาวบ้านกลุ่มแรก แต่ทุกคนต่างต้องต่อสู้และเดินหน้าต่อไปเพื่ออนาคตที่ดีกว่า โดยชาวบ้านได้รวมตัวกันกู้เงินเพื่อซื้อที่ดินบริเวณพุทธมณฑลสาย 2 จำนวน 106 ตารางวา ราคาประมาณ 2 - 3 ล้านบาท ซึ่งตามแผนจะสร้างบ้านที่มีขนาดกะทัดรัด โดยจะอาศัยพื้นที่โล่งที่เหลือจากการปลูกบ้าน ปรับภูมิทัศน์ให้เสมือนเป็นพื้นที่ส่วนกลางสำหรับเป็นสถานที่จัดกิจกรรมของคนภายในชุมชน อันเป็นแบบแผนเดิมที่เปรียบเสมือนเอกลักษณ์ของชุมชนป้อมมหากาฬ ซึ่งชาวบ้านที่เคยอาศัยอยู่ในชุมชนป้อมมหากาฬต่างให้ความสำคัญกับที่อยู่อาศัยที่ควรเกี่ยวเนื่องกับวัฒนธรรมความเป็นอยู่ดั้งเดิมของชาวบ้าน เพื่อรื้อฟื้นและสืบทอดวิถีชุมชนที่ส่งต่อกันมาจากรุ่นสู่รุ่น

นอกจากนี้ ทุกคนยังร่วมใจกันสร้างชุมชนที่เปิดเป็นศูนย์การเรียนรู้เพื่อให้ความรู้เกี่ยวกับชุมชนป้อมมหากาฬต่อไป โดยนายพรเทพ บุณบุรีเดช กล่าวถึงการสร้างบ้านในพื้นที่แห่งใหม่ว่า

“...ตอนนี้พื้นที่ถมดินแล้ว อยู่ระหว่างการขอแบบก่อสร้างและการระดมทุนเพื่อซื้อที่ดิน ซึ่งใช้งบประมาณกว่า 2-3 ล้านบาท โดยได้รับเงินช่วยเหลือจากรัฐบาลจำนวน 50,000 บาท แต่ไม่เพียงพอ ทำให้ชาวบ้านได้รับผลกระทบมาจากคนที่เคยมีบ้านอยู่ตอนนี้ไม่มีอะไรเลย ต้องมากู้เพื่อขอซื้อที่ดินปลูกบ้านตกคนละ 4-5 แสนบาท เมื่อไปสร้างบ้านที่นั่น เราก็จะสร้างชุมชนป้อมมหากาฬใหม่ คนป้อมมหากาฬอยู่ที่ไหนก็เป็นชุมชนป้อมมหากาฬ ก็จะเป็นรูปแบบบ้านไม้โบราณเหมือนเดิม... คนป้อมฯ ไปอยู่ที่ไหนก็ยังเป็นคนป้อมฯ ซึ่งเรามีแนวคิดที่จะตั้งชื่อชุมชนป้อมมหากาฬอยู่แล้ว มีการสร้างบ้านไม้เหมือนเดิม อาชีพการทำงานของเราน่าจะมีการเปลี่ยนแปลงไปเล็กน้อย แต่เรายังคงใช้ชีวิตที่คงเอกลักษณ์ของป้อมมหากาฬ...”¹³³

จากคำบอกเล่าของนายพีระพล เหมรัตน์ และ นายพรเทพ บุณบุรีเดช แสดงให้เห็นถึงความเข้มแข็งของชาวบ้านที่ยังคงมีความหวังในการดำเนินชีวิตต่อไป โดยกล่าวถึงท้ายไว้ว่าอยากให้ชุมชนป้อมมหากาฬเป็นกรณีตัวอย่างของโครงการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งชาวบ้านได้รับผลกระทบอย่างมากจากโครงการดังกล่าวทั้งด้านพื้นที่ วิถีชีวิต และผู้คน โดยเฉพาะ

¹³³ พรเทพ บุณบุรีเดช. (2561, 1 พฤศจิกายน). แหล่งเดิม.

อย่างยิ่งการสูญเสียชุมชนดั้งเดิมที่มีรากเหง้าวัฒนธรรมไปอย่างน่าเสียดาย¹³⁴ ปัจจุบัน ร่างแผนแม่บทการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2560 ที่อยู่ระหว่างรอการพิจารณาลงมติเห็นชอบจากคณะรัฐมนตรี ได้ขยายพื้นที่การอนุรักษ์ครอบคลุมพื้นที่กว้างขึ้น ได้แก่ กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นใน กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอก ผังธนบุรี พื้นที่ต่อเนื่องบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอก และบริเวณพื้นที่ต่อเนื่องบริเวณผังธนบุรีตรงข้ามกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งการขยายพื้นที่มาถึงริมคลองผดุงกรุงเกษมจะทำให้อาณาเขตของกรุงรัตนโกสินทร์มีพื้นที่ราว 8,000 ไร่ หรือ 12.8 ตร.กม. จากปัจจุบันเนื้อที่ประมาณ 5.8 ตร.กม.และจะมีชุมชนที่อยู่ในอาณาเขตอย่างน้อย 77 ชุมชน¹³⁵ ซึ่งอาจได้รับผลกระทบจากแผนแม่บทฯ ดังกล่าวเช่นเดียวกับชุมชนป้อมมหากาฬ

4.2 ความแตกต่างระหว่างชุมชนหลังวัดราชนั้ดากับชุมชนป้อมมหากาฬที่ส่งผลต่อการคงอยู่และการหายไปของชุมชนโบราณในเกาะรัตนโกสินทร์

ชุมชนหลังวัดราชนั้ดาคือชุมชนโบราณอีกแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีวัฒนธรรมและวิถีชีวิตเป็นเอกลักษณ์ควรได้รับการอนุรักษ์ไว้ให้คงอยู่สืบไป ด้วยเหตุนี้ พื้นที่ชุมชนแห่งนี้จึงได้รับการบรรจุในโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ที่จัดทำขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2525 เช่นเดียวกับชุมชนป้อมมหากาฬ และชุมชนอื่นในพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ โดยมีจุดประสงค์หลักเพื่อเป็นการอนุรักษ์และฟื้นฟูเมืองในพื้นที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์และส่งเสริมให้เป็นพื้นที่ท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ โดยโครงการดังกล่าวได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงกับพื้นที่ชุมชนเหล่านี้ไม่มากนักน้อยขึ้นอยู่กับปัจจัยด้านความแตกต่างระหว่างชุมชน ดังนั้น การศึกษาความเป็นมาและความเปลี่ยนแปลงของชุมชนหลังวัดราชนั้ดารามอันเนื่องมาจากโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ จะทำให้สามารถอธิบายปัจจัยที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชนหลังวัดราชนั้ดาราม ในขณะที่ชุมชนป้อมมหากาฬถูกไ้รื้อได้เป็นอย่างดี

4.2.1 ประวัติความเป็นมาของชุมชนหลังวัดราชนั้ดาคา

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนหลังวัดราชนั้ดาคำนึงฐานว่ามีมาตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นหลังจากที่มีการขุดคลองหลอด (ปัจจุบันคือคลองหลอดวัดเทพธิดาราม) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โดยน่าจะมีการตั้งบ้านเรือนที่ไม่หนาแน่นไปตามแนวคลองหลอด จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้

¹³⁴ พรเทพ บุรณ์บุรีเดช. (2562, 26 เมษายน). สัมภาษณ์โดย เยี่ยมยุทธ สุทธิฉายา. อ่างใน ประเทศไทย. (2562). *ครบ 1 ปีรื้อชุมชนป้อมมหากาฬ ชีวิตใหม่เริ่มจากเป็นหนี้ บางส่วนยังจ่อถูกไ้รื้อต่อ*. (ออนไลน์).

¹³⁵ ประเทศไทย. (2562). *ครบ 1 ปีรื้อชุมชนป้อมมหากาฬ ชีวิตใหม่เริ่มจากเป็นหนี้ บางส่วนยังจ่อถูกไ้รื้อต่อ*. (ออนไลน์).

สร้างวัดเทพธิดารามขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2379 เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระราชทานแด่พระองค์เจ้าหญิงวิลาส ซึ่งภายหลังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นทรงกรมเป็นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และสร้างวัดราชนัสดารามวรวิหาร เพื่อพระราชทานเป็นเกียรติแก่พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมนัสวัฒนาวดี ต่อมาได้ดำรงตำแหน่งเป็นพระอัครมเหสีองค์แรกของรัชกาลที่ 4 มีพระนามว่า สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี โดยทั้งสองพระองค์เสด็จวางศิลาฤกษ์เมื่อ พ.ศ. 2389¹³⁶ ผลจากการสร้างวัดทำให้เกิดการตั้งบ้านเรือนอย่างหนาแน่นมากขึ้นเนื่องจากศูนย์กลางของชุมชนในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ ตลาด วังเจ้านาย และวัด

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองเกิดการขยายตัวออกมาจนถึงเขตกำแพงเมือง ส่งผลให้พื้นที่บริเวณชุมชนหลังวัดราชนัสดามีการตั้งบ้านเรือนที่หนาแน่นมากขึ้นตามไปด้วย ต่อมา ในสมัยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมชนได้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่ กล่าวคือ มีการตัดถนนราชดำเนินกลาง ถนนดินสอ และถนนมหาไชย ซึ่งเป็นการเพิ่มเส้นทางคมนาคมทางบกที่สำคัญส่งผลให้การสัญจรไป-มาในพื้นที่ชุมชนเกิดความสะดวกมากยิ่งขึ้น¹³⁷ ดังนั้น จึงมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในชุมชนมากขึ้นตามลำดับ โดยการตั้งบ้านเรือนของผู้คนจะมีอยู่ 3 กลุ่มด้วยกัน กลุ่มแรกคือ ชุนนางและข้าราชการ กลุ่มที่สองคือ ประชาชนทั่วไปที่ไม่ใช่ข้าราชการ กลุ่มที่สามคือ ชาวจีน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการกำหนดเขตสุขาภิบาลขึ้น โดยมีการควบคุมการก่อสร้างและควบคุมการรักษาความสะอาดในเขตที่มีผู้อยู่หนาแน่นในกรุงเทพมหานครซึ่งระยะแรกแบ่งเป็น 3 เขต เริ่มจากเขตที่ 1 คือเขตตัวเมืองเก่าที่มีกำแพงพระนครเป็นแนวกัน เขตที่ 2 คือเขตที่ขยายตัวออกมาจากใจกลางเมือง มีคลองผดุงกรุงเกษมเป็นแนวกัน เขต ส่วนเขตที่ 3 คือเขตที่เคยเป็นชานเมืองด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ของตัวเมืองเดิม โดยชุมชนหลังวัดราชนัสดาอยู่ในเขตสุขาภิบาลที่ 1 ซึ่งพบว่าเขตนี้มีการปลูกบ้านเพิ่มขึ้นไม่มากนัก เพราะในบริเวณดังกล่าวเริ่มมีความหนาแน่นสูง ผู้ที่อาศัยอยู่ส่วนใหญ่ยังเป็นคนกลุ่มเดิม ได้แก่ ข้าราชการ ข้าราชการบริวาร และราษฎรที่เคยตั้งบ้านเรือนอยู่มาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ต่อมา ชุมชนหลังวัดราชนัสดาได้เกิดความเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่ จากการที่รัฐบาลได้เวนคืนที่ดินราษฎรบริเวณริมถนนราชดำเนินกลางเพื่อก่อสร้างตึกแถวริมถนนราชดำเนินใน พ.ศ. 2480 ทำให้เกิดขอบเขตของชุมชนใหม่แทนแนวถนนราชดำเนินกลางเดิมและเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชุมชน

¹³⁶ กรมศิลปากร. (2525ก). เล่มเดิม. หน้า 285.

¹³⁷ (โปรดดู) เตือนเต็มดวง บุญคง. (2548). การคงอยู่ของชุมชนพักอาศัยในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ : กรณีศึกษา ชุมชนหลังวัดราชนัสดาราม. หน้า 51.

ปรับเปลี่ยนบทบาทจากชุมชนพักอาศัยอย่างเดียวไปสู่การค้าขายภายในชุมชน โดยตึกแถวนี้ยังเป็นเสมือนแนวกำแพงที่ทำให้การเข้าถึงชุมชนเป็นพื้นที่รองคือไม่ติดกับถนนหลัก ทำให้ยากแก่การพัฒนาพื้นที่ทางด้านเศรษฐกิจอันเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชุมชนยังคงอยู่เป็นชุมชนพักอาศัยมาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ยังเกิดความเปลี่ยนแปลงในเรื่องราคาที่ดินที่เพิ่มสูงขึ้นบนพื้นที่จำนวนจำกัดต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ได้เกิดสถานที่ราชการบริเวณใกล้กับที่ตั้งชุมชน คือ ศาลว่าการกรุงเทพมหานคร ธนาคาร และสำนักงานบริเวณริมถนนราชดำเนินกลาง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้พื้นที่บริเวณโดยรอบชุมชนมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบจากบ้านพักอาศัยไปเป็นตึกแถว โดยเฉพาะบริเวณริมถนนดินสอที่อยู่ติดกับศาลว่าการกรุงเทพมหานคร¹³⁸

ความเปลี่ยนแปลงของชุมชนหลังวัดราชนัลดาเนื่องจากแผนพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์

ชุมชนหลังวัดราชนัลดา ปัจจุบันมีเนื้อที่ประมาณ 5 ไร่ 3 งาน เป็นอีกหนึ่งพื้นที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ในฐานะที่เป็นชุมชนโบราณที่มีความสืบเนื่องมาตั้งแต่กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นและตั้งอยู่ติดกับวัดราชนัลดารามวรวิหารซึ่งเป็นโบราณสถานสำคัญของชาติ ดังนั้น พื้นที่ดังกล่าวจึงได้รับการบรรจุในโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นโครงการที่ 2 ภายใต้ชื่อ โครงการปรับปรุงบริเวณข้างวัดเทพธิดารามและวัดราชนัลดาราม มีเป้าหมายเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่ให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์และส่งเสริมให้เป็นพื้นที่ท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ โดยหลังจากการประกาศใช้โครงการกรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. 2525 กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นผู้ดูแลรับผิดชอบโครงการฯ ได้เข้ามาจัดการปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์ของชุมชนให้เป็นระเบียบเรียบร้อยและสวยงามสมกับเป็นพื้นที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ของกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อมา พื้นที่ชุมชนหลังวัดราชนัลดาได้รับการบรรจุอยู่ในแผนแม่บทการพัฒนาพื้นที่ถนนราชดำเนินและบริเวณต่อเนื่องที่จัดทำขึ้นใน พ.ศ. 2544 มีวัตถุประสงค์เพื่ออนุรักษ์วิถีชีวิตของชุมชน โดยการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมควบคู่กับการจัดให้มีระบบและระเบียบที่ดีให้เหมาะสมกับการเป็นพื้นที่เขตนานาชาติของประเทศ นอกจากนี้ยังมีเป้าหมายให้พื้นที่ถนนราชดำเนินเป็นตัวอย่างของการเชื่อมโยงวัฒนธรรมรัตนโกสินทร์จากอดีตสู่ปัจจุบันและสืบทอดต่อไปในอนาคตได้อย่างยั่งยืนอีกด้วย¹³⁹

¹³⁸ แหล่งเดิม. หน้า 55 - 59.

¹³⁹ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2546). *โครงการจัดทำแผนผังแม่บทการพัฒนาพื้นที่ถนนราชดำเนินและพื้นที่บริเวณต่อเนื่อง*. หน้า 2-3.

แผนแม่บทการพัฒนาพื้นที่ถนนราชดำเนินและบริเวณต่อเนื่อง ได้ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่ของชุมชนหลังวัดราชนั้ดดา กล่าวคือ หลังการประกาศใช้แผนแม่บทกรุงเทพมหานครได้เข้ามาจัดการลดความหนาแน่นของจำนวนบ้านเรือนเพื่อสร้างภูมิทัศน์ใหม่ให้กับชุมชน ซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญต่อคุณภาพชีวิตของประชากร นอกจากนี้ยังมีการปรับปรุงลักษณะอาคารให้สะอาดเรียบร้อย พร้อมทั้งพัฒนาและอนุรักษ์ชุมชนโดยเน้นการเปิดพื้นที่ของชุมชนเพื่อรองรับกับการท่องเที่ยวในเส้นทางถนนราชดำเนิน มีการปรับปรุงภูมิสถาปัตยกรรม คือ บ้านไม้โบราณภายในชุมชนซึ่งมีความเก่าแก่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ให้กลายเป็นจุดดึงดูดความสนใจของนักท่องเที่ยว มีการสร้างอาคารลักษณะทรงไทยเสริมในพื้นที่ที่ยังว่าง เช่น บริเวณริมคลองหลังวัดราชนั้ดดาและบริเวณลานจอดรถด้านติดต่อกับศาลาว่าการกรุงเทพมหานคร เป็นพื้นที่สำหรับกิจกรรมของคนในชุมชน ในขณะเดียวกันมีการตั้งกองทุนขนาดเล็กในลักษณะกองทุนฟื้นฟูชุมชนและอาคารที่เข้าร่วมโครงการ ให้กู้ยืมดอกเบี้ยต่ำพิเศษสำหรับอาคารในแนวพื้นที่เพื่อปรับปรุงลักษณะและสภาพอาคารให้เข้ากับกิจกรรมเป็นการช่วยเสริมสร้างงานสร้างอาชีพให้ชุมชน¹⁴⁰

4.2.2 ความแตกต่างระหว่างชุมชนหลังวัดราชนั้ดดากับชุมชนป้อมมหากาฬที่ส่งผลต่อการคงอยู่และการหายไปของชุมชนโบราณในเกาะรัตนโกสินทร์

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาของชุมชนหลังวัดราชนั้ดดาและชุมชนป้อมมหากาฬแล้ว สามารถอธิบายได้ว่าชุมชนทั้งสองเป็นชุมชนโบราณที่มีลักษณะร่วมกันหลายประการ ประการแรก คือ เป็นชุมชนที่มีประวัติความเป็นมาอย่างยาวนานสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยพื้นที่ชุมชนทั้งสองแห่งตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกของพระนคร เป็นพื้นที่ชุมชนที่อยู่ติดกับโบราณสถานที่สำคัญ ได้แก่ ป้อมมหากาฬ กำแพงเมือง และวัดราชนั้ดดาราม ชุมชนดังกล่าวมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ดินบริเวณหลังกำแพงเมือง ติดกับป้อมมหากาฬให้ข้าราชการบริพารที่สร้างวัดราชนั้ดดารามเป็นที่อยู่อาศัย จนกระทั่งก่อตัวเป็นชุมชนป้อมมหากาฬ เช่นเดียวกับชุมชนหลังวัดราชนั้ดดา หลังจากมีการสร้างวัดวัดเทพธิดารามและวัดราชนั้ดดารามแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2389 ส่งผลให้ชุมชนเกิดการขยายตัว มีการตั้งบ้านเรือนอย่างหนาแน่นมากขึ้น เนื่องจากวัดที่สร้างขึ้นได้กลายเป็นศูนย์กลางของชุมชนในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งต่อมาได้มีผู้คนทยอยมาตั้งถิ่นฐานบริเวณชุมชนทั้งสองแห่งมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ปรากฏหลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรมบ้านไม้โบราณในชุมชนป้อมมหากาฬและ

¹⁴⁰ แหล่งเดิม. หน้า 12.

ชุมชนหลังวัดราชนั้ดดา ยกตัวอย่างเช่น บ้านเลขที่ 123 ในชุมชนบ้อมมหากาฬ เป็นบ้านไม้โบราณเรือนไทยอิทธิพลตะวันตกซึ่งมีจำนวนทั้งหมด 14 หลัง ส่วนชุมชนหลังวัดราชนั้ดดาพบบ้านโบราณที่มีความเก่าแก่จำนวนหลายหลัง เช่น บ้านเลขที่ 1/25 เป็นบ้านของพระศรีสาคร (ช้อย พันธุมสุต) ข้าราชการกรมสรรพากร กระทรวงพระคลัง ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในชุมชนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ปัจจุบันบ้านหลังดังกล่าวตกเป็นของทายาทของคุณพระศรีสาครซึ่งยังคงอาศัยอยู่ในชุมชน¹⁴¹

การเป็นพื้นที่ชุมชนโบราณแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีสถาปัตยกรรมอันทรงคุณค่าทางประวัติศาสตร์ประกอบกับมีที่ตั้งอยู่ติดกับเขตโบราณสถานที่สำคัญคือบ้อมและวัด ส่งผลให้ทั้งสองชุมชนได้รับการบรรจุอยู่ในโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ให้เป็นพื้นที่อนุรักษ์และพัฒนาให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์และส่งเสริมให้เป็นพื้นที่ท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์เช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม โครงการดังกล่าวได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงกับชุมชนทั้งสองแห่งแตกต่างกันขึ้นอยู่กับปัจจัยความแตกต่างของแต่ละชุมชน ซึ่งจะกล่าวต่อไป

เห็นได้ชัดว่า การมีประวัติความเป็นมาร่วมกันและตำแหน่งที่ตั้งใกล้เคียงกัน ได้ส่งผลให้ชุมชนทั้งสองแห่งมีลักษณะคล้ายคลึงกันหลายประการ แต่ก็มีข้อแตกต่างบางประการที่จะส่งผลต่อการคงอยู่และการหายไปของชุมชนทั้งสองแห่งด้วย ประการแรกคือ กรรมสิทธิ์ที่ดิน ชาวชุมชนหลังวัดราชนั้ดดาปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ในพื้นที่ที่มีกรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นของตนเอง ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 65 ของพื้นที่ทั้งหมด นอกจากนี้ ยังมีส่วนที่อาศัยอยู่ในที่ดินสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์คิดเป็นร้อยละ 20 ของพื้นที่ทั้งหมด อีกส่วนหนึ่งอาศัยอยู่ในที่ดินของส่วนราชการสังกัดกรุงเทพมหานครคิดเป็นร้อยละ 4 ของพื้นที่ทั้งหมด และส่วนที่เหลืออาศัยอยู่ในที่ดินของวัดราชนั้ดดาคิดเป็นร้อยละ 2 ของพื้นที่ทั้งหมด¹⁴² การถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินของเอกชน ซึ่งมีจำนวนมากที่สุดของพื้นที่ชุมชนทั้งหมดเป็นหนึ่งในปัจจัยที่ทำให้ชุมชนหลังวัดราชนั้ดดา ยังคงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน ในขณะที่ชาวชุมชนบ้อมมหากาฬส่วนใหญ่ไม่ได้ถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินในชุมชน คนที่อยู่อาศัยมีสถานะเป็นผู้เช่าที่ย้ายเข้ามาอยู่ในชุมชนได้ไม่นานนัก ไม่ได้เป็นคนที่สืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษของชุมชนโดยตรง แตกต่างจากชุมชนหลังวัดราชนั้ดดาที่อยู่อาศัยสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 โดยชุมชนบ้อมมหากาฬมีจำนวนผู้อาศัยดั้งเดิมทั้งหมด 13 คน ในจำนวนนี้ได้รับเงินค่ารื้อถอนจากกรุงเทพมหานครไปแล้ว บางส่วนได้ยินยอมย้ายออกจากชุมชนเมื่อมีการเวนคืน

¹⁴¹ กนิษฐา ชิตช่วง. (2562). จากสวนผลไม้กลายเป็นบ้านพักข้าราชการ พ.ศ. 2457 – 2480. *วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์*. 45(1): 154.

¹⁴² เตือนเต็มดวง บุญคง. (2548). *เล่มเดิม*. หน้า 69.

ที่ดินใน พ.ศ. 2535 เป็นการเปิดโอกาสให้คนกลุ่มใหม่ย้ายเข้ามาอาศัยในชุมชนแทนที่คนกลุ่มเดิม โดยพบว่าคนในชุมชนคนส่วนใหญ่มีรายชื้ออยู่อาศัยกับตัวบ้านที่อยู่ไม่ตรงกัน เนื่องมาจากการเข้ามาอยู่อาศัยแบบไม่เป็นทางการตามที่ระบุในทะเบียนบ้าน¹⁴³ ด้วยเหตุนี้ ชาวชุมชนบ่อมหากาฬจึงไม่สามารถอ้างกรรมสิทธิ์ที่ดินในการต่อสู้ทางกฎหมายเพื่อปกป้องชุมชนจากการไล่รื้อของกรุงเทพมหานครได้ ถือเป็นปัจจัยที่ทำให้การต่อสู้ไม่สำเร็จ พื้นที่ชุมชนบ่อมหากาฬจึงถูกสร้างเป็นสวนสาธารณะตามเป้าหมายของกรุงเทพมหานครในที่สุด

นอกจากปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินแล้ว ลักษณะทางกายภาพของชุมชนบ่อมหากาฬที่มีความแออัดและพบปัญหาขยะเสฟติด ส่งผลให้กรุงเทพมหานครต้องการเข้าใช้พื้นที่เพื่อจัดระเบียบพื้นที่ใหม่ทั้งหมด โดยการอนุรักษ์โบราณสถานบ่อมหากาฬและกำแพงเมืองที่อยู่บริเวณใกล้เคียง ปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์ให้สวยงาม พร้อมกับจัดสร้างสวนสาธารณะบ่อมหากาฬบนพื้นที่ชุมชน โดยจัดการย้ายคนออกจากพื้นที่ไปยังแหล่งที่อยู่ใหม่ซึ่งทางกรุงเทพมหานครได้จัดเตรียมไว้ให้ ส่วนชุมชนหลังวัดราชนาคดา ชาวบ้านและศูนย์อำนวยความสะดวกและปราบปรามยาเสฟติดกรุงเทพมหานคร ได้ร่วมกันแก้ปัญหาขยะเสฟติดโดยประสานหน่วยงานลงพื้นที่ โดยขอความร่วมมือชาวบ้านร่วมกันสอดส่องและเฝ้าระวัง ช่วยกันแจ้งเบาะแสหรือแจ้งเรื่องไปยังฝ่ายปกครองของเขต รวมทั้งมีการประชุมและจัดกิจกรรมร่วมกันอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้สมาชิกได้พบปะพูดคุย และแก้ปัญหาร่วมกัน สร้างชุมชนให้เข้มแข็ง และช่วยเหลือซึ่งกันและกัน นอกจากนี้สำนักงานเขตพระนครมีแผนงานที่จะดำเนินการสำรวจพื้นที่ชุมชนเพื่อวางแผนติดกล้องวงจรปิดโดยรอบเพื่อป้องกันการเกิดอาชญากรรมและปัญหาขยะเสฟติด เพื่อส่งเสริมให้พื้นที่ดังกล่าวเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม ปลอดภัยจากอบายมุข¹⁴⁴ จากปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน ความแออัดของชุมชน ปัญหาขยะเสฟติดของชุมชนบ่อมหากาฬ ประกอบกับความต้องการอนุรักษ์และพัฒนาโบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์ส่งผลให้กรุงเทพมหานครไม่ได้เล็งเห็นความสำคัญในการอนุรักษ์ชุมชนบ่อมหากาฬไว้ในฐานะชุมชนโบราณแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ มุ่งอนุรักษ์เพียงบ่อมหากาฬและกำแพงเมืองซึ่งได้รับการขึ้นทะเบียนไว้เป็นโบราณสถานที่สำคัญของชาติเท่านั้น โดยมีเป้าหมายที่จะเข้าใช้พื้นที่บริเวณชุมชนบ่อมหากาฬเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะซึ่งสอดคล้องกับนโยบายเพิ่มพื้นที่สีเขียวของเมืองและการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

¹⁴³ ภาวิณี ไชยภาค. (2551). การต่อสู้ของผู้หญิงในชุมชนบ่อมหากาฬในการต่อต้านการไล่รื้อ. หน้า 50.

¹⁴⁴ แนวหน้า. (2562). เปิดชุมชนเทพธิดารามแก้มั่วสุ่ม/ค้ำกาม. (ออนไลน์).

4.3 สรุป

การสร้างสวนสาธารณะบนพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ ถือเป็นความสำเร็จของกรุงเทพมหานครตามนโยบายของรัฐบาลที่ดำเนินมาตั้งแต่สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แม้ว่าในปัจจุบันสวนสาธารณะป้อมมหากาฬจะกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่สำคัญแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ แต่อีกด้านหนึ่งคือผลกระทบที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านที่เคยอาศัยอยู่ในพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ เกิดความสูญเสียประวัติศาสตร์ชุมชนอันเก่าแก่ของกรุงเทพฯ และความงดงามของสถาปัตยกรรมบ้านไม้โบราณ วิถีชีวิตชุมชนที่หายไป ประกอบกับสภาพจิตใจที่ได้รับผลกระทบจากการที่ชุมชนถูกรื้อถอนและการต้องย้ายที่อยู่ของผู้คนเป็นอีกปัญหาหลักที่ชาวบ้านต้องเผชิญและปรับตัวเพื่อความอยู่รอดต่อไป กรณีศึกษาชุมชนป้อมมหากาฬและชุมชนหลังวัดราชนัดดาที่เปลี่ยนแปลงไปอันเนื่องมาจากโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ จะทำให้สามารถอธิบายปัจจัยที่ส่งผลต่อการคงอยู่และการหายไปของพื้นที่ชุมชนโบราณซึ่งเป็นแผนการดำเนินงานเพื่ออนุรักษ์และพัฒนาเมืองของกรุงเทพมหานคร ซึ่งสามารถสรุปสาเหตุของการคงอยู่ของชุมชนหลังวัดราชนัดดาได้ว่า ความชัดเจนเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินของชาวชุมชนหลังวัดราชนัดดาที่ปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ในพื้นที่ที่มีกรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นของตนเอง ประกอบกับการรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชนและการประสานงานระหว่างเจ้าหน้าที่ของกรุงเทพมหานครกับคนในชุมชนในการแก้ไขปัญหาเสียดินในชุมชน คือปัจจัยที่ทำให้ชุมชนหลังวัดราชนัดดาเป็นชุมชนโบราณสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ยังคงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งแตกต่างจากความไม่ชัดเจนด้านกรรมสิทธิ์ที่ดินในชุมชนของชาวชุมชนป้อมมหากาฬ ซึ่งบ้านเรือนของชาวบ้านส่วนใหญ่ปลูกสร้างโดยไม่ได้ถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินในชุมชน คนที่อยู่อาศัยมีสถานะเป็นผู้เช่าที่ย้ายเข้ามาอยู่ในชุมชนได้ไม่นานนัก ประกอบกับปัญหาเสียดินและความแตกแยกกันในชุมชนช่วงท้ายการต่อสู้ พ.ศ. 2560 รวมทั้งตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนป้อมมหากาฬที่ตั้งอยู่ติดกับถนนราชดำเนินซึ่งเป็นถนนสายสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ ส่งผลให้กรุงเทพมหานครต้องการเข้ามาจัดระเบียบพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ โดยจัดสร้างเป็นสวนสาธารณะเพื่อการพักผ่อนและการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

บทที่ 5

บทสรุป

งานวิจัยชิ้นนี้ ศึกษาความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502-2561 โดย ศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารชั้นต้น ที่สำคัญคือพระราชกฤษฎีกา แผนโครงการของภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับการใช้พื้นที่บริเวณนี้ และเอกสารชั้นรอง รวมทั้งเอกสารประเภทแผนที่และภาพถ่ายมาประกอบการวิเคราะห์ด้วย และเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์บุคคลที่เคยอยู่อาศัยในชุมชนป้อมมหากาฬ ผู้ซึ่งได้รับผลกระทบโดยตรงจากความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ที่เกิดขึ้นครั้งนี้ โดยตั้งวัตถุประสงค์ของการศึกษาไว้ 2 ประการ ได้แก่ 1) ศึกษาความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬในช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2502-2561 และ 2) ศึกษาผลกระทบด้านพื้นที่ วิถีชีวิต และผู้คน ที่เกิดขึ้นหลังจากการย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬ

การศึกษาตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 นั้นมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะศึกษาประวัติความเป็นมาของชุมชนป้อมมหากาฬเพื่อตอบคำถามว่า นับตั้งแต่ก่อตั้งชุมชนมีช่วงเวลาใดบ้างที่ชุมชนป้อมมหากาฬเกิดความเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่และการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลอย่างไรต่อชุมชนจากการศึกษาพบว่า ตลอดช่วงระยะเวลาการดำรงอยู่ของชุมชนป้อมมหากาฬ พื้นที่ชุมชนได้เกิดความเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมในช่วงเวลาต่างๆ ซึ่งสามารถแบ่งได้ 3 ช่วง ตามลักษณะการใช้พื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬ โดยช่วงแรกเป็นการก่อตัวของชุมชนบนพื้นที่ฐานพระนครของกรุงรัตนโกสินทร์เกิดขึ้นหลังจากเป็นชุมชนที่มีประวัติความเป็นมา นับตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จากการพระราชทานที่ดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บริเวณป้อมมหากาฬให้กับข้าราชการบริพารที่สร้างวัดราชนาคดาเพื่ออยู่อาศัย จนกระทั่งชุมชนเกิดการขยายตัวอันเนื่องมาจากตำแหน่งที่ตั้งที่อยู่ใกล้กับพระเจดีย์ภูเขาทอง วัดสระเกศ ซึ่งเป็นศูนย์กลางพระนครในสมัยนั้น ในช่วงที่สองชุมชนป้อมมหากาฬเข้าสู่การเป็นพื้นที่แห่งศิลปวัฒนธรรมโดยเป็นที่รู้จักในฐานะถิ่นกำเนิดลิเกแห่งแรกของสยาม การตัดถนนราชดำเนินได้ดึงดูดให้ผู้คนโดยเฉพาะข้าราชการเข้ามาปลูกสร้างบ้านเรือนในชุมชนป้อมมหากาฬเพิ่มขึ้นเนื่องจากสามารถใช้เส้นทางบกเดินทางไปทำงานได้อย่างสะดวก ช่วงที่สาม คือ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากถนนราชดำเนินและการบุกรุกที่ดิน ในช่วงเวลานี้เองที่ความเจริญทางเศรษฐกิจของถนนราชดำเนินส่งผลให้ชุมชนมีวัฒนธรรมและวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป เกิดค่านิยมแบบอเมริกัน และเกิดการอพยพของผู้คนเข้ามาทำงานในเมืองหลวงจนกระทั่งพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬกลายเป็นพื้นที่รองรับผู้คนจำนวนมากจากต่างจังหวัด และนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาชุมชน

ป้อมมหากาฬจึงกลายเป็นชุมชนแออัดตามคำนิยามของรัฐบาล ซึ่งจะส่งผลต่อการสิ้นสุดของชุมชนชนพระนครแห่งสุดท้ายของกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย

จากการศึกษาความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502 – 2561 พบว่าช่วงเวลาดังกล่าวเป็นความเปลี่ยนแปลงช่วงสุดท้ายของการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬที่นำไปสู่การสิ้นสุดการมีอยู่ของชุมชน เกิดจากความพยายามเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนโดยรัฐบาลและกรุงเทพมหานคร ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ที่ต้องการอนุรักษ์โบราณสถานและเข้าใช้พื้นที่บริเวณชุมชนป้อมมหากาฬมาจัดสร้างสวนสาธารณะ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดหลักเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถานและการวางผังเมือง 3 ประการ ประการแรก คือ แนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์ แบบมุ่งเน้นความสำคัญของสถาบันมหากษัตริย์ กล่าวคือ รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีความพยายามที่จะฟื้นฟูสถานะ อำนาจ และบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ขึ้นมาอีกครั้ง หลังจากถูกลดบทบาทลงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 เพื่อให้เป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนในชาติในขณะที่ประเทศกำลังเผชิญกับการแพร่กระจายของลัทธิคอมมิวนิสต์ และเป็นศูนย์กลางของมรดกวัฒนธรรมของชาติด้วย รัฐบาลจึงจัดการเสด็จฯ เยี่ยมวัดหลวงของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพล อดุลยเดชฯ ทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด เกิดเป็นแนวพระราชดำริด้านการอนุรักษ์โบราณสถานที่สำคัญของชาติ ซึ่งต่อมาเป็นรากฐานของพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 อย่างไรก็ตาม กรอบแนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์ของรัฐบาลคือมุ่งเน้นการอนุรักษ์โบราณสถานสำคัญระดับชาติ ซึ่งส่วนใหญ่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงในสมัยรัชกาลที่ 5 และรื้อถอนสิ่งก่อสร้างที่รัฐบาลคิดว่าไม่เหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิ่งก่อสร้างในสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ที่ไม่ได้ทำการขึ้นทะเบียนโบราณสถาน ได้แก่ อาคารศาลฎีกาและศาลาเฉลิมไทย ซึ่งมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ ทรงคุณค่าทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม อีกทั้งยังเป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตของผู้คนในช่วงเวลาหนึ่งในเกาะรัตนโกสินทร์ที่กำลังเปลี่ยนผ่านก้าวเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ แต่รัฐบาลพยายามที่จะลบภาพความทรงจำเหล่านี้่ออกจากประวัติศาสตร์ไทย เนื่องจากมองว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจของคณะราษฎรบนถนนราชดำเนินซึ่งเป็นถนนสายสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ที่แสดงถึงความศิวิไลซ์และความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์ในราชวงศ์จักรี

ประการที่สอง คือ กางวางผังเมืองรวมเพื่อแก้ไขชุมชนแออัดในเกาะรัตนโกสินทร์ กล่าวคือความเติบโตทางเศรษฐกิจแบบก้าวกระโดดของกรุงเทพมหานครอันเนื่องมาจากการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ได้ส่งผลต่อการเพิ่มขึ้นของอัตราการอพยพจาก

ต่างจังหวัดเข้ามายังเมืองหลวงเป็นอย่างมาก ก่อให้เกิดชุมชนแออัดและปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมตามมา ด้วยเหตุนี้รัฐบาลจึงหันมาให้ความสำคัญด้านการผังเมืองมากขึ้น โดยใน พ.ศ. 2500 ได้มีการจัดทำผังเมืองรวม 2533 (พ.ศ. 2504 - 2533) ซึ่งเป็นการวางผังเมืองล่วงหน้า 30 ปี เพื่อพัฒนาการผังเมืองให้มีประสิทธิภาพและแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมในกรุงเทพมหานครและจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 ที่มีนโยบายลดอัตราการย้ายถิ่นจากชนบทสู่กรุงเทพมหานคร ในขณะเดียวกันก็สนับสนุนให้มีการเคลื่อนย้ายประชากรออกจากกรุงเทพมหานครไปอยู่จังหวัดข้างเคียงจังหวัดอื่นเพื่อลดจำนวนประชากรในกรุงเทพมหานครลง ส่วนเขตพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ที่มีความแออัดเพิ่มขึ้นในเขตโบราณสถานสำคัญของประเทศ รัฐบาลจึงมีแนวคิดย้ายคนออกจากพื้นที่ออกไปยังพื้นที่ชานเมือง เห็นได้ชัดจากกรณีการย้ายตลาดนัดสนามหลวงไปยังสวน กรณีการขยายมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ ไปยังจังหวัดนครปฐม และกรณีการรื้อย้ายชุมชนบ่อมหากาฬออกจากพื้นที่ชานพระนครเดิม ทั้งนี้ มีจุดประสงค์เพื่อนำคนออกจากพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์และเพื่อเปิดมุมมองโบราณสถานที่สำคัญของชาติ ได้แก่ วัด พระบรมมหาราชวัง และบ่อมหากาฬ

ประการสุดท้าย คือ การอนุรักษ์เพื่อส่งเสริมเศรษฐกิจและการท่องเที่ยว กล่าวคือ การส่งเสริมอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว ถือเป็นหนึ่งในนโยบายด้านเศรษฐกิจที่สำคัญของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เนื่องจากสามารถทำรายได้ให้กับรัฐบาลเป็นอย่างมาก โดยรัฐบาลมีแนวคิดที่จะอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์เพื่อเป็นประโยชน์ในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศผ่านกระแสการท่องเที่ยวแทนการมองโบราณสถานเพียงแต่ในแง่ความงดงามหรือความเป็นตัวแทนแห่งความทรงจำในอดีตเพียงเท่านั้น มีการจัดตั้งองค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (อ.ส.ท.) ซึ่งต่อมาคือการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) โดยใน พ.ศ. 2530 การท่องเที่ยวของไทยมีอัตราเพิ่มสูงขึ้นมาก เนื่องจากรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ได้ประกาศให้ พ.ศ. 2530 เป็นปีแห่งการท่องเที่ยว เนื่องในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 5 รอบ 60 พรรษา ของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพล อดุลยเดชฯ จึงมีการจัดงานเฉลิมฉลองที่ยิ่งใหญ่เพื่อเทิดพระเกียรติแห่งพระองค์ ถือเป็นผลสำเร็จจากการกระตุ้นการท่องเที่ยวประเทศไทยผ่านการประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับโบราณสถาน วัฒนธรรม และประเพณีของชาติ ดังนั้น สามารถสรุปได้ว่าการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและโบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์ในช่วงเวลาที่ผ่านมาสะท้อนให้เห็นว่ารัฐบาลได้นำคุณค่าของโบราณสถานมาใช้ประโยชน์ในทางเศรษฐกิจและการท่องเที่ยว เห็นได้ชัดจากกรณีการอนุรักษ์โบราณสถานบ่อมหากาฬและกำแพงเมืองที่มี

จุดมุ่งหมายเพื่อเปิดมุมมองโบราณสถานพร้อมกับจัดสร้างสวนสาธารณะเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวของกรุงรัตนโกสินทร์

จากการศึกษาพบว่า การเข้าใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬโดยรัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ คือจุดเริ่มต้นความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬที่เริ่มขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2502 จนกระทั่ง พ.ศ. 2561 รัฐบาลบรรลุลุคประสงค์ที่ตั้งไว้ คือ สามารถรื้อถอนชุมชนและจัดสร้างสวนสาธารณะป้อมมหากาฬได้สำเร็จ โดยเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนป้อมมหากาฬแสดงให้เห็นถึงความพยายามอย่างต่อเนื่องของกรุงเทพมหานครในการเข้าใช้พื้นที่ชุมชนเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะ เช่น การดำเนินการแต่งตั้งคณะกรรมการจัดซื้อที่ดินอยู่หลายครั้งนับตั้งแต่ พ.ศ. 2502 พ.ศ. 2515 และ พ.ศ. 2530 การออกพระราชบัญญัติเวนคืนที่ดิน พ.ศ. 2535 การจัดทำแผนแม่บทการอนุรักษ์และพัฒนาป้อมมหากาฬและกำแพงเมือง พ.ศ. 2537 เป็นต้น ในขณะเดียวกัน เหตุการณ์ต่างๆ ได้แสดงถึงพลังของชาวบ้านที่ได้ลุกขึ้นต่อสู้เพื่อปกป้องพื้นที่บ้านของตน เช่น การยื่นเรื่องต่อศาลปกครองกลางใน พ.ศ. 2546 การร่วมมือกับนักวิชาการเพื่ออนุรักษ์บ้านไม้โบราณในชุมชน และการปรับตัวเพื่ออยู่ร่วมกับสวนสาธารณะ เป็นต้น

ท้ายที่สุดแล้ว ความขัดแย้งในชุมชนประกอบกับความเหนื่อยล้าจากการต่อสู้ของชาวบ้าน ถือเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้การการต่อสู้สิ้นสุดลง ชาวบ้านบางส่วนยินยอมย้ายออกจากชุมชนตามมาด้วยการสิ้นสุดของชุมชนป้อมมหากาฬอย่างสมบูรณ์เมื่อชาวบ้านกลุ่มสุดท้ายย้ายออกจากชุมชน ใน พ.ศ. 2561 ถือเป็นจุดสิ้นสุดการใช้พื้นที่ของชุมชนเพื่อการอยู่อาศัยที่มีความเป็นมาสืบเนื่องตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น และเริ่มต้นการใช้พื้นที่สวนสาธารณะเพื่อสาธารณะประโยชน์อย่างแท้จริง

การศึกษาตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 มีความสำคัญในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับผลกระทบด้านพื้นที่ วิถีชีวิต และผู้คน ที่เกิดขึ้นหลังจากการย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬ จากการศึกษาพบว่า การสร้างสวนสาธารณะบนพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ ส่งผลกระทบกับชาวบ้านที่เคยอาศัยอยู่ในพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ ด้านพื้นที่ คือ เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่จากที่อยู่อาศัยเป็นสวนสาธารณะ กล่าวคือ ชุมชนแห่งนี้เคยเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ โดยพื้นที่ดังกล่าวมีความเป็นมาความสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จากนั้นชุมชนค่อยๆ ขยายตัวขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เนื่องจากตั้งอยู่ใกล้กับภูเขาทอง วัดสระเกศ ซึ่งเป็นศูนย์กลางพระนครในขณะนั้น ซึ่งต่อมาได้มีผู้คนเข้ามาปลูกสร้างบ้านเรือนเพื่ออยู่อาศัยในชุมชนอย่างต่อเนื่อง ปรากฏหลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรมบ้านไม้โบราณที่มีอายุเก่าแก่จำนวน 24 หลัง มีอายุการสร้างแบ่งเป็น 3 ระยะ ได้แก่ ระยะแรกคือ บ้านไม้โบราณเรือนไทยเดิมได้ถูกลง

สร้างขึ้นสมัยก่อนรัชกาลที่ 5 จำนวน 2 หลัง หนึ่งในจำนวนนี้คือบ้านเลขที่ 99 ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของชุมชนและเป็นที่ตั้งของพิพิธภัณฑสถานชุมชนป้อมมหากาฬด้วย ระยะเวลาที่ 2 คือ บ้านไม้โบราณเรือนไทยอิทธิพลตะวันตก สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 7 จำนวน 14 หลัง และระยะเวลาที่ 3 คือบ้านครึ่งปูนครึ่งไม้ร่วมสมัย สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 9 จำนวน 8 หลังคาเรือน บ้านไม้โบราณที่พบในชุมชนป้อมมหากาฬเป็นหลักฐานที่แสดงถึงคุณค่าด้านสถาปัตยกรรม ความเก่าแก่ของชุมชน และความสำคัญของชุมชนในทางประวัติศาสตร์ได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม บ้านไม้โบราณดังกล่าวกลับไม่ได้รับการอนุรักษ์ไว้ โดยกรุงเทพมหานครได้เช่ารื้อถอนบ้านไม้โบราณทั้งหมดออกจากพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ แตกต่างจากป้อมมหากาฬและกำแพงเมืองที่กรมศิลปากรขึ้นทะเบียนให้เป็นโบราณสถานที่สำคัญของชาติเมื่อ พ.ศ. 2484 พร้อมกับเข้ามาทำนุบำรุงตัวโบราณสถานอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน

ผลกระทบต่อมาคือ ด้านวิถีชีวิต กล่าวคือ เมื่อชุมชนถูกรื้อย้ายทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านและความสัมพันธ์ในชุมชนเปลี่ยนไป เนื่องจากความขัดแย้งในช่วงสุดท้ายของการต่อสู้เพื่อปกป้องชุมชนป้อมมหากาฬทำให้ชาวบ้านแตกแยกและแบ่งออกเป็นสองกลุ่ม ทำให้ความสามัคคีและความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนเปลี่ยนไป ประกอบกับ เมื่อชาวบ้านแยกย้ายออกจากชุมชนไปอยู่อาศัยตามแหล่งต่างๆ ทำให้วิถีชีวิตความเป็นชุมชนที่มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันขาดหายไป เช่น การรับประทานอาหารร่วมกัน และการทำบุญตักบาตรในเทศกาลต่างๆ อันแสดงถึงความสัมพันธ์ของคนภายในชุมชน การย้ายที่อยู่ยังส่งผลกระทบต่อค่าใช้จ่ายของชาวบ้านที่เพิ่มมากขึ้นและเกิดความไม่มั่นคงด้านที่พักอาศัยชั่วคราว เนื่องจากชาวบ้านต้องขอเช่าพื้นที่เพื่ออยู่อาศัย หากผู้ปล่อยเช่าขอคืนที่พักอาศัย ชาวบ้านจำใจจะต้องออกไปหาที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ รวมทั้งเสียค่าใช้จ่ายในการเดินทางไปทำงานหรือไปโรงเรียนของเด็กๆ เพิ่มขึ้น

นอกจากนี้ การรื้อย้ายชุมชนป้อมมหากาฬยังส่งผลกระทบทางด้านอาชีพด้วย กล่าวคือ เมื่อชาวบ้านส่วนใหญ่ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงด้านที่อยู่อาศัย ทำให้ต้องใช้ระยะเวลาพอสมควรในการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตจากที่เคยอาศัยอยู่ในชุมชนเพื่อให้เข้ากับสภาพแวดล้อมของที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ บางคนต้องตกงานหรือเปลี่ยนสถานที่ทำงาน เปลี่ยนการเดินทาง ซึ่งต้องใช้ระยะเวลาในการเดินทางจากแหล่งอาชีพเดิมกับที่อยู่อาศัยใหม่ อีกทั้งยังต้องปรับตัวในแหล่งค้าขายแห่งใหม่เพื่อดำรงชีพ นอกจากนี้ การย้ายออกจากพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬทำให้ชาวบ้านบางคนยุติการประกอบอาชีพดั้งเดิมของตนเอง เช่น อาชีพปั้นเคียวพ้อแก่ฤาษี อาชีพการเลี้ยงนกเขาชวาและทำกรงนกแบบโบราณ อาชีพหลอมทอง และอื่นๆ นับเป็นความสูญเสียด้านภูมิปัญญาชาวบ้านอันทรงคุณค่าที่สมควรได้รับการอนุรักษ์ไว้

ผลกระทบจากการรื้อย้ายชุมชนบ่อมหากาฬด้านสุดท้ายคือ ด้านจิตใจของผู้คน กล่าวคือ หลังจากชาวบ้านทั้งหมดยินยอมย้ายออกจากชุมชนใน พ.ศ. 2561 หลังจากที่ต้องอยู่มากกว่า 26 ปี แต่การปกป้องชุมชนไม่ประสบความสำเร็จ ชุมชนถูกรื้อถอนและสร้างสวนสาธารณะบ่อมหากาฬแทนที่ ความพ่ายแพ้ดังกล่าวได้นำมาซึ่งภาวะเครียดและซึมเศร้าของชาวบ้าน เนื่องจากปัญหาที่รุมจากได้ส่งผลกระทบต่อสภาพจิตใจและร่างกายของชาวบ้านอยู่บ่อยครั้ง เช่น ปัญหาด้านที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ การประกอบอาชีพ รวมถึงเกิดความเครียดและวิตกกังวลเกี่ยวกับดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม นอกจากนี้ จิตใจของชาวบ้านยังได้รับผลกระทบจากการสูญเสียทั้งบ้านที่เคยอยู่อาศัยมาตั้งแต่เด็กๆ และสูญเสียความสัมพันธ์ใกล้ชิดและความรักใคร่ปรองดองกันในชุมชน วิถีชีวิตชุมชนหายไป ครั้นยังมีชุมชนบ่อมหากาฬ ชาวบ้านในชุมชนอยู่กับแบบญาติมิตรที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านได้ปรับตัวเพื่อความอยู่รอดต่อไป โดยได้รวมกลุ่มกันเพื่อสร้างที่อยู่อาศัยแห่งใหม่เพื่อชีวิตที่ดีขึ้น กลุ่มที่นำโดยนายพีระพล เหมรัตน์ปัจจุบันพักอาศัยอยู่ ณ ชุมชนบ้านอิมใจ สำนักงานประปาเขตแมนศรี กรุงเทพมหานคร ได้รวมตัวกันจัดตั้งสหกรณ์ของชุมชนโดยมีชาวบ้านจำนวน 21 หลังคาเรือน เข้าร่วม ได้รับการสนับสนุนด้านงบประมาณในการก่อสร้างจากสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) หรือพอช. ซึ่งชาวบ้านกลุ่มนี้ได้ดำเนินการเช่าที่ดินของกรมธนารักษ์ บริเวณเกียกกาย เพื่อสร้างบ้านของตนเอง ส่วนชาวบ้านอีกกลุ่มที่นำโดยนายพรเทพ บุรณบุรีเดช ได้รวมตัวกันกู้เงินเพื่อซื้อที่ดินบริเวณพุทธมณฑลสาย 2 จำนวน 106 ตารางวา ราคาประมาณ 2 - 3 ล้านบาท ซึ่งตามแผนจะสร้างบ้านและสร้างพื้นที่ส่วนกลาง สำหรับเป็นสถานที่จัดกิจกรรมของคนภายในชุมชน และมีแผนการที่จะสร้างศูนย์การเรียนรู้เพื่อให้ความรู้เกี่ยวกับชุมชนบ่อมหากาฬอีกด้วย

กล่าวโดยสรุป ความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนบ่อมหากาฬ พ.ศ. 2502 – 2561 เกิดจากนโยบายของภาครัฐ ซึ่งเริ่มขึ้นในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ที่มีกรอบแนวคิดด้านการอนุรักษ์โบราณสถาน การวางผังเมือง และการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของประเทศ อย่างไรก็ตาม กรอบแนวคิดของรัฐบาลที่เลือกพิจารณาที่จะอนุรักษ์เฉพาะโบราณสถานที่เป็นสัญลักษณ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ เช่น วัด พระบรมมหาราชวัง และป้อมปราการ และการพยายามมองข้ามหรือรื้อถอนสถาปัตยกรรมที่เป็นของสามัญชน เช่น ศาลาเฉลิมไทยและบ้านไม้โบราณในชุมชนบ่อมหากาฬ ซึ่งมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์เช่นเดียวกับโบราณสถานอื่นๆ ในเกาะรัตนโกสินทร์ การกระทำเช่นนี้ถือเป็นความพยายามในการลบล้างหรือทำลายประวัติศาสตร์ของผู้คนอย่างเห็นได้ชัด นอกจากนี้ ยังพบว่าผลกระทบที่เกิดขึ้นตามหลังการรื้อถอนชุมชนหลายด้าน ทั้งกับพื้นที่สวนสาธารณะบ่อมหากาฬที่ไม่สามารถตอบสนองการใช้งานของประชาชนได้อย่างเต็มที่

ด้านวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนที่ได้รับความเดือดร้อนจากการย้ายที่อยู่อาศัย ประกอบกับความอ่อนแอของสภาพจิตใจของชาวบ้านหลังจากการต่อสู้เพื่อปกป้องที่อยู่อาศัย ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งว่า กรณีศึกษาความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502 – 2561 จะเป็นตัวอย่างที่ดีที่สะท้อนผลกระทบที่เกิดขึ้นจากกรอบแนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์และโครงการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งการอนุรักษ์ของรัฐบาลและกรุงเทพมหานครควรคำนึงถึงคุณค่าทางประวัติศาสตร์ของคนทุกกลุ่ม ไม่เฉพาะสถาบันกษัตริย์เท่านั้น และการอนุรักษ์ควรคำนึงถึงผู้คนที่อยู่อาศัยในพื้นที่ในฐานะผู้ร่วมสร้างประวัติศาสตร์ไม่ควรแก้ปัญหาด้วยการนำคนออกจากพื้นที่ประวัติศาสตร์ แต่ควรอนุรักษ์ให้คนสามารถอยู่ร่วมกับพื้นที่ประวัติศาสตร์ได้ ซึ่งรัฐบาลสามารถนำข้อคิดเห็นต่างๆ ในงานวิจัยชิ้นนี้ไปปรับใช้ในการวางแผนแม่บทการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ต่อไปในอนาคต

บรรณานุกรม

ราชกิจจานุเบกษา

กำหนดเขตที่ดินในบริเวณที่ที่จะทำการเวนคืน ในท้องที่แขวงบวรนิเวศ เขตพระนคร

กรุงเทพมหานคร. (2535, 8 เมษายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 109 ตอนที่ 42. หน้า 145 - 147.

ประกาศจัดตั้งสร้างถนนราชดำเนิน. (2542, 27 สิงหาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 16. หน้า 276.

พระราชบัญญัติโบราณสถานโบราณวัตถุศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. (2504, 29 สิงหาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 78 ตอนที่ 66. หน้า 983 - 986.

เอกสารชั้นต้น

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สมเด็จพระ. (2507). ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดินระหว่าง พ.ศ. 2424-2453. พระนคร: คณะกรรมการ จัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา (ข้า บุนนาค). (2531). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1. (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์.

----- (2531). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์.

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา; และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2505). สำนวนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2505). กรุงเทพฯ: องค์การคำของครูสภา.

ศิลปากร, กรม. (2525ก). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

----- (2525ข). ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม; และ บริษัทชินคอร์ป. (2540). แผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: ชินคอร์ป.

สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2520). แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่สี่ (พ.ศ. 2520 - 2524). กรุงเทพฯ: สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

หนังสือ

กนิษฐา ชิตช่วง. (2562ก). งานวิจัยเรื่อง ถนนราชดำเนินกับการเปลี่ยนแปลง พ.ศ. 2457 – 2557 :

ศึกษากรณีชุมชนหลังวัดราชนาค. กรุงเทพฯ: แดเน็กซ์ อินเตอร์คอร์ปอเรชั่น.

กระทรวงศึกษาธิการ, กรมวิชาการ. (2532). หนังสืออ่านเพิ่มเติมกลุ่มสังคมศึกษา:พระราชกรณียกิจ

และพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหาราช กับ

การศึกษา การศาสนา และการวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

กาญจนา นาคพันธุ์ (ขุนวิจิตรมาตรา). (2520). กรุงเทพฯ เมื่อ 70 ปีก่อน. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์.

----- (2540). 100 ปี ขุนวิจิตรมาตรา ได้คลองบางหลวง เล่ม 1. กรุงเทพฯ: สารคดี.

คณะกรรมการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์และเมืองเก่า. (2547). การอนุรักษ์และพัฒนากรุง

รัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: สำนักนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม.

ชาติรี ประทีปนทการ. (2549). โครงการวิจัยเพื่อจัดทำแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาชุมชน

บ้านไม้โบราณ "ป้อมมหากาฬ". กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร.

----- (2561). คณะราษฎรฉลองรัฐธรรมนูญ : ประวัติศาสตร์การเมืองหลัง 2475 ผ่าน

สถาปัตยกรรม "อำนาจ". กรุงเทพฯ: มติชน.

ชินครอนกรุป. (2537). แผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: สำนัก

นโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และสิ่งแวดล้อม.

ธนากร วัฒนกุล. (2550). การเมืองเรื่องพื้นที่ : พลวัตทางสังคมของชุมชน (กรณีศึกษา : ชุมชนป้อม

มหากาฬ). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสถาบันวิชาการ 14 ตุลา.

แน่นน้อย ศักดิ์ศรี; และคนอื่นๆ. (2534). องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ:

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ประกาศ วัชรภรณ์. (2550). เสด็จ เยือน ๑๔ ประเทศ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

ปราณี กล้าส้ม. (2545). ย่านเก่าในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (2546). ชื่อบ้านนามเมือง ใน กรุงเทพฯ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มติชน.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2546). โครงการจัดทำแผนผัง

แม่บทการพัฒนาพื้นที่ถนนราชดำเนินและพื้นที่บริเวณต่อเนื่อง. กรุงเทพฯ: สำนักงาน

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. (2561). คู่มือการนำเสนอแหล่ง

มรดกทางวัฒนธรรมและแหล่งมรดกทางธรรมชาติเป็นแหล่งมรดกโลก. กรุงเทพฯ: สำนักงาน

นโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม.

วิทยานิพนธ์

- กนกวรรณ ชัยทัต. (2548). การสร้างความเป็นสมัยใหม่ด้วยมิติวัฒนธรรม : มุมมองเรื่องพื้นที่ศึกษา
จากพระราชวังดุสิต-วัดเบญจมบพิตร-ถนนราชดำเนิน ในสมัยรัชกาลที่ 5. วิทยานิพนธ์ สม.
ม. (มานุษยวิทยา). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์. (2548). พัฒนาการแนวคิดและวิธีการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย.
วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- กษิมา เพ็ชฌุไพศิษฐ์. (2555). กฎหมายการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ น.ม. (กฎหมาย
ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- จตุฎาณ หัตถยานนท์. (2557). การอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2521 – 2549 :
กรณีศึกษาเชิงประวัติศาสตร์. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์ศึกษา). กรุงเทพฯ: บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- จิราวรรณ พิเศษสกุลกิจ. (2534). ความคิดเห็นของประชาชนที่มีต่อการจัดสภาพแวดล้อมบริเวณ
โบราณสถาน : ศึกษากรณีป้อมมหากาฬ จังหวัดกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม.
(สิ่งแวดล้อม). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ชนินทร์ วิเศษสิทธิกุล. (2547). การเปลี่ยนแปลงชีวิตสังคมเมืองในเกาะรัตนโกสินทร์
กรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ ผ.ม. (การวางผังเมือง). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เดือนเต็มดวง บุญคง. (2548). การคงอยู่ของชุมชนปากอ้ายสำหรับพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ :
กรณีศึกษาชุมชนหลังวัดราชนาค. วิทยานิพนธ์ คพ.ม. (เคหการ). กรุงเทพฯ: บัณฑิต
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พรชัย จิตติวสุรัตน์. (2552). แนวทางการออกแบบเพื่อเพิ่มพื้นที่สีเขียวของชุมชนเมืองในเขตชั้นใน
ของกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ สถา.ม. (การออกแบบชุมชนเมือง), กรุงเทพฯ: บัณฑิต
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ภาวิณี ไชยภาค. (2551). การต่อสู้ของผู้หญิงในชุมชนป้อมมหากาฬในการต่อต้านการไล่รื้อ.
วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (สตรีศึกษา). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ภูริทัต ไชยเศรษฐ์. (2547). ชุมชนป้อมมหากาฬ : การสร้างและต่อรองความหมายในพื้นที่ทางสังคม.

- วิทยานิพนธ์ พช.ม (สังคมสงเคราะห์). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เมธี พะยอมยงค์. (2533). *ลักษณะการขยายตัวของชุมชนแออัดในเขตพระนคร กรุงเทพมหานคร*.
- วิทยานิพนธ์ พบ.ม (พัฒนาสังคม). กรุงเทพฯ: สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- วิศรา ตั้งคำวานิช. (2555). “รุ่งอรุณแห่งความสุข” : การสร้างประวัติศาสตร์ “สุขโขทัย” พ.ศ. 2450-2534. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วีรยา จยารวรรณ. (2549). *สถานภาพสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม กรณีศึกษาชุมชนบ่อมหากาฬ กรุงเทพมหานคร*. วิทยานิพนธ์ วท.ม (การวางแผนสิ่งแวดล้อมเพื่อพัฒนาชุมชนและชนบท). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สุดจิต (เสวตจินดา) สนั่นไหว. (2559). *ชุมชนบ่อมหากาฬ : โอกาสของเศรษฐกิจสร้างสรรค์ในชุมชนประวัติศาสตร์*. วิทยานิพนธ์ ปร.ด. (สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- อมร บุญต่อ. (2546). *การศึกษาโครงสร้างอำนาจของชุมชนในกรุงเทพมหานคร: กรณีศึกษาชุมชนราชผาอันที่มรรวมใจ*. วิทยานิพนธ์ ผ.ม. (การวางแผนชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อม). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อมรรัตน์ กฤตยานวัช. (2526). *การศึกษาเพื่อวางแผนทางจัดหาสวนสาธารณะ ในกรุงเทพมหานครในแง่ของการผังเมือง*. วิทยานิพนธ์ ผ.ม. (วิชาการผังเมือง). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อรทัย พระทัด. (2558). *การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชนในพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์: กรณีศึกษา ชุมชนบ่อมหากาฬ*. วิทยานิพนธ์ ร.ม. (การบริหารการจัดการสาธารณะ). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วารสาร

- กนิษฐา ชิตช่วง. (2562ข). จากสวนผลไม้กลายเป็นบ้านพักข้าราชการ พ.ศ. 2457 – 2480. *วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์*. 45(1), 141-170.
- กาญจนา ตั้งชลทิพย์. (2550). กรุงเทพมหานคร: เมืองโตด้วยตลอดกาลของประเทศไทย. *ประชากรและสังคม*. 18-35.
- ฐากร สิทธิโชค. (2561). ชุมชนบ่อมหากาฬ : การต่อสู้เพื่อแก้ปัญหาการไล่รื้อที่ดิน. *อินทนิลทักษิณสาร*. 13(1), 9-29.

- ปรีชยา ชิงห์. (มกราคม, 2549). ลิเก กับชุมชนป้อมมหากาฬ. *ศิลปวัฒนธรรม*. 27(3), 52-54.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (มิถุนายน, 2546). เมืองประวัติศาสตร์กรุงเทพฯกับป้อมมหากาฬและสงกรานต์"คิดใหม่-ทำใหม่". *ศิลปวัฒนธรรม*. 24(8), 116-127.
- สมบัติ พลายน้อย. (2552). เทียบงานภูเขาทอง. *ความรู้คือประทีป*. 52(4), 3-7.

ข้อมูลสัมภาษณ์

- จันทร์ (นามสมมุติ). (2561, 8 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์โดย ไทยแลนด์รีพอร์ท. อ้างใน ไทยแลนด์รีพอร์ท. (2561). เจ้าของบ้านเต็มใจรื้อถอนบ้านเลขที่ 99 ภายในชุมชนป้อมมหากาฬ เพื่อคืนพื้นที่ให้กับคนกรุงเทพมหานคร. สืบค้นเมื่อ 11 มิถุนายน 2563, จาก <https://www.youtube.com/watch?v=p0M3oOFOseE>
- ผู้ดูแลสวนสาธารณะป้อมมหากาฬ (2561, 3 ธันวาคม). สัมภาษณ์โดย เครือมาศ มารอด ที่สวนสาธารณะป้อมมหากาฬ.
- พรเทพ บุรณบุรีเดช. (2561, 7 ตุลาคม). สัมภาษณ์โดย ภูริช วรรณโนรมณ์. อ้างใน ชวชมชนป้อมมหากาฬกับอดีตที่ยังเฝ้าถวิลหา. สืบค้นเมื่อ 10 สิงหาคม 2563, จาก <http://www.baankluayonline.co/culture-mahakan-bangkok/>
- (2561, 1 พฤศจิกายน). อ้างใน เครือมาศ มารอด; และ ศิริพร ดาบเพชร. (2563). การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502-2561. *การประชุมวิชาการระดับชาติ "มศว วิจัย" ครั้งที่ 13 วันที่ 25-26 มีนาคม 2563 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*. หน้า 1172-1185.
- พระธีรชัย วรปัญญา. (2561, 18 ตุลาคม). อ้างใน เครือมาศ มารอด; และ ศิริพร ดาบเพชร. (2563). การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502-2561. *การประชุมวิชาการระดับชาติ "มศว วิจัย" ครั้งที่ 13 วันที่ 25-26 มีนาคม 2563 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*. หน้า 1172-1185.
- พีระพล เหมรัตน์. (2561, 15 พฤศจิกายน). อ้างใน เครือมาศ มารอด; และ ศิริพร ดาบเพชร. (2563). การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502-2561. *การประชุมวิชาการระดับชาติ "มศว วิจัย" ครั้งที่ 13 วันที่ 25-26 มีนาคม 2563 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*. หน้า 1172-1185.
- (2561). แผนการดำเนินงานสร้างบ้านของชุมชนป้อมมหากาฬบริเวณเกียกกาย. สัมภาษณ์โดย เครือมาศ มารอด ที่ ชุมชนบ้านอิมใจ สำนักการประปา สาขาแม่น้ำศรี.

สุภาณัฐ ประจวบสุข. (2561, 7 ตุลาคม). สัมภาษณ์โดย ภูริช วรรณโนรมณ์. อ้างใน *ชาวชุมชนป้อมมหากาฬกับอดีตที่ยังเฝ้ารักษา*. สืบค้นเมื่อ 10 สิงหาคม 2563, จาก

<http://www.baankluayonline.co/culture-mahakan-bangkok/>

อัศวิน ขวัญเมือง. (2561, 24 กรกฎาคม). สัมภาษณ์โดย สำนักข่าวพีพีทีวี. อ้างใน พีพีทีวี. (2561).

“ป้อมมหากาฬ” สวนสาธารณะแห่งใหม่ย่านพระนคร. สืบค้นเมื่อ 11 พฤศจิกายน 2562,

จาก

<https://www.pptvhd36.com/news/%E0%B8%9B%E0%B8%A3%E0%B8%B0%E0%B9%80%E0%B8%94%E0%B9%87%E0%B8%99%E0%B8%A3%E0%B9%89%E0%B8%AD%E0%B8%99/86196>

แหล่งข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

กองจัดการสิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม. (2563). *กลุ่มงานอนุรักษ์และพัฒนากรุง*

รัตนโกสินทร์และเมืองเก่า. สืบค้นเมื่อ 20 ตุลาคม 2562, จาก

<http://www.onep.go.th/nced/%e0%b8%9a%e0%b8%97%e0%b8%9a%e0%b8%b2%e0%b8%97%e0%b8%ab%e0%b8%99%e0%b9%89%e0%b8%b2%e0%b8%97%e0%b9%88%e0%b8%b5%e0%b8%a0%e0%b8%b2%e0%b8%a3%e0%b8%81%e0%b8%b4%e0%b8%88/>

กองสำรวจและแผนที่ดิน. (2563). *คลองโอ่งอ่าง*. สืบค้นเมื่อ 22 ตุลาคม 2562, จาก

<http://203.155.220.238/lsm/index.php/knowledge-lsmd/canal/102-ongarn>

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. (2563). *ประวัติความเป็นมาเกี่ยวกับ ททท*. สืบค้นเมื่อ 23

พฤษภาคม 2563, จาก <https://www.tat.or.th/th/about-tat/history>

ของดีประเทศไทย. (2553). *ศาลาเฉลิมไทย*. สืบค้นเมื่อ 18 สิงหาคม 2563, จาก

<http://www.nextsteptv.com/khongdee/%E0%B8%A8%E0%B8%B2%E0%B8%A5%E0%B8%B2%E0%B9%80%E0%B8%89%E0%B8%A5%E0%B8%B4%E0%B8%A1%E0%B9%84%E0%B8%97%E0%B8%A2/>

ณัฐดนัย ไหมซ้อน. (2560). *MAHAKAN VERNADOC จากเส้นสายสู่เป้าหมาย อนุรักษ์บ้านเก่า*

‘ป้อมมหากาฬ’. สืบค้นเมื่อ 15 มิถุนายน 2563, จาก

<https://www.isranews.org/thaireform-doc-make-sense/56653-mahakan-vernadoc.html>

- ไทยรัฐนิวส์. (2562). 60 ปีท่องเที่ยวไทย เก้าโหล่ ป.ศ. 2563. สืบค้นเมื่อ 18 สิงหาคม 2563, จาก <https://www.thairath.co.th/news/local/1566555>
- แนวหน้า. (2562). เปิดชุมชนเทพิดารามแก้วมัส/ค้ำกาม. สืบค้นเมื่อ 22 กรกฎาคม 2563, จาก <https://www.naewna.com/local/388880>
- บ้านและสวน. (2562). ย่านเก่า...ทำไมเราไม่เลือกเก็บ? – ย้อนมองกรณี ชุมชนป้อมมหากาฬ กับ รศ.ชาติรี ประทีตธนทการ. สืบค้นเมื่อ 18 สิงหาคม 2563, จาก https://www.baanlaesuan.com/103225/design/design-update/places/pommahakan_community
- ประชาไท. (2548). ลำดับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนป้อมมหากาฬ. สืบค้นเมื่อ 16 พฤศจิกายน 2562, จาก <https://prachatai.com/journal/2005/09/5490>
- (2551ก). ชาติรี ประทีตธนทการ : ความทรงจำ และ อำนาจ บนถนนราชดำเนิน. สืบค้นเมื่อ 16 สิงหาคม 2563, จาก <https://prachatai.com/journal/2008/01/15503>
- (2551ข). บทความชาติรี ประทีตธนทการ: บางเหตุผลที่สังคมไม่ควรยอมให้ "รื้อ-สร้าง" ศาลฎีกาใหม่. สืบค้นเมื่อ 16 สิงหาคม 2563, จาก <https://prachatai.com/journal/2008/05/16793>
- (2561ก). ชุมชนป้อมมหากาฬจัดงานอำลา ยุติมหากาพย์ 25 ปี ย้าย 25 เม.ย. นี้. สืบค้นเมื่อ 16 พฤศจิกายน 2562, จาก <https://prachatai.com/journal/2018/04/76514>
- (2561ข). มหากาพย์ป้อมมหากาฬ (2): 'คนย้าย' เล่าแรงกดดันจาก กทม. ชุมชน ปากท้อง และความมั่นคงทางที่อยู่. สืบค้นเมื่อ 10 สิงหาคม 2563, จาก <https://prachatai.com/journal/2018/01/75131>
- (2561ค). อำลาชุมชนป้อมมหากาฬ: ชุมชนเก่าแก่ดีเกินไปในยุคที่แต่งชุดไทยก็ฟินแล้ว. สืบค้นเมื่อ 16 พฤศจิกายน 2562, จาก <https://prachatai.com/journal/2018/04/76523>
- (2562ก). ครบ 1 ปีรื้อชุมชนป้อมมหากาฬ ชีวิตใหม่เริ่มจากเป็นหนี้ บางส่วนยังจ่อถูกไล่ต่อ. สืบค้นเมื่อ 16 สิงหาคม 2563, จาก <https://prachatai.com/journal/2019/04/82216>
- (2562ข). อดีตชาวชุมชนป้อมมหากาฬ ยกเสาเอก 'บ้านมั่นคงเกียกกาย' หลังถูกรื้อชุมชนเดิมกว่า 1 ปี. สืบค้นเมื่อ 17 กรกฎาคม 2563, จาก <https://prachatai.com/journal/2019/07/83362>
- พีพีทีวี. (2561). "ป้อมมหากาฬ" สวนสาธารณะแห่งใหม่ย่านพระนคร. สืบค้นเมื่อ 2 ธันวาคม 2563, จาก

<https://www.pptvhd36.com/news/%E0%B8%9B%E0%B8%A3%E0%B8%B0%E0%B9%80%E0%B8%94%E0%B9%87%E0%B8%99%E0%B8%A3%E0%B9%89%E0%B8%AD%E0%B8%99/86196>

เฟรน ออฟ เดอะ ริเวอร์. (2561). ถอดบทเรียนสวนป้อมมหากาฬ. สืบค้นเมื่อ 2 ธันวาคม 2563, จาก <https://web.facebook.com/watch/?v=1624702710991356>

ภูริช วรธนโรจน์. (2561). ชาวชุมชนป้อมมหากาฬกับอดีตที่ยังเฝ้ารักษา. สืบค้นเมื่อ 2 ธันวาคม 2563, จาก <http://www.baankluayonline.co/culture-mahakan-bangkok/>

เมืองโบราณ. (2562). เรื่อง (ไม่) ถูกเล่าในประวัติศาสตร์ 120 ปี ถนนราชดำเนิน. สืบค้นเมื่อ 18 สิงหาคม 2563, จาก <http://www.muangboranjourn.com/post/-120->

วรสิทธิ์ ตันตินิพันธุ์กุล. (2561). การเปลี่ยนแปลงแนวคิดในการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดหลวง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบัน: ข้อขัดแย้งในการอนุรักษ์โบราณสถานและวัฒนธรรมแบบ ชาตินิยม. สืบค้นเมื่อ 20 ตุลาคม 2562, จาก <https://soad.kmutt.ac.th/wpcontent/uploads/2018/10/2008NtC5.pdf>

เวิร์คพอยท์นิวส์. (2561ก). กทม.เปิด “สวนสาธารณะป้อมมหากาฬ” อย่างเป็นทางการวันนี้. สืบค้นเมื่อ 2 ธันวาคม 2563, จาก <https://workpointnews.com/2018/07/24/กทม-เปิด-สวนสาธารณะ01/>

----- (2561ข). รื้อแล้วบ้านเลขที่ 99 ‘แลนด์มาร์ก’ ชุมชนป้อมมหากาฬ. สืบค้นเมื่อ 22 กันยายน 2562, จาก <https://workpointtoday.com/%E0%B8%A3%E0%B8%B7%E0%B9%89%E0%B8%AD%E0%B9%81%E0%B8%A5%E0%B9%89%E0%B8%A7%E0%B8%9A%E0%B9%89%E0%B8%B2%E0%B8%99%E0%B9%80%E0%B8%A5%E0%B8%82%E0%B8%97%E0%B8%B5%E0%B9%88-99-%E0%B9%81%E0%B8%A5/>

ศิลปวัฒนธรรม. (2563ก). ธนบัตรรุ่นแรกๆ ในรัชกาลที่ 9 กับ สถานที่-บุคคลสำคัญที่เลือกพิมพ์บนธนบัตร. สืบค้นเมื่อ 18 สิงหาคม 2563, จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_47888

----- (2563ข). “ตลาดนัด” มาจากไหน? ย้อนรอยตลาดนัดในกรุงเทพฯ ถึงตำนานตลาดนัดสนามหลวง. สืบค้นเมื่อ 18 สิงหาคม 2563, จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_48458

ศูนย์ข้อมูลเกาะรัตนโกสินทร์. (2563ก). ชุมชนป้อมมหากาฬ. สืบค้นเมื่อ 22 ตุลาคม 2562, จาก

<http://www.thapra.lib.su.ac.th/ratanagosin/community09.htm>

----- (2563ข). *ที่ตั้งและอาณาเขต*. สืบค้นเมื่อ 22 ตุลาคม 2562, จาก

<http://www.thapra.lib.su.ac.th/ratanagosin/location.htm>

----- (2563ค). *ข้อมูลมหากาฬและกำแพงเมือง*. สืบค้นเมื่อ 22 ตุลาคม 2562, จาก

<http://www.thapra.lib.su.ac.th/ratanagosin/wall.htm>

----- (2563ง). *อาคารริมถนนราชดำเนินกลาง*. สืบค้นเมื่อ 18 พฤศจิกายน 2563, จาก

<http://www.thapra.lib.su.ac.th/ratanagosin/building-rajdumnanklang.htm>

สมาคมสถาปนิกผังเมืองไทย. (2561). *การผังเมืองของประเทศไทย : ปัญหาและการแก้ไข*. สืบค้นเมื่อ 18 พฤศจิกายน 2563, จาก

<https://www.tuda.or.th/index.php/2018/08/02/000005/>

อนุสาร อ.ส.ท. (2563). *60 ปี ททท. มุ่งมั่นเต็มร้อยยี่มให้ทุกการเดินทาง*. สืบค้นเมื่อ 2 ธันวาคม

2563, จาก <https://osothoonline.com/category/destination/page/2/>

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	เครือมาศ มารอด
วัน เดือน ปี เกิด	29 มกราคม 2540
สถานที่เกิด	จังหวัดราชบุรี
วุฒิการศึกษา	ศศ.บ. (ประวัติศาสตร์) เกียรตินิยมอันดับ 1 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ที่อยู่ปัจจุบัน	19 ม.10 ต.หนองปลาหมอ อ.บ้านโป่ง จ.ราชบุรี 70110

